

Мингиткау Элбрус

- Шахмырзаланы Саид туугъанлы – 135 жыл. Къулийланы Къайсын. Къыйын жол. Статъя. Танг аласында. Повесть.
- Ахматланы Люба. Назмула.
- Берберланы Бурхан. Кичаиланы акъ оту. Хапар.
- Темуккуланы Адил. Хапарла.

3. 2021

КАРТ СЕЗМЕ

* * *

Къаргъа тюзетир,
Мыллыкга тюз элтир.

* * *

Къар жауады, борайды,
Ханны неси къорайды.

* * *

Къарлы жерни къары эрир,
Малы барны малы ёлюр.

* * *

Къарны башын къар алыр,
Ханны башын хан алыр.

* * *

Къарт адамны алдагъан
Къартлыкъда тапмаз дагъан.

* * *

Къарт бабасны сакъалындан окъ ётдю,
Акъ тюклеринден бирин жокъ этди.

* * *

Къартдан — акъыл,
Жашдан — такъыл.

* * *

Къарт кёргенин айтыр,
Жаш кёлдегин айтыр.

* * *

Къартны башы — чал,
Айтхан сёзю — бал.

* * *

Къартынгы сыйы болмаса,
Жашынгы намысы болмаз.

* * *

Къар тюбюнден жанкъоз чагъар,
Дязчыкыгъа тёзmez, агъар.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (217) май – июнь 2021 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2021

КЪЫЙЫН ЖОЛ

Шахмырзаланы Саидни назмуларында бир бек иги шарт барды – ала, хар ким да ангыларча, тынч тилде жазылгандыла. Аны уа бизни таулу окъуучула ючюн магъанасы уллуду. Бизни литературабыз жаш, окъуучуларыбыз да – анга кёре, болгъанлары себепли, къыйын тил бла жазылгъан зат, жазгъан окъгъа ушар, муратына жеталмай къалыргъа боллукъду. Жерине кёре – кырдыгы дегенлей, жазычу окъуучуларына кёре жазаргъа керекди. Алайсыз ала бир бирни ангыламай къалыргъа боллукъдула. Алай болса уа, жазгъандан магъана болмай къалыкъды. Шахмырзаланы Саид бла окъуучулары уа бир бирни бек иги ангылайдыла. Алай болмай амалы да жокъ эди. Нек десенг, Саид, къара халкъдан чыгъып, халкъ бла бирге ёсенди, къууанч, жарсыу, тынч, къыйын кюнюнде да халкъы бла бирге жашагъанды.

Жалан литературабызны аягъы юсюне салыуда угъай да, битеу культурабызны ёсдюрюуде да Саидни къыйыны кёпдю. Къабарты-Малкъарда совет школла ачылгъандан сора, тау эллени жашларына бла къызларына биринчи дерс берип башлагъанладан бири Шахмырзаланы Саид болгъанды. Бизни бюгюнню жазычуларыбызны, алимлерибизни, устазларыбызны, башха къуллукъчуларыбызны да кёбюсю Саидден дерс алып, андан юйренип, жашау жолуна алай чыкыгъандыла. Бюгюн сау-эсен ишлеп тургъан жазычуларыбыз Гуртуланы Берт, Отарланы Керим, Кациланы Хабу, Мақытланы Сафар аны сохталарыдыла.

Къара таныгъан адам болуп, бизни тилибизде чынг алгъын назму жаза башлагъаннга Кязим саналады, экинчиси Шахмырзаланы Саидди.

Поэтни жолу узун да, къыйын да болгъанды. Бизни литературабызча жаш литературада ишлеу къыйын болгъаны белгилиди. Биз бюгюн да кючден ишлейбиз. Ол бизден алгъа тебирегенлеге биринчи башлагъанлагъа уа бютюнда къыйын болмай амалы жокъ эди. Аны себепли аланы ишлери бютюн багъалыды, биз алагъа кереклисича сый берирге, аланы къыйын ишлерин адетиндеча багъаларгъа борчлубуз. Кязим бла Саид, алгъа жазып башлагъанда, къарангы кече жол ызсыз тар тау аузуна кирип, кеслери кеслерине жол салып, алай баргъан уучулагъа ушагъандыла. Биз аланы огъурлу ишлерин унутсакъ жарамаз. Кесинден алгъа башлагъанланы, кесини жолдашларыны ишлерине тюз, тийишлисича багъа бериу – культураны биринчи шартыды. Башхала этген ишге аманды деп къоюу неден да тынчды, алай этер ючюн не

акъыл, не билим кереги жокъду. Алай кеси эте билмеген, башха этгенни суймеген деп, халкъ аллайланы юсюнден айтханды. Кесини юсюнден алай айтдырганда адамлыкъ, намыс да болмаз. Игилик этген къыйынды ансы, аманлыкъ этген а бек тынчды.

Андан сора да бизни литературабыз гитчеди, культура жанындан жарлыбыз. Аны себепли уа биз, таулула, кесибизни ол аз хазнабызгъа бютюнда сакъ болургъа, аны башыбызгъа кереклисича жарата билирге керекбиз. Ол билим а кекден тюшмейди, анга да, сабан сюрюрге неда малгъа багъаргъа юйреннгенча, юйренирге керекди. Культурабызгъа бир тюрлю хайыр келтирген неда келтирирге къолундан келлик адамланы барына да биз бек сакъ болургъа, тюз багъа бичерге юйренир ючюн кюреширге борчлубуз. Шахмырзаланы Саидча адамларыбызгъа къарап, болушуп, аланы къолдан келгенича хайырланыр орунуна, биз аланы юркютюп турсакъ, ташны ата билмеген кесини башына ургъанлай болурбуз. «Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут» деп бурунгулула бош айтмагъандыла. Бош айтсала эди, ол сёз анча жылны халкъдан айырылмай жашамазлыкъ, унутулуп къаллыкъ белгилиди.

Шахмырзаланы Саид 1886 жылда, Огъары Чегемде Осман деген таулу малчыны юйюнде туугъанды. Ол Къарачайда, Къырымда да окъуй келгенди, жазуу ишине Октябрь революциясындан да алгъа окъуна къармаша башлагъанды да, ол жаза тебирегенли быйыл эки жыйырма бла бир жыл болады. Саид, 1904–1905 жылладагъы орус-япон урушха барып къайтхан таулуланы хапарларына тынгылай туруп, 1916 жылда кесини «Солдатны сёзю» деген назмусун жазгъан эди. Ол назму, халкъгъа жайылып кетип, халкъ жыры болуп къалгъаны себепли, аны билгенлени кёбюсю да ол Шахмырзаланы Саидни жыры болгъанын сезмей тургъандыла.

Ол угъай эсенг, отузунчу жыллада оруслу поэт-тилманч Андрей Глоба «Солдатны сёзю», орус тилине кёчюрюп, таулу халкъ жыр халында кесини китабына къошуп чыгъаргъанды. Эки жыйырмадан артыкъ жылны чегемли чалбаш поэт ана литературабызда таза жүреги бла ишлеп келеди, къолундан келгенин аямай жазады. Ол къайсы жылда несин жазгъанын, нени юсюнден жазгъанын бу статьяда санар кереги жокъду, аны окъуучугъа китап кесин толу ангълатырыкъды. Аны орунуна поэтни назмуларыны башхаладан айырма бир бёлек шартларыны юсюнден айтыргъа кюресек, онглу болур.

Хар поэтни жазуунда да кесини бир энчи шартлары боладыла, хар жазуучуну да кесини жүрюшю, къылыгы болмай амалы жокъду. Алайсыз жазгъандан магъана чыкъмаз. Бир адамны ауазы бирсиледен башха болгъанча, поэт да бирси поэтледен башха болургъа тийишлиди. Аны жазгъаныны магъанасы боллугъу жаланда ол замандады. Шахмырзаланы Саидни ишине биз бу ёлчеу бла къарасакъ, аны назмулары Гуртуланы Бертни, Отарланы Керимни неда башхаланы назмуларына

ушамагъанларын кёрюрбюз, аны кесини жюрюшю, кесини ауазы барды. Алайсыз ол литературада магъаналы поэтге саналмаз эди.

Шахмырзаланы Саид ана тилин иги биледи. Хар бир назму жазгъан адам, хар поэт кесини тилин алапат иги биледи деу кыйынды. Саид, кёп жылланы ичинде халкъны арасында, элде жашап, къартла бла сёлешгенден, ушакъ этгенден сора да, жомакъланы, таурухланы жыйып, эски жырланы, нарт сёлзени, элберлени жазып, алай бла кесини ана тилине кёп жылланы юйренип келгенди. Поэт, жыл санына да къарамаздан, ол кылыгъын энтта да къоймагъанды. Ол зат Саидге назмуларын таза тау тилде жазаргъа онг береди. 1924 жылда Владимир Ильич Ленинни юсюнден жазгъан белгили назмусунда кёп кыйынлыкъ кёрюп келген пролетарланы юсюнден поэт былай айтады:

*Урушлада салам кибик кыйрылгъан,
Кёкле, жерле къанларындан кыйзаргъан...*

Биринчиден, бу тизгинлени хар ким да, харф билмеген къарангы адам окъуна ангыларыкъды, экинчиден, магъаналары, тюзлюгю бла къалмай, адамны жүрегине жетерча, кёзюне да кёрюнюрча, тап айтылгъандыла. Поэтни ол назмусунда Ленинни уллу иши дагъыда быллай терен магъаналы сёлзле бла суратланадыла:

*Тенгизлени шакъы этип алсала,
Агъачла да къалам болуп жазсала,
Тюзлюгюнгю киши жазып бошамаз...*

Бу тизгинлени халы бирси поэтлерибизни бирине да ушамайды. Шахмырзаланы Саид, Октябрь революциясыны поэти болуп, кесини жарлы халкъыны эм Россейни башха халкъларыны эркинликге чыкъгъанларыны къууанчыны юсюнден жазгъанды, халкъны Ленинни сыйлы иши ючюн ишлерге чакъырып келгенди. Аны «Жюз жылланы биз кюрешдик» деген назмусун эсге тюшюрюп кёрейик.

*Жюз жылланы биз кюрешдик,
Эринмейин, талмайын,
Къанла тёгюп, зорлукъ кёрюп,
Эркинликни тапмайын.
Эркинликге биз чыкъгъанбыз,
Ленин болуп башчыбыз.
Кыйраллагъа юлгю болдукъ.
Компартия алчыбыз.*

1924 ж.

Ол назмуда:

*Онгдан солгъа, солдан онга
Душманланы ур кери!*

– деген къатлауу да иги, эрлай айтылгъанды. Эл школунда окъугъан заманыбызда биз, пионерле, ол жырны жырлап, Октябрьны бла Майны къууанчларына кѣп чыкыгъанбыз. Шахмырзаланы Саид эки жыйырма жылны ичинде кѣп жазгъанды десек, ётюрюк айтырыкъбыз. Бизни халкъыбызны жашау халында кѣп затла чырмау болуп, аны кесини энчи жашауу да артыкъ тынч болмагъаны себепли, ол къолундан келлиги тенгли асламыракъ жазмагъанды. Алай бу жазгъанлары да анга бизни адабиятыбызда кесини жерин алыргъа онг бераллыкъдыла.

Шахмырзаланы Саид халкъны эркинликге чыкыгъаныны къууанчыны, жарыкъ кюнлеринде жарыкълыгъыны, бушуу келген кюнде бушуууну, къыйын кюн къыйынлыкъларыны юсюнден айтады. Ол а жазыучуну, художникни биринчи борчуду. Саид «Жюз жылланы биз кюрешдик» деген назмусунда унугъуп келген халкъны революция эркинликге чыгъаргъаныны къууанчыны юсюнден айта эсе, «Къая къызы – къарылгъач», «Иртишни боюнунда», «Харип Налжан» деген назмуларында халкъгъа къыйынлыкъ келген кюнлени кючлю суратлайды. Мен ангылагъаннга кѣре, «Къая къызы – къарылгъач» бизни тилде жазылгъан назмуланы бек игилеринден бириди. Аны жүрексинмей окъугъан бек къыйынды. Къарлы тауларыбызны, салкъын агъачларыбызны, эмиллик сууларыбызны, биз не узакъда да жүрегибизде тутхан, кѣкюрегибизде, дууача, жүрютген бийик жерибизни юсюнден Шахмырзаланы Саид ахшы, ариу жазады. Ол затха шагъатлыкъгъа «Малкъар таула» деген назмусун келтирип къойсакъ да боллукъду.

*Кѣк туманла чабышалла,
Тауларыма жабышалла,
Кюкюрешип, чагъышалла
Кенг жүреккли малкъар таула.
Кѣкге узалып жулдузлагъа,
Кырдык берип къозулагъа,
Махтаналла кѣк бузлагъа –
Кѣз жарыгъым малкъар таула!*

Биз, таулу поэтле, барыбыз да таулары юсюнден кѣп назму жазгъанбыз. Шахмырзаланы Саидни бу назмусу аланы бек мажалларындан болгъанына сѣз жокъду.

Шахмырзаланы Саидни поэзиясыны кѣп иги шартларыны ичинде дагъыда бир ахшы шарты – аны къатлауларыдыла. Ала бизни поэтлерибизни затларында аз жолугъадыла, халкъ жырлада бла жомакълада уа

кѣпдюле. Таулу жомакъ къуру да «Эртте, эртте, эртте» деп башлану-чуду. Шахмырзаланы Саидни къатлаулары болган бир бѣлек тизгинине къарап кѣрейик. Ма ала:

*Таракъ-таракъ къаялары,
Тюрлю къушла уялары.*

Неда:

*Тюрлю-тюрлю тереклери,
Татлы-татлы кѣгетлери.*

Дагъыда:

*Ариу-ариу чечеклеринг,
Салкъын-салкъын кечелеринг.*

Быллай къатлаула Шахмырзаланы Саидни назмуларында кѣп тюбейдиле. Мен аны Саидни поэзиясыны иги шартларындан бирине санайма. Ол халкъны тилини бир белгисиди, аллай къатлаула бизни тилни шорха суу саркъгъанча саркъгъанын кѣргюзтедиле. Ала дагъыда назмугъа башхача субайлыкъ, женгилик, музыка эмоция береди. Андан сора да аллай къатлаула бизни тилибизни белгили, анга бек жарашхан халыдыла. Хар халкъны психологиясында башхалыкъла болгъаны кибик, тилини шартларыны да энчи башхалыкълары болгъаны белгиледи. Къатлаула уа бизни тилибизде жазылган назмулада тилни ич ъзегин иги кѣргюзтюрге онг тапдырадыла.

Къысхасы, Шахмырзаланы Саид Малкъарны белгили тилге уста жазычуларындан бириди. Эшта да, ол затны юсюнден даулаш боллукъ болмаз. Алай бу мен башында айтып ътген затла Шахмырзаланы Саид хар жанындан да сют кибик акъды, назмулары да къалмай шарайыпсыздыла демеклик туйюлдю. Жазычуну, иги, осал затларын да иги этип, къара жерине да акъды деп, алай кѣргюзтюу – ол бек керексиз затладанды, жазычуну кесине да, окъуучулагъа да, жазаргъа жангыдан юйрене башлагъанлагъа да хатасы болмаса, хайыры болмайды. Аны себепли, жазычуланы юсюнден айтханда, аланы учхара жерлерин, жазгъанларында шарайыпларын эселегенча этип кетмей, аланы юсюнден да тюзюн, кертисин айтыргъа керекбиз. Жазычуну кемчиликлерин айтмакълыкъ аны дебери энишге тюшюреди, къаралайды деп бир-бирлени кѣллерине алай келеди. Ол терс кѣз къарашды. Жазычуну учхара жерлерин, жангылычларын кѣргюзтюу анга бир тюрлю хыянат келтирмейди. Жазычула мѣлекле туйюлдюле, адамладыла. Дунияда жашагъан, ишлеген адамны уа шарайыплы жерлери, ишинде жангылычлары да болургъа боллугъу уа белгили затды.

Учхарала Шахмырзаланы Саидни ишинде да бардыла. Биринчиден, мени акъылыма кёре, эки жыйырма жылны ичинде жазгъан затларын алып къарасакъ, ала азыракъдыла. Огъарлакъда мен кыйынлыкъланы, чырмауланы юсюнден айтып ётген эдим. Алай поэт, художник, аллай кыйынлыкълагъа, чырмаулагъа хорлатмай, жазаргъа тийишлиди. Ол аны халкъны аллында борчуду. Шахмырзаланы Саид алайда бираз хыра-ракъ болгъанды деп, бизни акъылыбыз алайды. Поэтге жазыуну жаланда ёлюм къойдурады. Шахмырзаланы Саид аны иги толугу ангылагъанды десек, ётюрюк айтырыкъбыз.

Андан сора аны назмуларында да мыстысы-тузу жетишмеген желери бардыла. Сёз ючюн, Ленинни юсюнден хрестоматиялагъа кирген белгили назмусунда окъуна:

*Лондонлада, Швейцария халкълада
Пролетаргъа тенглик излеп хар къайда,*

– газетде жазылгъан статьяны сёзлеринден кючлю болмагъан тизгинле-ри бардыла. Поэзияда аллай тизгинлеге риторика дейдиле. Алада дауур кёп болуп, татыу аз болады, ала дауур-дууур этип, къаядан оюлгъан ташлагъа ушайдыла. Ала бизни кёбюбюзде да жолукъгъанча, тамата поэтибиз Шахмырзаланы Саидде да тюбейдиле. Айхай, бизни таулу поэтлени арасында баш жарты Саидге тийишлиди. Алай биз аны кю-лунда, тийишлисича, баш жартыны да тутдуруп, учхара жерлерин бираз критика этгенибиз ючюн а, кёлоне тиерик болмаз. Шахмырзаланы Саид арап, тюрк, фарс (къажар) тиллерин, Шаркъ, Кюнчыгъыш адабиятын да иги биледи. Сёзсюз, ол бек махтаулу ишди. Алай аны бла батыш адабиятларына да кёбюрек эс бура турса, аман болмаз эди деп, бизни кёлюбюзге келгени алайды. Мени дагъыда бир айтырыгъым – Саид тематикасын кенгирек этсе, бюгюннге дери тургъан сыртындан бийигирек сыртха чыгып, дуниягъа алай къараса, онглу болур эди деп умут этеме.

Бу огъары айтылгъанча чола жерлери болгъанлыкъгъа, баш жарты Шахмырзаланы Саидни кюлуна барырындан къалмайды, бизни ада-биятыбызны ёсюмюнде аны ишини кыйматы уллуду. Аны себепли Совет правительство анга бизни кыралыбызда бек сыйлы саугъала-ны 1939 жылда Ленинни орденин, 1957 жылда уа Урунууну Къызыл Байрагъыны орденин бергенди. Ол Шахмырзаланы Саидни халкъгъа этген кюллугъун багъалау бла бирге, литературада иги ишлеуню да уллу магъанасы болгъанын белгилейди.

1957 жыл, август Нальчик.

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын.

Шахмырзаланы Саид жазычула бла

*Солдан онгга: Маммеланы Ибрагим, Шахмырзаланы Саид,
Аптайланы Аскербий*

Шахмырзаланы Саид Огъары Чегемде

Шахмырзаланы Саид юйюрю бла

*Шахмырзаланы Саид, Гуртуланы Берт, В. А. Закруткин,
Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын*

Шахмырзаланы Саид студентле бла

Шахмырзаланы Саид Тёбен Чегемде

Шахмырзаланы Саид окъуучу тенглери бла. Ленинград.

ШАХМЫРЗАЛАНЫ Саид

СЮРЮУЧЮ

Чал тауланы бек малчысы –
Ол сюрюучюдю, сюрюучю.
Уланланы – деу алчысы,
Сыйлыды таулу сюрюучю.

Хыжысын боюнуна салып,
Кече жатмагъан сюрюучю.
Малчылыкъны кьолгъа алып,
Ишде талмагъан сюрюучю.

Кече ыстауатда кьалып,
Малны сакълагъан сюрюучю.
Малына отлау жокълагъан,
Салам санга, нарт сюрюучю.

Къызла ауузунда жырланган
Суймеклик кьойчу жырларынг.
Гюллери кесинде сюзюлген,
Жалпакъларынг, тау кьырларынг.

Жазгъы кукук алгъыш этген,
Алгъышлы совет сюрюучю.
Суйген кызынг сагъыш этген
Таула жашы, тау сюрюучю.

Сагъат санны санамайын,
Тангла атдыргъан сюрюучю.
Иссилик деп кьарамайын,
Кюнле батдыргъан сюрюучю.

Гыпы, жууурт айранланы
Тапдыргъан – ол сюрюучюдю.
Этни, жауну да кьапдыргъан,
Сау болсун, ол сюрюучюдю.

Кьонакълыкъгъа кьозу сойгъан,
Кьонакъны суйген сюрюучю,
Фабрик, завод ишчилеге
Къатыкъ ийген сюрюучю.

Малны элпек эте келген
Адам ахшысы – сюрюучю,
Жюнню, сютню халкыгъа берген,
Жашасын таулу сюрюучю!

АЛГЫШ СИЗГЕ

Тау жалпакъла, кёк жайлыкъла,
Кёпдю сизде байлыкъла.
Бизни сизденди бет къаныбыз,
Сизсиз бизни жаныбыз.

Къыш къышлыкъда,
Жай жайлыкъда
Сюрюу кютген малчыла.
Алгыш сизге, салам сизге,
Малчылыкъда алчыла.

Бийик кёкде жай туманла
Юсююзде тохтайла.
Чапырылып сюрюу-сюрюу,
Малларыгъыз отлайла.

Сюрюучюле, жаудурасыз
Этни, жүнню, жауланы.
Малла бла толтургъансыз
Ариу Малкъар тауланы.

Ёмюрююз узакъ болсун,
Тынчлыкъ сизден кетмесин!..
Жашнагъыз сиз, жашагъыз сиз,
Къаргъыш сизге жетмесин!..

Жайлыкълагъа сары тангла
Къууанч бла атсынла.
Танг Чолпаны, Жетегейле,
Сау къал айтып батсынла...

АЛТЫН НЕДИ?

Алтын, кюмюш ташды,
Арпа, будай ашды.
Арпа, будай башды,
Алтын, кюмюш бошду.

Мирзеусюзлюк ёлюмдю,
Мирзеу этмек ёмюрдю.
Арпа, будай жашауду,
Хар бир жаннга ашауду.

Сабанчылыкъ кёзюмдю,
Жюрегимде сёзюмдю.
Ашамакълыкъ жашаргъад,
Жашар ючюн ашаргъад.

ИШЧИ ЖАШЫ, ИШЧИ КЪЫЗЫ

Кёп заманла ишчи жашы,
Хар барысы жахил къалгъанд,
Кёп кыйналгъан ишчи халкъла,
Бирлешигиз, келди заман!

Ишчи жашы, ишчи къызы,
Кёресиз да атханды танг.
Саламлайды ёмюр сизни,
Бирлешигиз, келди заман!

Дуниялыкъны илмусуна,
Миллетлени низамина,
Артыкълыкъны къурутургъа
Келди бизге ариу заман.

Ишчи жашы, ишчи къызы,
Кёресиз да, атханды танг,
Саламлайды ёмюр сизни,
Бирлешигиз, келди заман!

ИРТИШНИ ЖАГЪАСЫНДА

Иртиш жагъасында къалдым сагъышха,
Кёзлерим толуп баргъан суу агъышха...

Иртишге сукъландым, кемеле жюзе,
Кетгеннге-келгеннге жолла кёржюзе.

Къаты желле сыйпады акъ бетими,
Жолоучулукъда кыйналгъан этими...

Иртишден тиледим Кавказгъа барыргъа,
Ёлсем, мени Налжикге алыргъа...

Иртиш айтды: «Мен Кавказгъа бармайма,
Ол жоллагъа мен бирда бурулмайма.

Мин! Семиполатиннге элтейик,
Угъай десенг, буз тенгизге кетейик!»

Иртиш бла экибиз кёп сёлешдик,
Къарангы кечеледе кёп кенгешдик...

Иртиш алды, мен миндим бир кемеге,
Жюзе келип, чыкъдым бир нарат элге.

Жашнагъан жашил нарат агъачлары,
Ачны тойдургъан берекет ашлары.

Бардым кенг аулакъда бир къазах юйге,
Салам берип, къарадым жашау кюйге.

«Алейкум салам», – деп чыкъды бир киши,
Къара кёзлю, къонакъ суйген баш иши.

Алгъа манга плоу ашны биширди,
Къонагъына сыйлы къымыз ичирди.

Къазах халкъы минг жылладан малчылла,
Сау дунияда къонакъ алгъа алчылла...

СЫРЫЙНА

Акъ тауладан кюн, къызарып, чыгъады,
Салам берип, жаз терекле чакъгъанлай.
– Азатсыз! – деп, партиябыз къычыра,
Къарт малкъарлы сырыйнасын сокъгъанлай.

Сырыйнасын согъа, малкъарлы аппа,
Тау эллери эркин, азат болушха.
Таулу жашла, жилтин уруп, тепсейле,
Халкъ тынгылайды сырыйна тауушха.

Эркинликни кюню тийди Чегемге,
Нарт тауланы тёпелерин жарытды.

Россейде атхан азатлыкъ тангы
Энди сыйлы Кавказыбызда атды.

Къайгъы тартыула тартыучу сырыйна
Азатлыкъны тартыуларын тартады.
Кёп азаплыкъ кёрюп келген таулула
Энди эркин болгъанларын айтады.

Эркинликни тенгизинде кемеле
Келедиле сахарлагъа, элlege.
Мал кёп болур, ырысхыдан толурбуз,
Къууанч келди биз жашагъан жерлеге.

Къаламла да байлыкъладан жазарла,
Жашларыбыз алтын, кюмюш къазарла.
Окъурла, билим алырла Москвада,
Кёп уллу ишни этерге базарла.

Сырыйна уа алагъа да согъулур,
Озгъан кюнле бушууун эсге сала.
Жангы кюнле къууанчындан да айтыр,
Сырыйнаны бырناق этмезле ала.

МАЛКЪАР ТАУЛА

Таракъ-таракъ къаялары,
Тюрлю къушла уялары,
Чыранлары, бугъейлери,
Ата-журтум – Малкъар таула!

Тёшпелери кёкге жете,
Ашхамлары – салкъын кече,
Кёк туманла сизге кече,
Тамашалла Малкъар таула.

Кёмкёк, жашил талалары,
Малла кютген аталары,
Жашла ёсдюрген аналары,
Дармандыла малкъар таула.

Жугъутурла – тауларында,
Колхоз малла – бауларында,
Тогъай башла – къауданында,
Туман башлы Малкъар таула.

Кийимлеринг акъдандыла,
Череклеринг къардандыла,
Сууу-суула толкъунлула,
Унутулмаз Малкъар таула.

Кёк туманла чабышалла,
Тауларыма жабышалла,
Кюкюрешип чагъышалла,
Кенг жүреккли Малкъар таула.

Талаларынг – тюрлю чечек,
Малларынгды сютлю эмчек,
Тауларымды бузлу кёнчек,
Кёз жарыгъым Малкъар таула.

Кёкге узалып жулдузлагъа,
Кырдык берип кёзулагъа,
Махтанаса кёк бузлагъа,
Къан тамырым Малкъар таула.

Сууукъ, зауукъ шауданлары,
Гелеулюдю къауданлары,
Терендиле шорхалары,
Жан тамырым Малкъар таула.

Тюрлю-тюрлю тереклери,
Татлы-татлы кёгетлери,
Оюу-оюу этеклери,
Танг жарыгъым Малкъар таула.

Саулукъ берген нарзанлары,
Накъут-налмас хазналары,
Къушла жырлай назмулары,
Нюр чырагъым – Малкъар таула.

Жандырады жер жулдузла,
Не ариудула малкъар къызла,
Жалпакълада къой, кёзула,
Ау тюбюнде Малкъар таула.

Туманладан мыйыкълары,
Не ариуду къылыкълары,
Хычыуунду салкъынлары,
Сизде ёлейим, Малкъар таула!

Колхоз малла семиртесиз,
Совхозланы ёсдюресиз,
Адамлагъа суюдюресиз,
Унутулмаз Малкъар таула.

Къайтып келдик сизни ючюн,
Сизни суююп ёлюр ючюн.
Кёп термилдик сизни ючюн,
Жаным-къаным – Малкъар таула.

Ант ичебиз сизни ючюн,
Биз келгенбиз сизни ючюн,
Жан берликбиз сизни ючюн,
Жашасынла Кавказ таула!..

ТУУГЪАН ТИЛИМ

I.

Салам болсун! Сен туугъанса дуниягъа,
Ана тилим, келдинг чалбаш таулагъа.

Сени излеп, къыйынлыкъда жашадым,
Сени ючюн къум, топуракъ ашадым.

Туугъан тилим, сенсе мени жарыгъым,
Ана тилим – жан тамырым, чырагъым.

Ана тилим, жаным кибик кёреме,
Туугъан тилим, тансыкъ болуп ёлеме.

Анам мени бёллау айтып ёсдюргенд,
Бушто ашата, кесин манга суюдюргенд.

Осуятын айтды ёлюм сёзюнде,
Жилямукъла бара-бара кёзюнде:

– Эмчек берип, ёсдюргенме бешикде,
Жомакъ айта малкъар юйде, тёшекде.

Кеси тилинг сыйлы болсун кесинге,
Аманатлай, мен салама эсинге.

Тилин билмек адамланы башыды,
Кеси тили айырылмаз ашыды.
Харам болсун берген сютюм этинге,
Айып болсун, аны унутсанг, бетинге.

Налат болсун унутханны бетине,
Бу сёзлени мен кёояма кесинге.

БИРЛИКДЕДИ ТИРЛИК

Бирликдеди тирлик,
Бирликдеди игилик,
Бирликдеди ёсюмлюк,
Бирликдеди сейирлик.

Бирлик жолду ариулукъ,
Хар затха да онглулукъ,
Жашауунга солуулукъ,
Жаудан сени кёорурлукъ.

Бирлик берир мамырлыкъ,
Башхалыкъды арыкълыкъ,
Жашауунга жазыкълыкъ,
Ашауунга такъырлыкъ.

Бирлик жолду аламат,
Тута билсенг саламат,
Болма анга хыянат,
Бирлик – санга аманат.

ТАНГ АЛАСЫНДА

Повесть

*Инсан урушну заманында, кыйын сер-
мешледен биринде, Огъары Чегемден та-
улу жигит Къалабекланы Солтан-Хамит
манга атылган окъну кеси кёкюрегинде
суутуп, дунясын алышхан эди.*

С. М. Киров

(Избранные статьи и речи. Л., 1936)

Кечени ауурлугъу кетген болур эди, кёп бармай, бурун тауукъ кычыра башлады. Элни бир жанында эшек окъугъан, анда-мында ит юрген тауушла чыкъдыла. Ол тауушла къулагъына жарты-къурту эшитиле, Жулдуз жукълайды. Бешикни къулагъындан тутуп тургъан къолу, ычхынып, энишге салынды.

Сары танг кюн чыгъышдан белги бере башлады. Танг чыпчыкъла жоюулдейдиле, чорбат кыйырында къарылгъач, кесини ариу тилинде неле айта эсе да, тангны келгенине сюйюнеди, къууанады, жырлайды.

Танг атды, агъарды. Къанатлыла ары-бери уча, чорбат чыпчыкъла арбазлагъа къона башладыла.

Алыкъын Заурбек, Жулдуз, бешикте гитче Солтан-Хамит да жукълайдыла. Болсада тангны атхан чагъында тынчылыкъ бузулду: сабий жиямсырап, Жулдузну уятды. Къараса, ийнек сауар, мал кыыстар, сюрюучю чыгъар заман бола турады.

Ол теркирек кийинди. Солтан-Хамитчикге эмчек берип:

– Ала, э киши! Бешикни тебирете турчу, кеч болады, мен ийнекни тартайым, – деп, Заурбекни уятды. Ингирлик сютню юсюне ийнекни эрттенлик сютюн саууп, челекни юйге кийирип, чигинжиде агъач чюйге такъды.

– Э киши, тынене бек арыгъанса, мен ийнекни сюрюуге къошуп къайтайым, – деди къатыны.

– Къойчу, сабийинге, юйге къара, мен ийнекни кыыстайым, – деп, Заурбек эшикге чыкъды. Бузоуун айырып, ийнекни сюрюуге сюрюп кетди.

Заурбек, эл ийнеклери жетерден бираз алгъаракъ, кесини ийнегин ыржылада жубата тургъанлай, эл ийнеклени аллына этип, Къасболат жетди.

– Къасболат, иги жаш кибик, сакъ бол, хылиге ийме...

– Ай, энди уа бир иги иймез эдим, не этейим, малла тоймайдыла, отлау жер жокъду. Ач боладыла, ач болса адам, мал да хыли этмей амалы болмайды.

– Заурбек, ийнегинги къалай алдың? Не айтды?

– Ха... Алай, излей, төгерекге къарай келгенимлей, узакъ бармай тапхан эдим.

– Иги болду кёре эди, ингирде Жулдуз да бек къайгы этип кетген эди.

– Ой, Къасболат, ийнеклеринги мен сюйгенча иги тойдуралмайса...

– Ай Аллах ыразы боллукъ, биягында да бир айтханма, мал жухун салырча жер къалмагъанды. Ташла, зыгъырла, чауулла ичинде не боллукъду. Жерлени, бирда къалмай, Акъ къаяны тюбюне дери байла бегитгендиле.

– Ой, Къасболат, мен ийнеклени хылиге ийме, сакъ бола тур десем да, мирзеу сабанлагъа ийме, алай биченлик, чаллыкъ жерлеге тап заманда бир жух урмагъа къоя тур...

– Мен аны этер эдим, алай Даулетни жалчысы, суу сала, таш арыта, юсюндеди, кёрсе, унамайды.

– Мен анга сёз жетдирирме, сен аны ючюн къайгы этме!..

– Ай анассыны, алай этсенг а, ахшы боллукъ эди, – деп, ышарашара, Къасболат сюрююн сыртлагъа айландырып кетди.

Заурбек, Къасболат бла ушагъын тамамлап, юйюне келе, Нумаланы огъары къыйырында, Ашиколаны юйню къатында, ийнеклерин къыстап келген жети-сегиз адамны, жокку болуп, сёлеше тургъанлай, юслерине барды.

– Салам алейкум, танг ахшы болсун! – деп, кеси да алагъа къошулду.

– Алейкум салам, – деп жууап этдиле.

– Не этесиз, не жокку болгъансыз, Ашико?

– Заурбек, сен билемисе, бюгече Асланны жашы Даулетни ат алып къачханды. Кёзю-башы тешилгенди, юсюнде адамыча кийими къалмагъанды, жыртылгъанды, узакъгъа сюйрегенди дейдиле.

– Аллах-Аллах, таланнга. Сора ажалдан къалгъанды да. Барып кёрюрге керекди. Оллахий, къурманлыкъ керекли къалгъанды. Даулет кеси уа жатыпмыды, кёргенмисе?

– Алыкъын билмейме. Бармагъанма, былайда къатынла хапар айтхандыла.

– Ашико, айыпды, барып кёрюрге керексиз.

– Сен а?

– Мен а аны алай сау къалгъанына къурманлыкъ этген кюн алгъышха, ашаргъа, сыйланыргъа барырма.

Былайдан Заурбек, мыйыкъ тюбюнден кюле – юйюне, Ашико бла экеулен, Даулетни сора, Асланлагъа кетдиле.

Заурбек юйюне киргенде, Жулдуз, сютноу къайнатып, гитче Солтан-Хамитни къоюнуну алып, аны ойната кёрюндю.

Ашаргъа олтуруп, биринчи къабынларын жутар-жутмаз, эшик къагъылды.

– Кел, кел, кир юйге ким эсенг да, – деди Заурбек.

– Аш татлы болсун, – деп, Ашико кирди.

– Ой, сау бол, Ашико, къайын ананг артыкъ бек да сюймей кёре эдим, – деп, ёрге къобуп, Жулдуз анга шинтик салды.

– Эй, маржа, къатын, Ашико муну бла доюн болмаз, ненг бар эсе да, гёзеннге бир къара!

Жулдуз, гоппанны, чырчаны алып, гёзеннге ташайды. Кёп да мычымай, гоппан бла кёмюкбаш бозаны, экинчи къолунда чырчасы, ичинде баш жарты, къуйрукъ учусу бла келтирип, алларында ючаякъ тепсиге салды.

– Ашико, кёр, бир бисмилла эт!.. – деди Зауурбек.

Ашико, акъбаш къамасыны тюбюнден жезбоюн бичакъчыгъын чыгъарып, башны, къуйрукъ учуну да ариу туурап, бичагъын сылап-сыйпап къынына салды. Аякъны къолуна алып, алгъышны башлады.

– Сюймегенлерибиз кюерча, суйгенлерибиз артыкъда суюерча Аллах этсин, ахшылыкъла бери, аманлыкъла кери болсунла, бек битсинле сабанла, ашамасын къабанла, жигит болсун уланыгъыз, берекет болсун ашыгъыз, бирликге кюершейик, тюзлюкге тизилейик! Алгъыш юйде къалады, – деп, аякъны Зауурбекге узатады.

– Алгъышынг къабыл болсун, ажалынг сабыр болсун! Саулугъунду, – деп тартды Зауурбек. Сора: – Экинчи кезиу сениди, алчы, Ашико, – деп, гоппанны къолуна берди. Ашико, кёзлени жумуп, гоппанны ёрге айландырып, тепсиге салды.

Хычинледен, баш жартыдан, къуйрукъ учудан къаба, хапарны башладыла. Жулдуз биягъыча гоппанны, кёмюкбаш зытхы бозадан толтуруп, алларына салды. Ала уа, бозадан да тарта, хапарны бардырадыла.

– Зауурбек, Даулет атдан кетгеннге, не ат суюрегеннге ушамайды, – деди.

– Да не болгъан болур дейсе? – деп, Зауурбек мыйыкъ тюпден ышарды. Ол заманда тынгылап тургъан Жулдуз, Зауурбекни ышаргъанын эслеп:

– Аллах хакъына, Кябаханны эри, бу биягъы киши бир зат этген болур? Нек десенг, бюгече къапталыны ёшюнюнде къан тапламы болурла деп, ишекли болгъанма... Къарангыда эслеп иги уа къараялмагъанма, – деди.

– Хата жокъду, ийнекни экинчиде беклемез.

– Эй, Зауурбек, эки къолунгу хайырын кёргюн! Оллахий, ишекли уа мен да болгъан эдим.

– Кябаханны эри, энди ала бу киши этгенни, бир ишексиз, биле болурла. Алай аны туююлгенин, ыйлыкъмай, кишиге айтырлыкъ туююлдюле. Палахны этген бу кишиди. Энди ала бизни жашатмазла, – деп, Жулдуз къайгъыгъа къалды.

– Ха-ха-ха... – деп, Зауурбек бла Ашико кюлдюле.

Алай бла, сёз ючюбюзде къалсын, киши билмесин, – деп, тауусум этдиле.

II

Иш а былай болгъан эди. Бир ариу, шош ингирик эди. Сыртла, къолла кёгерип, жашнап, асыры ариудан, Къажар шахны кюйюзлерине ушай эдиле. Булбулла жырлайдыла, къойланы, къозуланы макъырыш-

ханлары узақладан, бир башхасы болмай, зикир айтхан тауушлача эшитиледи. Тау жайлыккладан малла саркъа, бузоула, ийнекле бир бирлерине ёкюредиле. Бийик кёк бошлугъу хауада къанатлыланы хар тюрлю жанына жолоучу болгъанлары кёрюнедиле.

Жулдуз, сабийчигин жюн ботагъа чёргеп, эл сюрюуюню аллына къарай чыкъды. Ийнекле келедиле, бир-бир, эки-эки озадыла, Жулдуз ийнегин кёрмейди. Сюрюуюню артында эл сюрюуюн кютген ёксюз жаш Къасболат жетди.

– Къасболат, ийнек къайдады? – деп сорду Жулдуз.

– Оллаха, Жулдуз, эшикни жапханбыз, отубузну къурутханбыз.

– Нек, аурууунгу алайым, не болгъанды?

– Не болуб а, болуучусун билмеймисе. Жериме киргенди деп, Даулет ийнекни беклегенди.

– Энди уа не этейик?

– Билмейме, бар да анасындан бир тиле, Даулетни кесине да айтып бир кёр...

– Энди алагъа суйсенг айт, суйсенг къой, – деп, Жулдуз ызына къысха айланды. Юйюне кирит салып, Даулетлары таба кетди. Аланы арбазларында Даулетни анасын табып, ишни болушун айтды.

– Жулдуз, адам уялыргъа керекди. Малыгъызгъа заманында къарамайсыз. Сизге деп тутхан гебенибиз, черенибиз жокъду, кеси келсе айтырма, оноун ол этер.

Жулдуз не этсин, къайтып юйюне келди, тамам кёз да байланды. Сабийчигин эски агъач орундукъ¹ юсюне салып, бешикни жарашдырды. Жюн ботадан алып, бешигине бёледди. Бетчигине суу сылап, эмчегин берди. Бираздан, эмчекден айырып, бешик жууургъанны къанаты бла сабийни бетчигин жапды. Сол къолу бла бешикни тебирете, онг къолу бла от тамызыргъа кюрешеди. Отха къыйыла салып, тютюн этдиреди. Ахырында от жанып, къурум юйюне жарытды.

Бюгюн Зауурбек, Даулетни тёрт эшегин ортакъ алып, узақ Мёлюшкюге нарат отуннга кетип эди.

Жулдуз, от жарыгъында урчукъ бура, Зауурбекни отундан келирин сакълайды. Къоллары урчукъ ийире, аягъы бешик тебирете, бешик жырыны жырлайды.

*Бёллау-бёллау, сабийим,
Сени ёсюп кёрейим,
Душманынга окъ атып,
Къанат керип ёлейим.*

*Бёллау-бёллау, таначыкъ,
Тана башла ашагъын,
Жарлылагъа сен жарап,
Жюз жылланы жашагъын.*

¹ Орундукъ – ундурукъ.

*Бёллау-бёллау, арсланым,
Къылыч тагъып жюрюгюн,
Азатлыкъгъа къутулуп,
Арпа, будай жюлюгюн!..*

*Бёллау-бёллау, балачыкъ,
Малла жыйгъын баулагъа,
Жарлылагъа кюн тийип,
Нюр жайылсын таулагъа.*

*Бёллау-бёллау, жашчыгъым,
Сен уллучукъ болурса,
Кезиуонге келгенде,
Жарлыланы къорурса.*

*Жукъла, ариу балачыкъ,
Сенден алгъа ёлейим,
Къара халкъла къутулуп,
Къууанч болуп кёрейим.*

*Жандан суйген жан балам,
Танг чолтанча жарыгъын,
Къылыч уруп байлагъа,
Хариплеге жарагъын.*

*Жукъла, балам, жукълачы,
Кюн тийсин ма халкъынга!..
Залимликле тас болуп,
Ие болгъун хакъынга.*

*Азатлыкъны толкъуну
Тауларынгы басдырсын,
Насып келип дуниягъа
Жарыкъ кюнле тапдырсын!..*

Бешик жыр бла бирге юзмелтин ийире, халысын соза, ушхууур кезиу болду. Ол урчугъун четен ичине агды. Туруп, юсюн таза къакъды, къолларын ариу жуууп, тегенени, элекни юй тюбюне салып, сап-сары нартюх ундан жарагъан эки тегерек гыржын этип, отха сюеди. Аланы, къып-къызылла къатдырып, къыйы мыдыхха кёмдю.

Сабийчик жукълайды. Жулдуз тегенесин, элегин да, юй тюбюнден алып, жыйгъычха салды. Биягъыча, къолларын жуугъандан сора, кеси кесине: «Бу киши не кёп къалды, быллай бир къалыргъа айтмагъан эди, – деп, гыржынланы экинчи жанларын айландырды. – Ким биледи, энди жете болур, арып келир, жатар жерин хазыр этейим», – деп, агъач орундукъгъа төшек, жастыкъ, жууургъан салып хазырлады.

Ол кезиуде эшикден:

– Эй кыатын, бери къара! – деп, Зауурбек кычырды. Жулдуз терк окъуна:

– Бусагъат, бусагъат, – деп, нарат чыракъны жандырып, эшикге къарагъанында, Зауурбекни отунла тюзюре тургъанын кёрдю.

– Сен чырагъынгы алай таш юсюне сал да отунланы жыя тур, мен Даулетланы эшеклерин, отунларын да жетдирип къайтайым, – деп кетди.

Зауурбек келгинчин, Жулдуз отунланы жапма тюзюне жыйды. Юйге кирип, ол келирге, отну жангыдан тиргизди.

Зауурбек, келмей асламыракъ мычып: «Отунланы жыялгъанмыса?» – деп, юйге кирди.

– Хау, жапма тюзюне къалагъан кибиб этгенме.

– Къумгъан бла суу, таз берсенг эди, бир бет-къол жууар эдик, – деп, суйген къара тапчанына олтурду. Чабырларын, ышымларын тешип, бетин-къолун жууду. Жулдуз акъ жан жаулукъну узатды.

Юйде от жанады, бешикде къайгъысыз сабийчик кесини огъурлу, татлы жукъусунда жукълайды. Жулдуз аш къайгъыда жюрюйдю.

– Къатын, адам татар не затынг барды?

– Да, болуб а не боллукъду, биягъы тауусулмагъан акъсуу кышыкъл болур, – деп, кыбыргъада тагъылып тургъан ючаякъл тепсини аллына салды, от жагъада кызыл бишип тургъан жылы нартюх гыржынны тёрт туурагъан этип, тепсини тегерегине тизди, сора жоргъаракъл айрандан толтуруп, жеркге боялгъан кыызгыл аякълны узатды.

– Э-э-э, кыатын, оллахий, ашарча болгъанма, – деп, аякълны аузуна элтип тартды. Аякълны, акъырын, тепсини ортасына салып:

– Э-э, таланнга, бу не затды, не жукъады? Гыржын ашаргъа уюгъан айранынг жокъмуду?

– Угъай.

– Сютюнгю тилеген адам иш болупму бергенсе?

– Угъай.

– Да не адамгъа бермеген эсенг, неда ийнекни эмизип кыймагъан эсенг, бу не ишди?

– А-а... э киши, мен не этейим, биягъыла ийнекни беклегендиле!..

– Э-э-э, алай дегенинг неди, ким беклегенди?

– Даулет.

– Ол биягъы кыаныбыздан тоймаучу Деланны жашымы?

– Хау.

– Кыачан?

– Бюгюн.

– Не ючюн?

– Сабаныбызны ыржысына киргенди деп.

– Сюрюучю уа кыайда болгъанды?

– Кеси айтханнга кёре, ол ийнеклени бир жанын тыйгынчы, бир кесекге жуху жетгенди, этген зараны болмагъанлай, манга да дунияны аманын айтып сюргенди дейди.

– Сен Даулетни кесин кёрюп, жукъ айтханмыса?

– Угъай. Алай, анасына барып, ишни болушлусун ангылатып тилегенимде: «Жаш келсе, айтгырма. Алай малыгъызгъа къарамайсыз», – деп, хыны этип къойгъанды.

– Аланы жаншагъанлары мени къулагъыма кирмейди, ийнек къайда болур?

– Анда Огъары Кюнлюм баулада беклеген хапары барды.

Гыржынындан уллу ашап къоратханы болмай, гён чарыкъларын кийди. Секирип туруп, къабыргъада къара къамасын белине такъды. Эшик артындан мужурасын кьолуна алды.

– Э... маржа, былай женгил болма, мен анасына айтханма, бир сабыр эт, – деди Жулдуз.

– Да биз былагъа не заманнга, къачаннга дери сабыр этгенлей турлукъбуз? – деп, чыгып кетди.

Кечеди. Алыкъын толуп, ызына айланган ай чыкмагъанды. Ай кеси кёрюмесе да, аны тауланы артындан чыккъан жарыгъы элни бирси жанында чал тауланы башларына къоргъашин бет алдыргъанды. Болсада айны жарыгъы акъырын-акъырын энишгеден-энишге тюше келеди.

Зауурбекни барлыкъ жери, Кюнлюм баула, бир-эки кычырымдан артыкъды. Узакъ Мёлюшкюден төрт эшекни отундан жюклеп келген Зауурбек, бираз арыйыракъ болуп, Кюнлюм кьошну ёрюнден ёрлей баргъанлай, башындан а, ийнекни сюрюп, Нумалагъа энип келген Даулет бла тюбешдиле.

– Жол болсун, Даулет, – деп, ийнекни аллын тыйды.

– Сау бол!.. Ким эсенг да, ийнекни аллын тыйма, баргъа къой!.. – деп жууап берди.

– Менме...

– Ха, сен Зауурбекмисе?

– Мен Зауурбекме, хау!..

– Зауурбек, бу бош къаллыкъ ийнек сенимиди?

– Мениди. Меники болгъанына кишини дауу болмаз да!

– Мен сени кьотур гылжанга² дауум жокъду. Малынгы тый, хата этдирме. Жериме, сабаныма ийме. Жеринг бар эсе, элт да анда кют дейме!..

– Даулет, кёпдю, этген артыкълыкъларыгъыз боллукъду! Мал отлар жер къоймагъансыз. Тауланы тёпелерине чыккъынчын бегитгенсиз, бийлегенсиз. Да, Даулет, Аллах ыразы боллукъ, биз къалай жашайыкъ, къайда, не бла мал кютейик?

– Сен не эсе да дауур эте тураса. Сени жарлы болгъанынг, малынг болмагъанынг мени ишим туююлдю. Ауруу, талау тилей эсенг, Аллахдан тиле. Башымы аурутма да ийнекни баргъа къой, оноуун анда этерме.

– Жюйюсхан, къоймай мен санга этер зат жокъду. Бара барайыкъ, угъаймы дейме...

---

² Гылжа – осал, арыкъ.

Бу халда, селеше-селеше, Нумала таба тебиредиле. Кьошну тюп жаны ёрден (тюбешген жерлеринден) иги кесек узайдыла.

Эниште иги кесек келгенден сора, Заурбек:

– Даулет, кьой, мындан кёп дауур этме. Асыры озма, керексизге кюрешме, этген хатасы бар эсе, масагыат этдир, тёлербиз, – деди.

– Аны масагыатын мен этерме, ол иш мени кьолумдады.

Айны жарыгы кьоллагъа, жоллагъа, элlege жайылгъанды. Ийнек алда, Заурбек экинчиге, артларындан ючюнчюге Даулет ат юсюнде келедиле.

– Да, Даулет, ма ийнек, ма мен... Неде ахыр умутунг?

– Заурбек, ма мени умутум буду, – деп, кьамичи бла жауурун кенгине юч кере тартды.

Алайсыз да жүрегинден кьайнай келген Заурбек:

– Да, Даулет, энди Аллах шагъат болсун менде гюнях жогъуна, – деп, ат тизгинине жабышды. Сермеш, кюреш, тьююш оту башланды. Тартып Даулетни атдан айырды. Айландырып, булгъап-чулгъап, тюз сыртындан жерге салды. Дап-дуп деп, тулукъ тауушун чыгъарып, сермеде.

Аты, аякъ, жүген таууш этгенлей, кьош таба жанына ташайгъанды.

Ачыулу жүрекли Заурбек тобукълары бла Даулетни кьарынындан басып, эки кьолу бла эки кьолундан тутуп, онгун алды. Тобукълары бла кьарынына-кьарынына урады. Эрке ёсген, омакъ, батыр сёзлю Даулетни кьарынына тобукъ жетген сайын, «ых!..» деп, ынычхагъан тауушу чыгъады. Заурбек, алай тую келип:

– Нечиксе, кьалай этейим? – деп сорду.

– Ашыкъма, мен элде сени табарма, – деп, тюбюнден уругъа кюрешеди. Алай болгъанлыкъга, кьарыуу жетмей, кьысха-кьысха солуйду.

Заурбек, кьайтарып:

– Нечиксе, кьалайса, нечик этейим, налатдан туугъан! – дейди. – Энди жарлыланы ол бирер ийнеклерин беклермисе? – деп соргъан да эте, тобукъланы кьарынына, бир-бирде кьолларын жаякъларына, жухуна-башына жолукъдурады.

Бай Даулетни кьысха-кьысха солугъаны эшитилмей туююледи. Тыпырдагъаны уа алгъындан эсе, аз болгъанча эсленеди. Заурбек юсюнде, Даулет тюбюнде танг кесек кюрешгенден сора, бошлап, бираз солу, кьыйналгъанса дегенча, Заурбек аны азат этди, халына кьарады.

Даулет акъырын, мууал болуп, кьопду. Амалсыз, тауушсуз бир-эки атлап, арлакъда олтурду.

Энди не болгъан эсе да, жюйюсхан Даулет селешмейди, ёпкелеген сабийча, терк-терк солуйду. Юсюнде – акъбаш кьамасы, омакъ, алтын бел бауу, узун бухар бёркю, ханс ичине ташаймагъан эселе, жокъдула. Мутхузуракъ ай жарыкъда чепкенини, кьауракъ кьапталыны туюмелери кьыркъылып, сагел-сагел болуп эсленеди. Унамасанг, ичинде акъ кёлеги да ачылгъанды.

Даулет Заурбек таба кьарамайды. Заурбек а Даулетден кёзлерин алмайды.

Кече былай бла бираз озду. Акъ къаяны аязы нумала кюнлюмлери
бетлерин сылайды. Эки «шуёх да» бираз солуу алдыла. Зауурбек аякъ
юсюне турду.

– Да... Даулет, заман болгъанды, ахшы кечели бол!.. Энди мен да
кете барайым. Айтыр затынг а бармыды? Алай сен жаяулай келаллыкъ
болмазса? Мен ат иерме, былай тур, – деп, Зауурбек хыликкя этип, жо-
луна тебиреди.

– Ашыкъма, мен сени эл ичинде табарма...

– Ха-ха-ха. Эл ичи неге керекди, аллынгда турама да. Къой, харип,
сен манга этген талау болсун. Мен кете барайым, сен да къоркъма, ки-
шиге туберигинг жокъду, келе келирсе. Не болгъанды деп соргъан иш
болса, ат юркюп, атдан кетгенме, ат сюйрегенди деп къой... Алай айт-
май, былай-алай деп бир зат сездирсенг а, мен санга этер белгилиди, –
деп, ийнегини ызындан Нумалагъа тюшюп кетди.

III

Элни адамы Асланлагъа Даулетни сора барады.

Баргъанла: «Асланны жашы атдан кетип, сау къалды эсе, Аллахха
шукур болсун», – деп кёзбауланадыла.

Тышында халкъ атдан кетгенди деп ийнанса да, Асланлары кеслери
не болгъанын бек ахшы биледиле. Алай ала ишни ачыкъ этмедиле, не
ючюн десенг, иш ачыкъ болса, ала Зауурбекни тюерге, хорларгъа борч
болады. Ол борчну ала толтураллыкъ туююл эдиле. Зауурбекге тиерге
базынмай эдиле.

Тёреге берип, төре бла тазирге мал чыгъартсала, жашын туюдюрдю
да мал алды дерле деп, халкъдан ыйлыгъады. Тап алай болмаса да, кёкю-
рекли, жүрекли Зауурбек малын, магъыз деп, бермезлигин да биледиле.

Бир айдан артыкъ жатып, «ат сюйреген» Даулет аякъ юсюне болду.
Бай Аслан жашыны сау къалгъанына уллу къурманлыкъ этерге хазырла-
нып башлады. Къул-къарауаш тапханын жыйып, кимин отуннга, кимин
тирменнге, юйлени сюртюрге, тоханаланы, арбазланы жарашдырыргъа,
къошладан малла сюрюрге, аланы союп жарашдырыргъа буюрду.

Кеслери бий-бай тенглерин чакъырып, оноу, кенгеш боладыла.
Тенглерин чакъырыргъа Малкъар, Холам-Бызынгы, Басхан тарларына
атлыла, намыслы ёзденле иедиле.

Ол тардан келлик къонакълагъа ол тоханала, бу тардан келликлеге
бу отоула тийишли болурла деп жарашдырадыла.

Къууанч кюнде чаришчилеге, гёжефлеге, илишанчылагъа, къолташ-
чылагъа, жырчылагъа, сыбызгычылагъа деп ёчле, саугъала бичедиле,
тёрелейдиле.

Байланы омакъ къызлары башха тау тарларындан келлик къонакъ
жашлагъа ариу кёрюнюрча кийинирге тырмашадыла, бири биринден
игирек кийиннгенин кёрселе зарланадыла. «Мен андан аман нек кийи-
нирик эдим, ол менден иги къачан болгъанды?» – деп къызгъанадыла.

Хар бириси кесин ариу, акъыллы, билимли, алапат жашла къараргъа келгенча сунадыла.

Бийче къызла кеслерине бирер къарауаш къызны шапагъа, къумгъанчыгъа, барчыгъа-келчиге жюрютедиле.

Ёмюрюнде Чегемден тышына чыкъмагъан Аслан кесин сау дуняны ханы, патчахы сунады. Башында – узун ёре, къара бёркю, юсюнде – темир бетли узун чепкени, ёшюнюнде – жетиден тизилген Къарабаш хазырлары, белинде – темир бел бауу, онг жанында – акъсюек сабы бла чакъмалы тапанчасы, уллу къара къамасы, аякъларында – къара чилле чалыулу омакъ меслери, чарыкълары, юсюнде – къара къауракъдан къапталы. Онг къолуну сансыз бармагъында сугъулгъан мухуруну юсюнде арапча «Аслан» деп жазылыпды.

Аслан арбазында ауур-ауур жюрюйдю. Алашаракъ бойлу, базыкъ быдырлы, къысха жаякълы, къочхарбурун, кёккёз Аслан, къашлары энишге тюшюп, къыйыкъ ауузун ачханлай, шапалагъа, гыржынчылагъа:

– Хей, муну былай, аны алай этигиз. Аны буздунг, муну сындырдынг, – деп, оноу эте, къычыра айланады. Бир-бирледе тоханасына киреди, дагъыда чыгъады. Айланып дагъыда тохана аллында терезени тюбюне салыннган тапчаннга олтуруп, хар затха кёз жетдиреди. Шапаладан бири, аш бишемиди, татыуу къалай болур деп, къолун ауузуна элтгенни эслесе, ашап, къурутуп къойгъан сунады, анга ачыуланады, сакъалын къалтырата, башын эки жанына булгъайды.

Кенг, узун арбазда уча къазанла къайнайдыла, къууурулгъан эт, жау, шишлик, аш ийисле арбазны хауасына къатышадыла. Сырала, бозала хазырланадыла, от тютюнле тоханаланы алларындаи кёкге чыгъадыла.

Бийче къызла, къатынла жыйын-жыйын бир отоудан экинчиге кире-чыгъа айланадыла. Къонакъ юйледе келлик къонакълагъа тёше-мёшеле салып жасайдыла.

Хазырланнган ашланы, ичгилени сирелеге, бишмей тургъан къой, тууар этлени гёзенлеге, гумулагъа жыядыла.

Адамла бла арбаз къалынлашады. Шапала, кюл, жау жугъу болуп, кими отун жарады, кими да аш биширеди, бир-бирлери суу ташыйдыла, адырланы жуадыла, мангълайларындан терлегенлерин женглери бла сюртедиле.

Атасы-анасы шапалыкъда болгъан сабийле аш къазанланы тегереклеринде айланадыла. Аш ийислеге чибинлеча басынып, ким не къапдырады деп, адамланы кёзлерине къарайдыла.

Атасы-анасы шапалыкъда болмай келген сабийлени ол сабийле:

– Кетигиз, мында не ишигиз барды? – деп, бырнак этедиле. Аланы арбаздан къыстаргъа къурешедиле.

Даулетни къурманлыгъы ашалыр байрым кюн жууукълашханы сайын, Асланны арбазында адамла, сабийле кёпден-кёп боладыла. Элни сабийлери, ач чаукала черенлеге басыннганча, арбазда аш бишген ийисге басыннгандыла.

Ол кюнлени биринде арбазда шапаладан бири, ёпке, бауур, жүрек, буйреклени ёпке шишге тизип, шишлик биширеди. Биягы гыржынланы баш оноучусу болуп кьалгъан хан, жюйюсхан Аслан, аны шишлик этгенин кёрюп: – Шишлигинг бише эсе, келтирчи, бир кёрейик, – деп, отоуу таба кетеди. Шапа билгенича биширип, табакъгъа жарашдырып элтди. Отоууну аллында, столну артында олтуруп, ётгеннге-сётгеннге къарай тургъан жюйюсхан Асланны аллына барып:

Жюйюсхан, бир кёрчю, – деп, шишликлени салады.

– Ха, иги ариу биширген болмазса дейме, – деп, табакъгъа узалып, буйрек кесекни аузуна элтди. Текеча сакъалы кьалтырай, укуча кёзлери жылтырай, жаякъларын терк-терк ойната, бир эки жутду.

Аслан, шишликден бираз ашай келип, сабийле таба къарады. Табакъдан ёпке кесекни алып, сабийле таба атды. Аны кёрген сабийле чабышып сермешдиле. Тауукъла гыржын бурхуну бир бирлеринден сермегенча, сермеше келип, бири арлакъ кьутулуп, топуракъ хылымылысы бла ёпке кесекни аузуна къапды. Аслан алагъа къарап туруп кюлдю:

– Ха-ха-ха-а, ач чаукалача, былугъа къара!.. Аман чечек кьырлыкъла, къара чибинлеча, бир жайылыу этгендиле кеслери уа... Была жетселе, кимге татыу кьоярыкълары да жокъду.

Арлакъда элли байладан бири, аны ол сёзлерин эшитип, кьошду:

– Аслан, кьоркъма, ала къара чибинлеге ушайдыла. Алагъа сууукъ жетгенде кьырылып кетгенча, бир чечек кирсе, была да кьырылырла, ашыкъма.

– Айтханынг тюздю, Ракъыт улу.

Арбазында ёрге-энишге, ары-бери къарай айланган Аслан, шапаладан бирисин чакъырып:

– Бар, Ашикону кьысха бери чакъыр! – деп буюрду.

– Ким ийгенди, не этесе десе, не айтырыкъма?

– Аслан чакъырады де да кьой. Не этеригими мен кесим билеме.

Алай бла Асланны шапасы Ашикону чакъырып келди.

– Салам алейкум, Аслан, не жарсыуунг барды, не этесе?

– Алейкум салам. Чакъыргъаным аны ючюндю: тышындан кьонакъланы, къарап, тийишлисича отоулагъа, кьонакъ юйлеге жарашдырыгъыз, къарап, атларындан тюшюрюгюз. Элден келген кьарт-кьурт, сабий кибиклени уллу баугъа жый, анда боза, гыржын барды, ашатырса.

– Да, Аслан, сен айтханны мен ангыладым. Алай ол ишни менден эсе, бир башха адамгъа берсенг, иги болур эди. Мени жарлылыгъым кёпдю, бошаяллыкъ, эталлыкъ ишим туююдю.

– Эй, Ашико, таза эбизе болгъанынг а белгили кёре эдим! Мен айтханнга энди сиз да ыйлыгъып тебиреген кёреме... «Кьул тойгъаны – кьумгъаннга» деген керти зат кёреме. Сени, Зауурбекча, чюйре кылыкъларынг бар кёреме!

– Зауурбекден ариу кылыкълы адам элибизде жокъду. Мен кьул болуп, сен бий болуп менден ненг артыкъды? Кертиди, менден сени

бир-эки кьотур тананг артыкъ болур. Не жарлы, не эбизе тукьумдан эсем да, санга сукьланмайма, – деп кетди.

Былай эте, кьурманлыкь ашалынырыкъ байрым кюн жетди. Орта кюн тюшден сора Холам, Бызынгы, Чегем ауузундан чакьырылгъан кьонакъла келдиле. Элни аягьындан киргенлей, юч кере ушкок атып, келгенлерин билдирдиле.

Арбаздан бир бёлек атлы кьонакъланы алларына чыгьып, саламлашып, арбазгъа алып кирдиле. Арбазда, адетге кёре, атларындан тюшюрюп, кьонакъ юйлеге жерлешдирдиле. Экинди оза, ашхамны аллы бола, Малкъар, Басхан тарындан келлик атлыла да жетдиле. Аланы да, алгьыннгылача, тамамладыла, кьонакъла тынчайырча этдиле.

Арбазда той-оюн, сыбызгьы, кьыл кьобуз, барабан, сырыйна тауушла башландыла. Кьонакълагъа биринчи ушхууур берилип тебиреди. Келген кьонакъланы кьарт, тамата кьауумларына – жаш уланла, аланы жашлары бла кьызларына, кьатынларына кьарауаш кьызла шапалыкъ этедиле. Бири ары, экинчиси бери киреди. Сыра кьошунла, аш тепсиле гёзенледен, гумуладан чыгьып, тоханалагъа, кьонакъ юйлеге барадыла.

Кьонакъла ушхууур ашап бошагьандан сора жатдыла. Жаш кьауумлары арбазда тойну кече ортасына дери бардырдыла. Арбазда жангы этле, учала бишедиле, кьазанла кьайнайдыла.

Кюн кесини алтын жарыгьын Нумала элини юсюне жая, кьонакъ-тюшюн, жангьыдан кьозгьалып, туруп башладыла.

Тоханалада, отоулада бай-бий, хан кьонакъла кьобадыла. Шапала, кьарауашла бет-къол жуудурадыла. Бириси экинчисине кьумгъан, сапын, жаулукь чапдырады. Кими бёркюн алып, юсюне туруп, бет жуудурады, кими да, жаулукь берип, бет сюртдюреди. Кьарауаш кьызла кийимлерин сыйпайдыла, кьагьып тазалайдыла. Шапала арбазда кьангаланы, тепсилени, шинтиклени, тизип-тизип, хазырлайдыла.

Бет-къол жуудургьандан сора, эртгенлик усхар бериу башланды. Кьонакъла, даражалары, намыслары жюрюй келгенге кёре, ашар-ичер жерлерине жарашдыла. Таматаланы алларына табакъла бла эт, бишлакъ бёрекле, хычинле, тюрлю-тюрлю кьошунла бла кёмюкбаш кьара сырала, гоппан аякъла тизилдиле. Жаш, улан кьонакъланы кьангаларына, кьошунла бла бирча, кюмюш сынжырлы, узун иничке мюйюзле салынадыла.

Бу алыкьын кьурманлыкь туююл эди. Болсада андан-мындан алгьыш тауушла да эшитиледиле. Аш ашала, ичгиле ичиле, кьонакъла жарыкъ кёллю болуп сёлешедиле. Кьонакъ уланла, кьызла бир бирлерине омакъланадыла. Кьызла жашлагъа кьубуладыла. Бир бирлерине, чурумла чыгьарып, тигимле иедиле.

Былай бла тюш заман болду. Тышындан келген кьонакъ кьартла жума намазгъа кетдиле. Жаш кьауумла, арбазда кьалып, тойну-оюнну бардырадыла. Бир-бирле да чариш атларын сылап-сыйпап хазырлайдыла.

Шапала кьангаланы, тепсилени, жыйып, жангьыдан хазырлай кюрешедиле.

Жума намазларын кылып, кьонакъла арбазгъа кирдиле. Жангыдан тепсиле, кьангала кьуралдыла. Биягъыча, хар бири кесине кёре, орунларына, жерлерине жарашдыла.

Юй иеси, базыкьбоюн Аслан тёрде кьонакъланы ортасында олтурады. Эки жанында кьонакъла тизилишгендиле. Тёртаякь, узун кьангала бла учала, бишип, алларына салыннгандыла. Болсада кьурманлыкьны юсюнден сёлешип, ким алгъыш этериги белгисизди. Былайчыгъы унутулгъаны себепли, хар бириси бир бирине кьарайдыла. Болсада Малкьар тарындан келген кьонакъладан бири, аны эслеп, ёре турады. Халкьгъа кьарап:

– Жамауат, айып этмегиз, бир бёлек сёз айтайым, – деп башлады. – Биз Беш да Тау эл, чырмауукь ханс кибик, бир бирге байламлыбыз. Бирибизни кьууанчы бирибизни да кьууанчыды. Бушуубуз да алайды. Бююн биз былайгъа, Беш да Тау элни адам ахшысы, жыйылганбыз. Бу жыйылмакьлыгъыбызны баш магъанасы неди десек, жюйюсхан Асланны жангыз уланы Даулет ажалдан, ёлюмден кьалгъанды. Аллахха Асланны бир тюзлюгю болур эди. Аллах анга жазыкьсынып, жашы сау кьалгъанды. «Тенг – тенги бла, тегене – бауу бла» деп нарт аталарыбыздан айтыла келген сёз терен магъаналы сёздю. Аслан бизни, биз да Асланны тукьум-жукь тенглерибиз. Кьууанчына алгъышха, кьурманлыгъына келгенбиз. Аны ючюн ахыр сёзюм буду: Аслан, уланынг жангыз Даулетни ёмюрю узун, жюз жылланы болсун! Бу юйге жарлыкь жетмесин, байлыкь бу юйден кетмесин! Алчы, Аслан, алгъыш юйде кьалады, сиз да юй таматасыз, – деп, гоппан бла сыраны узатды.

– Былайгъа келген кьонакъла, сау болугъуз, кёрюр кьыйыныгъыз бу болсун, – деп, Аслан, тартып, гоппанны жангыдан толтуртуп, ызына узатды.

Бу халда кьурманлыкь ашау башланды. Бийчеле тоханалада, жюйюсханла тоханаланы жапмаларында, кьарала малла жыйылыучу баулада ашап-ичип башладыла.

Арбазда биягъы той-оюн башланды. Барабанчыла, сыбызгъычыла, кьыл кьобузчула тизилдиле. Бай-бий уланла бийче кьызла бла тепсеу барып башлады. Къара жашла да бир арада кеслерине тийишли къара кьызла бла тепсейдиле. Суюген кьызлары чыкьсала, жашла чакьмалы тапанчаланы кёкге-кёкге тутуп атадыла, арбазны кукурт ийисге алдырадыла. Тапанчала атылгъанлары сайын, таула, къаяла гюрюлдейдиле.

Бичимлерине, оноуларына кёре, биринчи кюн чариш болургъа керек эди. Ичгиледен, ауур ашладан тойгъан кьонакъла аны унутдула. Той-оюн кечени ортасына дери барды.

Кьонакъланы тынчайтыргъа заман болду. Тойну жапдыла.

Кьууанчны экинчи тангы атды. Нумаланы аллы – Кьоргъашинли тауну башында – кюн кьызартхан жауун туманла эрттенликде дуниягъа ариулукь бередила. Элни адамлача сюелген узун, базыкь ожакъларындан кёксюл тютюнле чыгъадыла. Адамла ийнек саууп, малларын эл сюрююне бередила. Таулары башындан тюше келген кюнню жарыгъы бла элледен, терен кьолладан ёрлей, отлай баргъан малла сыртлада бир

бирлери бла саламлашадыла. Малланы ёкюрген, сюрюучюлени жырлагъан тауушлары къулакълагъа чалынадыла.

Бай Асланны къонакълары кюн ахсутха жанлай келгенде, къоба башладыла. Биягъыча шапала, къарауашла, суу къуюп, бёрклерин алып, бет-къол жуудурадыла. Кийимлерин къагъып-согъуп, болушуп, юслерине кийдиредиле, жатхан омакъ тёшеклерин жыядыла. Жатханлада мардасындан озуп, намысын тас этгенле да табылмай туююл эдиле. Аланы ол кемчиликлерин, къарауашлагъа тёшеклерин жуудуруп, жашырта эдиле.

Ол эрттенликде ийнек, бузоу къыстап келе, кенг жауурунлу Заурбек бла кёк кёзлю, сары шинли, узунуракъ бойлу Ашико бирге тюбешдиле. Экиси да бир бирге танг ахшы берип селеше келгенлей, Асланны жылкъычысы Озай, бир чубар атны башындан тартып келе, былагъа тюбеди.

– Салам алейкум, Заурбек бла Ашико! – деди.

– Алейкум салам. Къайдан ахшы жолдан келесе, Озай? – деп, Заурбек сорду.

– Къошдан атымы алып келеме.

– Атны не этесе, къайры барлыкъса?

– Бюгюн чариш боллукъду, мен да чапмай къаллыкъ туююлме.

– Э-э-э... Озай, сени акъыллы жаш сунуп тура эдим, энди уа кёлом чыкъды.

– Нек, Заурбек?

– Кюнлерин кётюралмай айланган, къутурган байла бла атымы чапдырма, озарма, саугъаларын алырма депми умут этесе? Къыйынынгы зыраф этме... Сени бу арыкъ атынг аланы озар деп билмейме. Тап озсанг да, ол мен кёргенле санга ёчно бермезле.

– Угъай, Заурбек, алай айтма, мен атыма базаынама. Озсам, нечик бермезле?

– Да, Озай, суйгенинглеи эт, иш сениди, – деди Заурбек.

– Озай, ат санга къайдан чыкъганды? – деп сорду Ашико.

– Черкес бийге, Гум боюнунда, тёрт жылгъа жууукъ жылкы кютген хакъыма алганма. Кеси да жарашты дукъумду, – деп, Озай, атыны башындан тартханлай, Асланланы арбазгъа кетди.

Биягъыча уллу арбазда той-оюн, ашау-ичиу барады. Тойну юч мюйюшонде юч къыл къобузчу, юч сыбызгъычы, юч да агъач къарсчы, бир да барабанчы салынып, дунияны алындырадыла. Шайтанлача – уланла, хур къызлача ариу къызла тепседиле. Бир бирге эришип, жашла аякъ бюгедиле.

Нумаланы къатында Зинки къаядан туманла кёрюнселе да, кюн чууакъ эди. Тюш заман болганды. Къонакъ къартла абидез алып, тюш намазларын къылыргъа межгит таба кетдиле.

Арбазда той тохтады. Халкъ къатыш-къутуш болду. Жаш уланла, къартла намаздан чыгъаргъа, чариш атланы арбазны бир жанында узун жапманы тюбюнде, жарашдырып, ат такъгъычлагъа такъдыла.

Кесини юсюнден кърманлыкъ этилген Даулет жем бла багъылып, жарау этилип тургъан, жарашты дукъумдан болгъан къантор ажирни келтирип, алай башхаракъ такъды. Аны ызындан кеслеринде жылкычы болуп тургъан Озай да, келтирип, кесини чубар атын алай бир жерге илиндирди. Даулет, Озайны эслегенлей, адамлагъа къарап:

– Аланла, бу Озай не эте болур? Ат чапса, ит да чабар дегенча, бу эки кюнню ичинде жылкыны да къоюп айланады. Бу аман мыжыкыны къайдан тапхан эсе да бил-мейме.

Тышындан келген къонакъладан бирлери, Даулетни бу сёзюн жаратмай:

– Даулет, бу Озай дегенинг кимди? – деп сорду.

– Ким болуб а, бизни жылкычыбыз, атыла-сатыла айланган бир къул.

– Бу чубар мыжыкыны къайдан алгъанды?

– Ногъай жанындан, Гум боюнундан келтиргенме дейди.

– Да, Даулет, мен ат таный эсем, бу багъылса, аман ат кёрюнмейди.

Иги эслеп къарачы, къулакълары узун ёре, кеси алашаракъ, бели иничке, узунлугъу уа бизни атладан эсе, бир къарыш чакълы артыкъ кёрюнеди, бичими бизни атладан башхаракъды.

– Угъай, къонакъ, ол кесин адам сунуп, чаришге къошаргъа кюрешгени манга ачыу тиеди...

Хар ким чаришде чабарыкъ атлагъа къарайдыла. Бу озар, ол озар деп даулашадыла, бу къайсы тардан келген болур, не ариу атды деп сейирсинедиле.

Тиширыула эм чаришге къатышмазлыкъланы бир къаууму чаришде, тутушда, илишан атыуда, жырда, сыбызгыда биринчилеге бериллик ёчлеге къарайдыла.

Ёчле, саугъала, тоханаланы аллында узун агъырыкълагъа тагъылып, кёзлеге ариулукъ, хошлукъ бередиле. Ёчлени ичинде жашил бетли, ортасында алтын окъа халыла бла тигилген жугъутур баш сурап салынган чий чилледен байракъ, къоз бёрк, къол керекле кёрюнедиле.

Къартла тюш намаздан къайтдыла. Асланны уллу тоханасына жыйылып, чаришни къайдан къалайгъа, къаллай, кимлени атлары, аланы ким уста чапдырлыкъларын сюзедиле. Биринчиге, экинчиге, ючюнчюге келгенлеге бериллик саугъланы тохташдырадыла. Чаришни жюрютюрге Басхан, Холам, Бызынгы, Чегем, Малкъар тарларындан бирер адам айырып, атларына тюзлюкчюле дейдиле.

Адурхай, Махай, Къубадий, Батырбек, Темирболат деген ёзденлени тюзлюкчюге сайлап, таматагъа Малкъар тарындан келген Къубадийни, аны экинчисине Чегемден Адурхайны салдыла.

Оноучула, тамата къонакъла, тюзлюкчюле, оноуну битдирип, тоханадан чыкъдыла. Арбазда бираз сёлеше келип, чариш атлагъа къарадыла. Чабаргъа онтёрт атны айырдыла. Кётюрючю болмагъан Озайны атын, башын да киши тергеуге алмайды. Кеси да кенгден къарайды, халны тап кёрмейди. Болсада Озай Адурхайгъа келип тиледи. Сора Адурхай:

– Охо, алай артдан бир келе кел, айтып кёрюрге, – деп, сёз берди. Олсагыт кёлю жарык болуп, Озай, чабып, чубарны сыртына минди.

Чариш атлагъа минип, узун сабаннга чыгъаргъа, анда тюзлюкчюле атлагъа, адамлагъа къараргъа деп билдирилди. Битеу чабарыкъ атла, узун сабаннга чыгып, тизилишди. Тюзлюкчюле хар затларына къарап, низамгъа салдыла.

Бир заманда Озай, гяпчи кибик, жетип, тизгинни бир къыйырында сюелди. Чорбатладан, хунала башларындан къарагъан адамлагъа кюлю кирди. Аны ат кереги доюн туююл эди: эки туююмчекли жюгени, къолан кийизден жауурлугъу, къара кийизден терилиги, кеси ишлеп салгъан кёпчексиз ангырагъы, бир ненча туююмчекли айыллары, бир бирине ушамагъан эки уллу ёзенгиси.

Чаришчиле тюзлюкчюлени алларына барып, узун сабандан чабып башлар жерде Чариш ташха атландыла. Озай да ызларындан барады. Къарагъанланы бир-бирлери анга: «Ат чапса, ит да чабар дегенча, бу не эте болур?» – деп кюледиле.

Чаришчиле Чариш ташха жетип тохтадыла. Тюзлюкчюле къарап, чабарлыкъланы тиздиле. Озай да, бахча бодуркъуча, артларында тохтады.

Бираздан тюзлюкчюлени таматасы Къубадий, къолун ёрге кётюрюп, айтды:

– Бир..., эки..., юч!

Юслеринде адамла алгъа-алгъа къынгырла болуп, атла алгъа-алгъа секирише, силкине тебиредиле. Озай да, аланы ат аякъ букчуларыны ичинде бир кёрюне, бир ташая, ызларындан къысха келеди. Жол эки тенг болду.

Энди къарыуундан келликге къармашыр заман болду. Онг къолларында къамичилени ойнатып башладыла. Шап-шуп этип, къамчиле атлагъа тиедиле, ёзенгиледе аякъла башхача къымылдагъанларын Озай эслеп келеди. Алай болгъанлыкъгъа, чубарны юсюнде Озай артхаракъда, ашыкъмай, тёртгюллей кёрюнеди. Узакъдан къарагъанла Озайгъа кюледиле. Аны юсюнде кийимлерин жел кётюре, бошлай келгени эсленеди. Жолну юч юлюшюн тауусур-тауусмаз, Озай лукурча, алгъаракъ къынгыр болуп, тал чыбыкъны «шып» деп чубаргъа жетдирди. Жюгеннге къатылып, ёзенгиледе аякъланы ойната: «Ай, аман чубар, серме, ал аякъланы алгъа», – деп, кеси кесине селеше, чыбыкъны экинчи да тартады. Ол заманда чубар, жыйырылып, созулуп, алдан-алгъа силкинип башлайды.

Озай атны юсюне асыры къатхандан сабан агъач лукур сунарча эсленеди. Кёп да бармай, жумулуп, сюзюлюп, къанат таууш этип, ёхтем атлыланы орталарына кёмюлдю. Бираздан мычымай атлыланы ичинден оннга, солгъа къутула, алларына чыкъды. Тёгерекден къарагъан халкъ, ким озады, зауаллы Озайны аты кертими оза болур дегенча, адамла, сын ташлача, къымылдамай, селешмей, кёз къакъмай сейирликге къарайдыла.

Озай, белгиден шууулдап, садакъ окъча, ётдю.

Жууукъсуз-тенгсиз Озайны аллына къара халкъны жашлары чабып жетдиле. Алгъыш этип, Озайны чубарны юсюнден алдыла. Атын бирден солутмай, жашчыкъла ары-бери жюрютедиле, бир бирлерине хапарла айтып къууанадыла.

Чаришге чапхан атла жыйылгъандан сора, иги кесек мычып, тюзлюкчюле жетдиле. Узун сабанда, халкъ болгъан жерде, атларындан тюшмей, тюзюнлей Асланланы арбазгъа айланып кетдиле. Чаришге къарагъан халкъ да аланы ызындан арбазгъа къуюлдула.

Атларындан тюшюп, къонакъланы тамата къауумлары Асланны уллу тоханасына жыйылдыла. Сёлешиу, даулашыу аланы кеси араларында бек иги кесек барды. Сёзлерин, акъылларын бир этгенден сора, тюзлюкчюлени таматасы Къубадий, халкъгъа чыгып былай айтды:

– Жамауат, мында бир бирни кёлюне тиерча зат жокъду. Экеулен тутушса, бириси жыгылгъан адетди. Аны кибик, бюгюн атла чабышхандыла. Аладан, сиз кёрюп, бир экиси озгъанды, кългъанлары оздургъандыла. Аны алай болмай да мадары жокъду. Алай, къара халкъ, сиз башхача ангыламагъыз. Озай жыйындан туююлдо, кеси да жолда кшошулгъанды. Ёчледен, саугъаладан умут этмесин, бериллик туююлдо.

Жыйылгъан къара халкъ бирден: «Тюз этмейсиз, этгенигиз терсди», – деп, кычырыкъны, тауушну уллугъа кётюрдо. Сора Ашико айтды:

– Жамауат, айып этмегиз, бир-эки сёз айтайым, – деди. – Озай ким болгъанын барыбыз да билебиз. Аны ююю, жери, тукъуму-жугъу болмагъанын да кёребиз. Къубадий, аны аты озгъанын, къайдан кшошулгъанын да халкъ биледи, ангылайды. Ол себепден ёч Озайгъа тийишлиди.

Былайда болгъан халкъ: «Ашико тюзюн айтады», – деп кычырды. Аны ызы бла тюзлюкчюлени таматасы, биягъы Къубадий:

– Аланла, жамауат, бу не ишди? Тукъуму-жугъу болмагъан бу Озай ючюн сёлеширге айыпды. Башха сёзюгюз бар эсе, аны юсюнден сёлешигиз, – деп, сёзню кесди.

Ёчлени, саугъаланы хан, бай-бий къонакъла кеслерини араларында юлешдиле.

Озай, жюреги кюе, атыны башындан тарта, бир жанына чыкъды да, жерге къарап:

– А-а... Залимле дунясы!.. Ашико, биле кёре эдим. «Эфенди аманлыкъны кеси этсе, шериятха кимге барлыкъса?» – деп, кючсюнюп, кетди. Бир жанындан, анга къарап, Даулет: «Мен антсызма, ол атны сенден къоратмасам», – деп, кеси кесине ант этеди.

Чаришни ызындан илишан атыу башланды. Жюююсхан къонакъланы бир бирлери, бир арада чыгып, ушкок бла илишан атып, кеслерин сынай, дагъыда айланып, аш ашалгъан къангагъа олтурадыла. Тюзлюкчюлени таматалары Къубадий бла Адурхай, къонакъланы алларын алып, тоханадан чыкъдыла. Тюзюнлей илишан атарыкъ жерге, уллу ныгъышха жыйылдыла. Саууту болгъанла тапанчаларын, ушкокларын къапладан чыгъарып, сюрте, сыйпай, жерлей башладыла.

Уллу ныгъыш халкъдан толду. Бир агъач тёммекни, бир жанын жонуп, ариу сыйдамлап, ортасына балан бармакъ бла басхан чакълы къарачыкъ этип, тегерегине къара гюрен тартдыла. Кёз илишанны алыр чакълы бир узакълыкъда салдыла. Къубадий – окъланы тийгенлерине къарар ючюн, – тёммек болгъан жанында, аны экинчиси Адурхай уш-кокка атыллыкъ жанында тохтадыла. Ким уста атар, ёчню ким алыр деп, халкъ бир бирлери бла сёлешедиле.

Къасболат башында жубу бёркю, аякъларында иги тап жарашдырып кийген эки тюкю чабыры, белинде гитчерек къара къамасы, къолунда, агъачына сыбызгысы чабыр бау бла байланган, юсюн тот басхан ушкогу бла алайгъа келип тохтады.

Алайгъа жыйылгъанла:

– Къасболат, сен а не этеме деп келгенсе? – деп сордула.

– Мен да атарма. Мени ушкогум а атмаз, тиймезми сунасыз?

Ушкокчула, сампаллагъа жилик жаула сюртюп, хазырланадыла. Ныгъышны огъары табасында кийиз жайылып, илишанны атаргъа биччан хазырланганда, илишан атыу башланды. Биринчисини ызындан экинчиси атады. Ушкок атылгъаны сайын, ушкок от ийис бурунлагъа ура, къаяла, таула гюрюлдейдиле. Кукурт ийис этип, ушкок тютюн хауагъа кётюрюледиле.

Кесине базынганла, омакъланган уланла ёретин, аякъ, къол юсюнден атадыла. Экинчи къауум тобукъ юсюнден, ючюнчюле уа бауурларындан биччан артына жатып жандырадыла.

Илишан атыу барса да, алыкъын ургъан адам жокъду. Кесини къууанчына Даулет кеси да къатышады. Ат чапдырыуда жарашты ажири сегизинчиге келгенди. Энди кеси илишан атаргъа деп келип кёрюнеди.

Даулетни ушкогу – ол ёмюрню багъалы ушкокларындан, тюз да, узакъгъа да атычуларынданды. Атына «алтынлы» деп жюрютюлген ушкоккладан бириди. Узун сёзю кысхасы, атар кезиу Даулетге жетди. Даулет, «алтынлыны» къол юсюнде алгъа узатып, къара тамгъаны илишаннга алды. Бираздан ушкок атылды, къаяла гюрюлдедиле, окъ къайры кетгени белгисиз къалды. Биягъы Даулет, ушкогун ашыгъышлы жерлеп, тобукъ юсюнден атды. Бу жол да тёммекден бир къарыш арлакъда акъ ташха тийди.

Адамла жабу-жубу этдиле. Даулетге ачыу тийип: «Ушкокга кёз тийген болур ансы», – деп, биягъыча муштухул жерлеп, бу жол биччанны артына къапланып, сол кёзю кьаты кьысды. Бираз мычып, акъырын, чыкъырт деп, сампалны огъары аягына тартды. Халкъны кёзлери бир Даулетде, бир а тёммекде болуп, танг кесек мычыдыла. Ушкок атылды. Адамла жыгъал-мугъул болдула. Тёммекни бетине къарадыла. Алай ючюнчю окъ, гюреннге да жанламай, тёммекни бир къыйырына тийгени белгили болду.

Ол заманны адетине кёре, Даулет, юч кере атып, мардасын бошадды. Уралмагъанына ыйлыкъды, кюйдю, жүрегинден жанды, этер мадар тапмагъан амалсызлыгъындан, айыпны ушкокга салып:

– Ушкок кынгыргъа тартханды неда оту жарамайды, ким биледи, атымны, биз билмей, кёп неда аз кыюп эте болурбуз дейме, ансы бу не ишди? – деди.

Ол заманда адамланы ичинден биреу:

– Оллаха, Даулет, ушкокну бир айыбы жокъду. Алай аны уллу сабы кынгыр болур, – деди.

Амалсызына кылып, Даулет, бурунун чучхуй, бир жанына чыкыды.

Андан сора илишан атаргъа Къасболат чыгып:

– Ай, маржала, боллукъ эсе, мен да бир букъулатайым, – деп, Къубадийге бла Адурхайгъа кырап тиледи.

– Эй, жашла, кыонакъландан уялмаймысыз, алагъа намыслы болургъа керекди. Ала атып бошасала кёрюрбюз.

– Да мен бусагъатда дейме, маллагъа кетерге ашыгъама.

– Башымы аурутма, иги жаш, кыайры барлыкъ эсенг да бар!..

Сора Къубадийни экинчиси Адурхай:

– Къасболат, санга ушкок ата билирге кёп керекди, кыонакъланы, нумалачыланы мараучуларыча деп, кюлдюрме, кыой... – деди.

Адамла: «Атаргъа кыюгъуз, не боллукъ эсе да», – деп тиледиле. Сора адамланы бир жанындан:

– Аланла, той-оюн мени ючюн этиле эсе, мен эркинлик бермейме. Бу эриши тот быргъыдан терсине чартлап, адам ачытыргъа боллукъду, – деп, Даулет сёзге кыатышды.

Дагъыда халкъ: «Атсын-атсын», – деп тиледи. Экинчи тилегенлери себепли, Къасболатха илишанны атаргъа кезиу бла эркинлик берилди. Ол ушкок кибигин жерлеп, биччан таба жанлай башлады. Алай болгъанлыкъгъа, Къубадий бла Адурхай биччандан атаргъа кыоймадыла. Ол себепден Къасболат кыуру жерге бауурланды. Тот быргъыны таш юсюне салып, алгъа узатды. Сол кёзюн кысып, кыараны илишаннга тутдурду. Ушкок атылды, кыулакъла зуулдап, кёзле кыагъылдыла. Сабийле тюзлюкчю Къубадий тёммекге кыарадыла.

Бир заманда тюзлюкчю Къубадий, тёммек кыатындан ётноп келди.

– Машалла, аперим, – деп, Къасболатны кыолун тутду. Дагъыда адамла, хыликкя этген сунуп, бютюнда бек кюлдюле.

Кыысыла, артыкылыкъ кёре келген зауаллы Къасболат, неге кыол тутханын билмей, ышара эди.

Сора Къубадий:

– Жамауат, бюгюн былайда илишан атхан жаш кыауумда Къасболатдан жууукъ ургъан жокъду. Тюз башхасы болмай, бичакъны сырты тенгли бир кыалгъанды кыара тамгъагъа тиерге, – деди. Адамла, кыууанышып, Къасболатха сейирсинедиле. Бир кыауумла:

– Угъай, жангыдан атсын, кыалай эсе да жазып тийгенди, – дедиле.

Ахырында Къубадийни экинчиси Адурхай (бийлени сёзю бла):

– Барып мен да бир кыарайым, Къубадий жангылып айтыргъа болур, – деп, тёммекге кыарады. Кыайтып келип, юч кере атаргъа керекди, юч кере илишанны урса, сёзюбюз жокъду, – деп тохтады.

Бары да ол сёзню к̄абыл к̄ёрдюле. Биягъы К̄ясболат, бети к̄ы-заргъанлай, хазыр ёлчеую бла к̄ъарап, от окъ салып жерледи. Биягъы-ча к̄уру жерге бауурланып, юсю тот быргъыны жандырды. Сабийле чабышдыла, аланы ызындан К̄убадий, бу жол а Адурхай да биргеси-не барып к̄арадыла. К̄арагъанда, окъ илишанны тюз юсюнден тийип эди.

Бу жол да биягъы зорчу байла К̄ясболатны иги атханын ушатмадыла. К̄онак̄ладан бири чыгъып:

– Бу ким эсе да мен билмейме, эки кере к̄апланып атханды. Бу жол ёретин к̄ол юсюнде атаргъа керекди, – деп ангылатды.

– Тюз айтады к̄онак̄, – деп, К̄убадий бла Адурхай аны сёзлерин кертиледиле.

Биреу амалсыз, биреу да иймансыз дегенча, К̄ясболат биягъы уш-когун жерлеп, ючюнчю кере ёретинлей илишанны марлады. Бу жол жубу бёркню бир жанына быргъап, билеклени сын к̄атдырады. Бузлагъан тюккюч кибик, к̄ымылдамай турады. «Бу жол уралмасам, иш осалды», – деп, кёлюне келе, солуу алмай, ушкокну атды.

Хар ким чабышып к̄арадыла. К̄арасала да, не аз да жаздырмай, к̄араны ургъаны ачык̄ кёрюндю.

К̄ясболатны кесини тенглери тегерегин к̄уршаладыла. «К̄айдан тапханса бу эски быргъыны?» – деп сорадыла.

Ушкок атыуда биринчиге чык̄гъаннга берирге деп, хомпура, добура, тапанча кибик, багъалы затла болсала да, аладан жангыз бири да К̄ясболатха берилмеди. К̄ясболатха жангыз к̄ол жаулук̄, бет жуугъан сапын, бир да тютюн хуржунчук̄ бердиле.

Керти саугъаланы, багъалы ёчлени тёрт тардан, Беш да Тау элледен келген к̄онак̄ уланлагъа, ушкокну ариу жарашдырып атханлары ючюн деп юлешдиле. К̄урманлык̄, той-оюн, тутуш, илишан атыу, чариш экинди кезиуге бошалды.

IV

Сууук̄ к̄ышны ортасы – башил ай³. Донгат, К̄апчугъай к̄аялада учуучу чаукала, асыры сууук̄лук̄ тутхандан, кеслерин черенлеге, баулагъа ура, чау-чуу этедиле. Тютюргю, К̄ору таулада боранла тепседиле. Нумалада К̄ардан сууну боюнунда Хамзаны тирмени к̄урушуп, буз тубюнде жатады.

Быллай ачы сууук̄ кюнлени бир эрттенлигинде арыгъырак̄, узун бойлу Жулдуз Нумалада топурак̄ башлы таш юйчюгюню жапмасында баймак̄ эшекге иер салады. Юйге кирип, эки тулук̄ арпаны, бир-бир чыгъарып, юй аллында сюеди. Экинчи да юйге кирип, юсюнде жамалгъан эски тончугъу, башында чырпа бёркю, аяк̄ларында кийиз уюк̄-чук̄лары бла эшекни жюклерге деп, Солтан-Хамитни чыгъарады.

³ *Башил ай* – январь ай.

– Солтан-Хамит, мен эшекни бирси жанына экинчи тулукъну салгынчы, былай кел да, инбашынгы тиреп тур, – деди анасы.

Жулдуз экинчи тулукъну, сермеп алып, эшекни жанына жарашдырып, жип бла кысды.

– Хайда, жашым, энди Эл-Тюбюне барып, тирмен тартайыкъ, – деп, жолгъа чыкъдыла.

Нумаладан тигелей келип, Къара къаяны аллында эшекни жиплерин тартыргъа тохтадыла. Солтан-Хамит къаяны дорбунчугъуна кирип, төгерегине къарай, от этилген ташланы, къаяны къаралгъанларын көрюп, анасына:

– Гелляка, ким эсе да от этгенди, мында ким жашагъанды? – деп сорады.

– Жашым, аны къой, кюн кысхады, сууукъду, хайда, кете барайыкъ, кеч болабыз, – деп тебиредиле.

– Гелляка, Аллахчу, дорбунлада адам жашаймыды? – деп сорду жашчыкъ.

– Жашым, дорбунлада бурун агъач кишиле, нартла жашагъандыла.

– Энди ала къайдадыла?

– Алагъа ёлет кирип, къырылгъандыла. Энди ол дорбунлада малчыла къошла салып турадыла. Тауланы бийиклеринде уучуланы, марачуланы къошлары да боладыла. Алада уучула къаладыла. Аллай дорбунлагъа уучу къош деп айтылады.

– Да, алай эсе, аллай уучу къош къайсы къаяда барды?

– Ма, бизни башыбызда Акъ къаяда барды. Уугъа баргъанла анда къаладыла.

– Ашагъан нени этедиле?

– Азыкълары болады. Кийик ёлтюрселе, шишлик этедиле.

– Жатхан а къалай этедиле?

– Юслеринде жылы кийимлери болады. Тюплерине тауда битген ахшы зарак саламдан мулжар этедиле. Башларына да салам дух этип саладыла.

Хапар айта, эшекни алларына этгенлей, Эл-Тюбюнде Шауданда Ахманны тирменине келдиле.

Ахман, тирменде сууукъду, бузду демей, кийик тонун кийгенлей, эки тери къол къабы бла тирменни таркъ-туркъ этдирип тишей эди. Жарыкъ мангылайлы, ачыкъ, татлы тилли Ахман, аланы келгенлерин эслеп, тышына чыкъды.

– Ха-а, Жулдуз, бу ахырзаман сууукъда не этесе, маржа?..

– Да, Гемуланы киеу, не этейик, бу аман къарынланы тыяр къарыу жокъду, – деди Жулдуз.

– Да, эгечим, Жулдуз, мен тулукъланы тирменнге салайым. Сен юйге бар, Гемуланы кызы юйде болур, олтура, жылына барыгъыз. Кийик эти да барды, кесинги бир сыйлата кет.

– Сау бол, аурууунгу алайым... Гауук улуну тюкенинде да жумушларым барды.

– Да келсенг, кесинги юйюндю. Келмез, кирмез жеринг туююлдо.

– Сау бол, аны ючюн ишекли туююлме. Барын да керти айтаса. Кюн кысхады, тюкенден ууакь-тюек аллыкъларым бардыла.

– Алай ашыкьгъан ишлеринг бар эсе, кесинг биле болурса, кюн суу-укуду. Кеч болма. Кёресе, гыржынлыкъны бюгюн тартырча болмайды. Бюгюн тирменни тишеп, эрттен бла, бузларын кьакьгъанлай, кьюуп тартырма. Сен а тюш оза кел, – деп ангылатды.

– Хо, аурууунгу алайым, алай эт. Амал болса, бираз ууакь тартыргъа кюреш, – деп, жашчыгъы бла тюкен таба кетди.

Къапчагъайдан ургъан сууукъ тебенги кёз чыгъаргъанча этеди. Къолларынгы къабышдырады, бурун сууунгу келтиреди, къулакъларынгы юшютеди.

Жулдуз тюкеннге киргенде, жашчыгъы тышында эшекни къатында тохтады. Кюнню сууукълугъундан бурун суучугъу келгени сайын, аны женгине сюртеди. Ол кезиуде Эл-Тюбюнден эки жашчыкь алайгъа келдиле.

Элтюпчю сабийлени юслери, башлары да жылы, айыпсыз кёрюнедиле. Юслеринде – мор тышлы тончукълары, аякъларында – сахтиян бла этилген узун башлы уюкьчукълары, башларында – тау адетдеча этилген кызыл къатапа теппели, жарашыулу бёркчюклери.

Сабийлени ючюсю да, жарашыулу, ашыкь ойнай тургъанлай, бирини атасы Тохтар, тютюн алыргъа келе, сабийлени кёреди. Кесини жашчыгъы ашыкь ойнагъанын кёрюп, кьайсы кьытады деп кьарайды. Ойнай келгенде, Солтан-Хамит экисини ашыкъларын да кьытады. Сабийлени араларына даулаш тюшеди. Ол заманда Солтан-Хамит, алагъа кьарап тургъан кишини ким болгъанын да билмей:

– Аллахчу, бери бир кьара да, айт: ким терсди, ким тюздю? – деп сорады.

– Сен терссе, сен тюз ойнамагъанса, ашыкъларын кеслерине бер да кьой, – деди Тохтар.

– Угъай, кьытхан ашыкъларымы берлик туююлме. Мен кьытып алгъанма, сен была жанлы нек боласа? – деп тохтады Солтан-Хамит.

Тохтар кесини жашчыгъына, кёз кьысып:

– Уругъуз, ашыкъларыгъызны ол аман нумалачыгъа къалай сыйыртдырасыз, – деп, экисин да Солтан-Хамитге кьозутду.

Жашчыкъла, хоразлача, бир бирлерине илиндиле.

Тохтар экиси бирге анга не айтдырлыкьдыла деп тургъанлай, Солтан-Хамит Тохтарны жашчыгъын, табаны бла уруп, жерге къаплады. Ол бир жашчыкь аны жыгъылгъанын кёргенинде, кьоркьуп, арлакь секирди. Ол заманда Тохтар, сермеп алып Солтан-Хамитни:

– Ургъан алай туююлдо, ма былай болады, – деп, жаягъына-башына уруп, жерге къаплады. Дагъыда, кьоба келгенлей, сермеп къолларын-дан тутуп, кесини жашчыгъына туюдюрдю. Солтан-Хамит жилимсырап кьопду. Тёгерегине кьарап, жерден сермеп, ташны Тохтар таба учурду. Таш жазмагъанлай, келип Тохтарны желкесине тийди.

Тохтар, жунчюракъ да болуп, Солтан-Хамит таба кесин атды. Ол къачып, ол да сюрюп, Гауук улуну тюкенине кирдиле.

Жулдуз сапын, сирнек ала, тюкенде къатынла бла сёлеше тура эди. Солтан-Хамит къатынла артына кирди.

– Ол итни баласы не болду? – деп, Тохтар, төрт жанын сермей, кёзлери бла Солтан-Хамитни излейди.

Алыкъын къатынла, тюкенчи да не зат болгъанын билмей эдиле. Гузабагъа, къайгъыгъа къалдыла.

– Тохтар, не болгъанды? Бир сабыр эт!.. – деп, тюкенчи аны аллына турду.

– Угъай, къаным къартыкъгъа сыйынмайды, ол не зат эсе да уруп мыйсын алмай къоймам... Ол атасындан, анасындан кёргенни этеди. Бёрюден бёрю тууады ансы, адаммы тууарыкъды!

– Не зат этгенди, Тохтар? – деп, Гауук улу Осман къайтарып сорду.

– Бери санга тютюн алыргъа деп келе тургъанымлай, бизни жашчыкъ жилий, аны нёгерин а тое тургъанлай, юслерине тюбеп: «Иги жашчыкъ, алай этме, ашыкъларын, нелерин алгъан эсенг да – бер», – дегенимде, таш бла мени да ургъанды, – деп, ётюрюк къошуп, хапар айтды.

Болсада алайда къатынла бла Осман Солтан-Хамитни тюерге, уругъа аны къолуна бермедиле. Тохтар, кесин кёпдюрюп:

– Сизге мен этер затла кёпдюле... – деп чыкъды.

V

Жайны жашнагъан жашил эрттенликлеринде таулу сабийле, кимлери эшеклеге минип, кимлери жаяу, кимлери да таягъын ат этип, ойнай, жырлай, малчыкъларын кютерге жайлыкъла таба ёрлейдиле.

Кюнлени бир кюнннде Солтан-Хамит атасына:

– Атам, мени да жашла бла къойчукларыбызны кютерге ие турсанга, – деп тилейди.

– Ала сенден уллудула, сен ала бла къой кюталырмыса?

– Хау, Аллах ючюн, тамбла эшекге да иер салып бер, сора къамамы, бичакъчыгъымы да тагъа барырма.

– Бичакъны, къаманы не этериксе?

– Къой ёлюп тебиресе, боюнун тартырма. Бирси сабийлени барысыны да бичакълары барды.

– Къойларынга бёрю чапса уа, не этерсе?

– Ушкок бла атарма.

– Ушкок къайда? Ушкок болса да, аны жерлей, сыйпай, жюрюте билирге керекди. Сен алыкъын гитчесе, сауут-саба жюрюте биллик туююлсе.

– Да, алейсе, къаманы тагъа барырма.

– Къама бла не зат этериксе?

– Бёрю чапса, урурма.

– Санга бёрю кел да мени ур деп турмаз. Бёрю жай заманда маллагъа алай кёп чапмайды. Сен ушкок, къама бла этеригинг жокъду. Алай кьойчукъланы кютерге сую эсенг, бюгюн аякъларынга къарайым. Эрттен бла суюуге иерме. Кесинг да Харун бла, Къарабаш бла кютерсе. Ала санга болушурла, къалайлада ахшы отлау болганын ала биледиле...

Кечеди. Солтан-Хамит, суюуге барлыгына къууанып, анасына хапар айтады. Анасы эрттенликде суюуге чыгъарлыкъ жашчыгына азыкъ хазырлайды. Бишлакъ бла нартюх гыржын туурагъанны, шеша бла айран, дагыда бир гитче чёмюшчюкню къапчыкъгъа салып, башын къысады.

Къууанчлы, терен сагъышлада Солтан-Хамит жукъларгъа жатды. Алай ол кече аны жаш башына кёп тюрлю тюшле келип ётдюле.

Башлагъа кюн къагъа, Жулдуз Солтан-Хамитни уятды:

– Тур, балам, хайда, кеч боласа, Харун бла Къарабаш сакълай болурла! Жукъусурагъан Солтан-Хамит, акъылын башына иги жыялмай:

– Анам, не этесе, къайры барабыз? – деп сорду.

– Да, жашым, бюгюн кьойларыбызны кютерге барлыкъ туююлмюсе?

– Хы-ы... Унутуп тура эдим, – деп, жууургъанны бир жанына атып, секирип турду да, орундукъ тюбюнден чабырчыкъларын алды. Терк кийинип, бетин-къолун жууду. Анасы бишлакъ биширген бла мыстындауну аллына салды.

– Хайда, жашым, ашап, къарынынгы тойдур, ач болурса, – деди.

– Ач болсам а, ма, къапчыкъда азыгъым, алдым да ашадым.

– Кесинг къалай ашарса, нёгерлеринг а?

– Ала манга къапдырсала, мен да алагъа къапдырырма.

– Хо, жашым, сен алагъа къарама, азыгъынгдан бере тур, энчи этме! – деп юйретди. Къапчыкъчыгын сыртына жарашдырып, къамачыгын, бичакъчыгын белине тагъып, къызыл чум таякъчыгын къолуна ала, чыкъды.

– Тейри ахшы жолгъа къурасын, – деп, анасы ызындан арбазгъа чыкъды.

Была чыкъгъан заманда арбазда киши кёрюнмеди. Солтан-Хамит, тегерегине къарай келип:

– Анам, атам къайдады? – деп сорду.

– Кьойланы ары жолгъа тюзете кетгенди. Харун бла Къарабаш да алайгъа келликдиле. Сен а атангы ызындан ёрлей бар, алайда Жюйюргю аягъында болурла, – деп ашырды.

Солтан-Хамит, кеси таныгъан жолланы ёрлей барып, атасыны ызындан жетди. Тёберлакъда Харунну бла Къарабашны келгенлерин эслеп, кьойчукъларыны алларын тыйып, аланы сакъладыла. Кёп да мычымай, экиси да, суюулерин бир этип, жетдиле. Зауурбек арсарсыз кесини суюуюн да алагъа кюшду. Кьойла кёп кёрюндюле, суюу суюуге ушады. Сора Зауурбек, юч жашны да аллына чакъырып:

– Жашла, кьойланы бирге кютюгюз. Жауун, туман болса, кьатларындан кетмегиз. Кюн ачыкь болуп, кьыздырып башласа, салкьын дуппурда быттым этерге кьюггюз. Салкьын айланып башлагьанлай а, жайып, отлатып башлагьыз. Бир биригиз бла, иги уланла кибик, жарашып, шуёх болуп жюрюгюз, – деп, юйретип, юйюне кьайтды.

Жашла, бир болуп, ашыгьыш, бир бирге сёз бермей, хапарла айта, ойнай-ойнай, кьойларын жая, сыртла башына чыкьдыла. Ала анда, жайны тамашалыкь ариу эрттенлигинде, алтын кюнню огьурлу жарыгьы бла саламлашдыла.

Кюн кёзюнде, кырдыкланы юсюнде, мияла сыныкьлача, чыкь жылтырайды. Кечеден ач болуп чыкьгьан малла кырдыкдан жутланып сермейдиле.

Бир-бир, эки-эки келе, ариу Жюйюргюню сыртлары кьойладан, тууарладан толдула. Сюрюучю жашчыкьла, кезиу-кезиу малларына кьарай, ары-бери чабышадыла. Кими чюйке уруп, геттра, добра деп чабадыла. Алай Солтан-Хамит, не болгьан эсе да, ойнамайды, гепперлери энишге тюшюп, терен сагьыш этеди, не кьайгьысы бар эсе да, кёзлерин кьойладан айырмай кьарайды. Бу арада Харун, кьаты таба жанлай келип:

– Ала, Солтан-Хамит, быллай бир бу кьойлагьа нек кьарайса? – деп сорду. – Сен кьарамасанг да, ала кеслери бек ариу отлайдыла.

– Ашиколаны эки туумакь кьойлары бар эди, алагьа кьарайма. Энди ала жокьдула. Жолда кьалып, бёрю иш ашамасын...

– Ха-ха-ха! – деп, Харун кюлдю. – О-ой, ала, бери кел, бир сейирлик айтама, – деп, нёгери Кьарабашны чакьырды. Нёгери чабып жетди. «Харун, не айтаса, айтчы!» – деп, Кьарабаш кьысады. Ол Солтан-Хамит айтханланы хапарлагьанда, сюрюучю жашчыкьла экиси да кюледиле. Алай Солтан-Хамитге ачыу тийип:

– Да не затха кюлесиз? Мен ётюрюкю айтама? Бизни кьойлада Ашиколаны эки туумакь кьойлары барды. Энди кьарайма да кёрмейме. Дагьыда аладан сора мында туумакь кьойла бир кёпдюле.

– Кьаллай туумакь кьойладыла? – деп сорду Кьарабаш.

– Экиси да кьарала, кьуйрукь учуларында акьчыкьлары да болур дей эдим.

– Кьоркьма, Солтан-Хамит, кьойла тас болмазла, бары да мындадыла. Бёрю быллай жерледе алай кёп чапмайды. Кюз арты узун кечеледе, не кьыш абустол⁴ айларында чабадыла.

– Кьарабаш, ол алай болсун, дагьыда бир зат сорайым: былай кьарайма да, бу кьадар кьойла бары да бирге ушайдыла. Артда сеники, меники болгьанларын нелеринден танып айырлыкьбыз?

– Ол, Солтан-Хамит, хар кимни кьююну эни башхады. Ма бизни энибизни айтсам, онг кьулакьлары, Харунланыкьыланы сол кьулакьлары кездиле. Сизни кьойланы уа сол кьулакьларыны артындан сыбапха алыныпдыла. Энди ангыладынгмы?

– Хау, ангыладым...

---

⁴ *Абутол* – ноябрь бла декабрь айла.

Былай эте, кюн акъырын-акъырын къыздыра башлады. Къойла тюоп, бытдым эте, бири бирини къарын тюплерине башларын сугъадыла. Кюн ахсутдан озуп, тюш кезиуге жанлай киришгенде, жашчыкъла къойларын салкъын дуппургъа келтирип, кеслери дорбун ташны тюбюне жыйылдыла. Хапар айта, азыкъ ашаргъа къапчыкъларын, хуржунларын теше башладыла.

Эм алгъа Харун, азыгъын чыгъарып, кесини аллына салып, Солтан-Хамитге: – Ненг барды? – деп сорду.

– Бишлагъым, айраным, гыржыным барды. Сен а не келтиргенсе, Харун? – деп, айландырып, Солтан-Хамит да сорду.

– Ма, аллымда турады, юйюбюзде затыбыз жокъду. Айранчыгъым бла жарты арпа гыржыным барды, – деди.

Ючюнчю нёгерлери Къарабаш, азыкъ къапчыгъын артына салып, не ачмайды, неда жукъ айтмай, къара тынгылауну ийгенлей турады. Болсада биягъы Харун, Къарабашха бурулуп:

– Ала, сен нек тынгылайса? Ненг барды, не келтиргенсе? Кесинг да былай кел, бирге олтурайыкъ! – деди.

– Быланы баш-башы бла чачмайыкъ да, алгъа бирибизникин ашайыкъ. Тоймасакъ, дагъыда бирибизникин ташайтырбыз. Мени уа арпа гыржыным бла чёмюшчюгюмде жангы чайкъалгъан жаучугъум барды.

– Оллахий, Къарабаш, бюгюн а аман байбыз. Солтан-Хамитни – айраны, бишлагъы, жарагъан нартюх гыржыны, сени – жауунг, гыржынынг, мени да – айраным бла арпа гыржыным. Хайдагъыз, бирге къошайыкъ да, бирге ашайыкъ, – деди.

– Угъай, мен жаууму къошмайма, юйге элтирликме, – деп, Къарабаш унамады.

– Да муну юйге къайтарлыкъ болуп, бери да кётюрмей, анда къойсанг эди уа, огъесе бизге кёргюзтюргеми келтиргенсе? Къой, алгъа Солтан-Хамитни азыгъын ашайыкъ, аны ызындан мени азыгъымы, аны ызындан да сеникин ашарбыз, – деп, оноу этди.

Башлап, айтханларыча, Солтан-Хамитни азыгъын ашадыла. Андан сора Харунну азыгъын ортагъа чыгъардыла. Солтан-Хамит:

– Мен ашамайма, тойгъанма, – деп унамады. Харун кеси да бир-эки къабып къойду. Къарабаш а: – Оллахий, мен энди башлагъан кибикме, – деп, ахырына чыкъгъынчы урду. Тойгъандан сора, бауурундан къап-ланып, жукъларгъа жатды. Харун бла Солтан-Хамит, кеслери хапарла, жомакъла айта кетип, эрикдиле. Сора Солтан-Хамит:

– Мен къойлагъа барайым, бёрю иш чабар, – деп тебиреди.

– Ай юйюнг къурумагъан, бюгюн эрттен бла да бир айтханма, бёрю бу заманда чапмайды. Кечеле узун заманда, кюз артында, къышда чабады!.. Тап бусагъатда бёрю чапса да, сен не этерме дейсе?

– Муну кёремисе? Уруп башын тайдырырма, – деп, къаманы кёргюзтю.

– Ахшыды, Солтан-Хамит, бар, къара да кел, – деди.

Энди Солтан-Хамитни жаш нёгерлери таш салкынында жукълайдыла. Ол кеси, салкын дуппурда кьойлагъа кёз-къулакъ бола, Нумала таба кьарайды. Эл бек теренде, узакъдача кёрюнеди. Юйлени ожакълары адамла неда бахча бодуркъула сюелип тургъанча кёрюнедиле. Аланы бир-бирлеринден тютюнле бёлюнюп-бёлюнюп чыгъадыла. «Бизни юй-юбюз элни кьалайындады, кьалай кёрюнеди?» – деп, кёзлери бла тинте, сагъышланды. Жашнагъан жай кюнню салкын аязы чачын тарай, бетин сыйпай, алайда танг кесек олтурады. Алай алыкын сюрюучю нёгерлери бири да кымылдап кёрюнмейдиле.

Кюн кесини жолуна бара, жолуну ючден эки юлюшюн тауусханнга ушайды. Салкын айланып, кьанатлыла жырлай, малла кьозгъалып башладыла. Кьойла, жайылып, ингирлик отлауларын башладыла. Солтан-Хамит: «Быланы жукълагъанлары болмадымы? Кьойларыбызны тойдурургъа керекбиз, бир барайым», – деп барса, нёгерлери жукълап, Къарабашны – кьуру гыржын хуржуну, арлакъда-берлакъда да арпа гыржын бурхула кёрюндюле. Алагъа кьарай барып:

– Хей, туругъуз, бюгюнлю бу не жукълагъанды, кьойлагъа кьарайыкъ, кюн батады, – деди. Ала уяндыла. Бири эснейди, бири кериледи, башларын, боюнларын кьашыйдыла.

Кеч бет ала киришгенди. Анда-мында кьой, тууар сюрюуле энишге тарта башлагъандыла. Батыш жанына кюн жууукълашханча кёрюнеди.

Ингирлик салкыннга кьойла кьадалып отлайдыла. Сюрюулерини баш жанында Солтан-Хамит, артларында Харун, бир кьыйырларында Къарабаш эниш сюрем жая келгенлей, Солтан-Хамит, кычырыкъ-хахай этип, кьамачыгын чыгъарып, бир затны ызындан сызды. Кеси да чабып, сыртлаучукъну артына ташайды, кьойла да юркдюле. Сыртлаучукъну башындан Солтан-Хамитни: «Ой, бери чабыгъыз, бёрю, бёрю!..» – деген тауушу чыкъды.

Нёгерлери чабып жетгенлеринде, Солтан-Хамитни бети-къуту агъарып: – Ма, алайгъа кьачып ташайгъанды, бёрюдю, оллахий-билляхий, бёрюдю, – деп, ауузу от чагъады. Жашла чабышып, сыртлауну баш жанына чыкъдыла, аргы сыртлауда чёгюп тургъан жаныуарчыкъны эседиле:

– Ха-ха-а, – деп, Харун кюдю. Къарабаш а: – Солтан-Хамит, бёрю алай кьарап аман турмагъы эди. Ол тюлкюдю. Былайда тюлкюле айлана туруучудула, кёремисе, кеси да кьызгъылдымды, бёрю уа кёксюлдюм болады, – деди.

Артха кьайтып келе, Солтан-Хамит:

– Аланла, мен кьамамы кьоюп келе турама, – деди.

– Кьайда кьойгъанса, не этгенсе? – деп, Харун бла Къарабаш кезиу-кезиу сордула.

– Аны кёргенимде, ызындан сызгъан эдим...

– Нени кёргенимде? – деп, Харун кюле-кюле сорду.

– Тюлкю, бёрю эсе да, ма ол сизге кёргюзтгеними кёргенде, кьойлагъа чабар деп атхан эдим, – деди.

Жашла, Солтан-Хамитге кюле, кьамасын излерге ызларына кьайтдыла. Иги кесек излеп, кьаманы табып бери айланьргъа, кьойлары арпа сабанлагъа кирип, Даулетни жалчысы Ортабай аланы ары-бери кьууа тургъанын кёрдюле. Жашчыкыла, жабу-жубу этип, кеслерин кьойлары таба атдыла. Ортабай, быланы кёрюп, жашла таба туракълады. Аланы келирге кьоюп, юслерине айланды. Ала ючюсю юч жанына кьачдыла. Ортабай кьайсын кьууаргъа билмей, арсар бола келип, Солтан-Хамитни ызындан болду. Ол, кесини Ортабайдан кьачып кьутулалмазлыгъын билгенде, атасындан эшитген Тотур батырны таулада, тарлада, кьалалада кьаллай жигитликле, неллай урушла этген хапарлары эсине тьошюп тохтады.

Ортабай алайда мычымай Солтан-Хамитни жетди. Ат юсюнден:

– Ай итден туугъан итле, бу бош кьаллыкъ кьойла бла кимни сабанларын ашатасыз? – деп, бир ненча кере кьамичи бла сермеди.

Ол заманда Солтан-Хамит, башындан кьалпакъчыгъын сермеп алып, атны аллына тутду. Ол алай тутханда, жангы юйретилген ючлю ажирчик, юркюп, бир жанына секирди. Алай бла Солтан-Хамит кьамичиден кесин сакълады. Ортабай, кюреше келип, ахырында атны иги жыйып, биягъыча юсюне тебиндирди. Солтан-Хамит, кьалпагъын кьолуна алып, таякны жютюсюн атны жаммызына жетдирди. Ат, элгенип, бир жанына секирди. Ортабай, атдан кетерге аздан кьалып, не этерге билмей, Солтан-Хамитни бирси нёгерлерине кьарады.

Ала, арлакъда бир уллу ташны юсюне минип, Ортабай бла Солтан-Хамитни сермешгенлерине кьарап тургъанларын кёрдю: барындан да уллу Къарабаш, бети-кьуту кетип, зып-зып эте эди. Харун а кьолунда ташчыкълары бла: «Мени таба келсе, была бла урурма», – дегенча турады. Сора Ортабай Харун бла Къарабаш таба чапды. Къарабаш, Солтан-Хамит этгенча, таягъына кьалпагъын чанчып, Ортабайны атын юркютеди, Харун а, кьолунда ташчыкълары бла атаргъа умут эте, кьолун кётюреди, аталгъан а этмейди.

Ортабай аланы юсюне айланганлай, Солтан-Хамит энишге, кьойла таба чапды. Кьойла биягъы Даулетни сабанына кирип, кериле эдиле. Дагъыда Ортабай, кьойланы сабанла ичлеринде кёргенинде, жашланы кьоюп, Солтан-Хамитни ызындан сюрдю. Сабанла ичинде кьойла да, Солтан-Хамит да, Ортабай да кьатыш болдула. Ортабай биягъыча кьамичини ойнатыргъа мурат этип башлады. Солтан-Хамит бираз арыйыракъ да, терлеген да этип, белинден кьамачыгъын тартып чыгъарды. Ортабай жете барып, кьамичи бла сермеди, уралмады. Ол экинчи да сермерге, Солтан-Хамит, кьамичи келген жанына тутуп, кьамасыны аузуна урдурду. Кьамичи ортасындан кесилип, жерге тьошдю. Кьамичини юзюлгени бютюнда ачыу болуп, сермегенинде уа, кьамичи сап Солтан-Хамитни башына «таркъ» деп тийди. Ол да ол ачыуу бла: «Ой, башым, башым», – деп, кьама бла атны сермеди. Тамам бу кезиучюкде Харун бла Къарабаш, чабып жетип, кьойланы сабандан сюрюп, жолгъа

чыгъардыла. Солтан-Хамитни башындан тутуп жилигъанын кѳргенде, Ортабай, аны кѳююп, кѳойла таба, жашланы ызындан жолгъа чыкъды.

Ортабай ары бура, Харун бла Къарабаш бери бура, Солтан-Хамит да жилимсырай тургъанлай, огъартын бир жаш жетди. Боюнунда ушкогу, кѳолтукъ тѳюбу бла ийилип, жез кѳзюлдюреуюго, аякъларында къарагъа боялгъан чабырлары, бутларында ышымлары, кѳолунда мужурасы, белинде, ариу тизилген патронлары бла патронташы; сол жанында бичагъы, жилик жау оруну, сыртында азыкъ хуржуну кѳрюне эди.

Бѳекемирек, къызгъыл шинли, саргъылдым мыйыкълары, кюле, ышара тургъан кѳзлери. Ол, тири-тири атлай:

– Кѳп болсун, Ортабай! – деди.

– Сау бол, сау кел, Такуш, – деп, Ортабай жууап этди, барып кѳолун тутду. Саулукъ-эсенлик сорушхандан сора, Ортабай:

– Такуш, къайдан ахшы жолданса? – деп сорду.

– Акъ къаядан.

– Да биягъы сен кийиклени жокълай баргъан болурса?

– Хоу...

– Жолунгъ къалайды да?

– Аны да хатасы жокъду. Алай, Ортабай, сени атынга не болгъанды? – деп сорду.

– Алай дегенинг неди, атыма не боллукъ эди?

– Иги къарачы, къан жугъусу барды...

Ортабай, артха бурулуп, атына къарады. Кертиси да, атны саурусу табада, бираз къанагъан да этип, уллу болмагъан жарасы кѳрюндю.

– Оллахий, Такуш, сен айтмасанг, аны да кѳрмей тура эдим. Бу хайырсыз жашла бла къайгъыгъа къалгъанбыз. Ол алайда олтургъан гадуражух тѳртгюлно кѳремисе? Ол болгъан эл къурур. Эндиден окъуна бир манткыырны белине тагъып, кесин уллулагъа ушатыргъа кюрешеди. Аны ол ургъанды ансы, атха не боллукъ эди?..

– Ол кимни жашчыгъыды, кеси да нек жилигъанды?

– Къалабекланы Зауурбекни къуранмазлыгъыды. Жилигъан а кѳойланы Даулетни сабанына нек ийгенсиз деп урушханма да, аны ючюн сытылгъан болур.

– Ол сени атынга къаманы къалайлыкъ бла жетдирликди?

Ортабай баш энишге къарады, тынгылады, жууап этмеди.

Харун бла Къарабаш арлакъда кѳойларын жубатадыла. Солтан-Хамит, быланы сѳлешгенлерне тынгылап, чабыр баучукъларын кысаргъа кюрешгенча, кеси кесин булжутады.

– Жашчыкъ, былай келчи, иги улан кибик! – деп, Такуш Солтан-Хамитни чакъырды. – Нек жилигъанса, Ортабай бла нек тѳююшгенсиз, хапарыгъызны айтчы? – деп сорду.

– Биз кѳойларыбызны энишге жая келгенибизлей, мен къамамы тас этген эдим да, аны излей артхаракъ къалгъаныбызлай, кѳойла Даулетни сабанына киргендиле. Аны ючюн атагъызны къыйыны болур деп, бу кѳойланы сѳрюп тебирегенде, бермейме деп кюрешгенме. Ол

заманда ат бла чабып, малтата киришгенде, кесиме кьоркьуп, кьаманы чыгьаргъанма. Ма, башыма кьарачы, кьамичи сап бла уруп, догъура чыгьаргъанды, ол заманда мен да кьаманы узатханма, – деп хапарлады.

– Алай да болады, сен кьойларынга бар, – деп, Солтан-Хамитни сюрююуне ашырды.

Андан сора Такуш ишни неден чыкьгъанын ангылады. Бери, Ортабай таба кьарап:

– Кьой, Ортабай, жашла бла кюрешме! Была да, сен да бирер жарлы адамласыз. Даулетни, Асланны кьарынлары аурумайды. Аланы кьалгъан жерлери да жетерикди. Аны ючюн санга жерни ахшы кьоругъанса, сау бол демезле...

Ортабай, тынгылап, сагъышлана кетип:

– Ой, Такуш, мен сен айтханны этейим. Сен тюз айтаса, алай атха не сылтау этейим? Муну Аслан, Даулет кьрселе, саулай этими ашарла...

– Сен аны ючюн кьайгъы этме. Анга бир сылтау тапмаймыса! Иерин алып, кишенлеп кетген жеримде аунайма деп, ташха кесдиргенди десенг болмазмы?

– Оллахий, Такуш, тап тапханса, тюз алай айтмай кьоймам, алай сабийле айтып кьоярла деп кьоркьама, алагъа кьалай болсун?

– Бусагъат бар да, сабийлеге жарашайыкъ де да ариу айт, селеш, ангылат, адамгъа сагъынмазча эт. Мен кете барайым, кеч болама, сау кьал, – деп айбырды.

Ортабай, алайдан ол сюрюучю жашчыкъланы ызларындан жетип, алларында тохтады. Жашчыкъланы ючюсюн да кьатына чакьырып:

– Жашла, кьарындашчыкъларым, энди жарашайыкъ. Алгъын мен, сизни иги танымай, бираз терс болгъан болурма. Сабанны ашатханыгъызны Асланнга, Даулетге айтсагъыз, сизге аман боллукьду. Кьойларыгъызны санына кьере телетир. Атны урулгъанын айтсагъыз, ол да манга, Солтан-Хамитни атасына да телеу боллукьду. Аны ючюн не юйде, неда тышында кишиге зат сагъынмагъыз, – деп юйретди.

Экинди заман озар-озмаз, кюнню ингирик жарыгъы акъ тауланы тьппелеринде алтынча кьызарып кььонеди. Бийикледен, сыртладан алашалагъа эл ийнеклери, кьойлары саркьа келедиле. Кьойла кьозуларына макъыра, ийнекле бузоуларына ёкюре, бир бирлерине жууап этгенча эшитиледиле. Харун, Кьарабаш, Солтан-Хамит жыйыны да, «рейт-рейт» этип, кьойларын сьоредиле. Бюгюн Ортабай бла тьююшген хапарларын Кьарабаш башлап:

– Солтан-Хамит, Ортабай ат бла ызынгдан жетген заманда аз зып-зып этмей эдинг? – деп сорду.

– Да, Харун бла сен таш башындан аны ючюн кьарап тура болур эдигиз! Сизге баргъан, тийген да этгинчин, кьоркьгъандан, зыкьыгъыз агъа тура эди да...

– Биз не этерик эдик? Сени кьаманг санга болушханды.

– Мени кьамам бар кибик, сизни бирер узун таякъларыгъыз бар эди да!.. Сора биз бир бирге болушмазлыкь болуп, бирге нек айланабыз?..

– Ала, сен а не уллу махтанаса, оллахий, Ортабайны атын кьама бла ургъанынгы Асланнга неда Даулетге айтмай кьоймам... Ол заманда ала санга атны тѐлеу этмей кьоймазла!

– Мен атны ургъан эсем, сени кѐбюрек кьойларынг сабанын ашагъандыла. Мен да аланы айтсам, санга да тѐлеу болмазмы?

Была бир бирлери бла даулашханларына Харун, тынгылай, жукъ да айтмай келе келди. Бирда тохтамазгъа кьалгъанларында, экисине да айып этип:

– Биягъында Ортабай ючюбюзге не айтып кетгенди. Ол айтханланы олсагъатха унутханмы этгенсиз? Юйде не тышында кишиге жукъ сагъынмагъыз. Асланлары билселе, барыбызгъа да тѐлетмей кьоймазла, дауурну кьоюгъуз...

Жангы сюрюучю, кьойларын, нѐгерлерини болушлугъу бла айырып, баугъа жыйып, юйюне кирди. Анасы кьууанч бла:

– Балам, ач болгъанмыса, бек кьыйналгъанмыса? – деп, юч аякълы гитче тепси бла аллына мыстындау, бишлакъ, жылы нартюх гыржын салады. – Кьой кютген кьыйынмыды, нѐгерлеринг кьалайдыла, санга кьараймыдыла, не кѐрдюнг? – деп, хапарла сорады.

– Анам, сюрюуде ушкок керекди.

– Не затха, не этериксе?

Солтан-Хамит тюлкюню хапарын айтды.

– Жашым, алыкъын санга сауут-саба жюрютюрге эрттеди. Уллу жаш болсанг, атанг ушкок, тапанча да алыр. Ол заманда атанга тюлкю бѐрклукъ, бѐрю тонлукъ жьярса. Арып келгенсе, чабырларынгы теш, ариу кьагъып, ичине жангы салам салып кьой. Ма, суу, эки аягъынгы ариу жуу, кече кьысады, – деп юйретди.

Эрттен бла анасы, жашыны кьатына келип:

– Бюгече нек ынъчхай эдинг, ауругъанынг ишми барды? – деп сорду.

– Хоу, башым бираз ауруй эди.

– Башынга кюн, аяз кирген болур.

– Билмейме, – деп, сюрюуюн аллына этип кетди.

Элден бираз озду. Алай не болгъан эсе да, нѐгерлери бюгюн келип кѐрюнмейдиле. «Ким биледи, кечирекге кьалып келирге болурла», – деп, акъырын-акъырын кьойланы жая барады.

Бираздан тѐберлакъдан бир женгил келген атлы кѐрюндю. Кѐп да мычымай, жууукъдан-жууукъ бола, ъзенгиледе аякъларын ойнатханы, атыны ъшюнлюгю таныла башлады. Болсада, эки жолчукъ айырылгъан жерге жетгенинде, нек эсе да тохтап, тѐгерекге кьарайды. Бир затха сагъыш этгенча арсарлы бола, атын бир ары, экинчи да жаш таба бурду. Чычхан кьуйругъуча, эки мыйыкъчыгъын бура:

– Эй жаш, кьайры бараса? – деп сорду.

– Кьойларымы кютерге барама.

– Кьалайда кютериксе?

– Кьайда отлау ахшы болса, анда кютерме.

– Кьойланы бу жанында кютерге боллукъ тьуйюлдю. Артда эшитмедим деме! Иш аман болур!..

– Аман болуп, не этерге умут этесе? Сора кьайда кютерге керекди?
 – Аны атанг Зауурбекге сор, ол айтыр...
 – Да, манга атам айтып келгенме, не ишинг барды, сени кьойларынг тьуйюлдюле.

– Сен аман тукьум тёртгюлсе, сен жетсенг, бир дуня кьурур, кьайгычы зат болурса, – деп озду.

Даулет Солтан-Хамитни алайдан артха кьайтарыргьа мурат этген эди. Алай аны эсине Зауурбек берген дерс тьюшдю да, Солтан-Хамитге тиерге базынмай кетди.

VI

Нумаланы башы Акь кьаяны кьара чайырларын таулу сьорьуючуле бек эрттеден биледиле. Ол кьаяны маллагьа татымлы кырдыклы кюнлюмлери малчыланы Тотур батырны ⁵ ёмьорюнден бери кесине тартады. Ол кюнлюмлени аякь жанында, Эбуташны ⁶ уллу кьачына табына, мал кютгендиле.

Жайны бир кюню эди. Солтан-Хамит ол кюн кеси жангызлай Эбуташны аллында кьойларын кюте, кюн кьыздыргьандан, ол ташны салкьын жанына жанлап олтурады. Акь кьаядан чабып-чабып, энишге тёгюлген чачакь туманлагьа сейирсине, не эсе да бир затланы кеси кесине мурулдай, бичакьчыгы бла кьолунда таякьчыгы аз-аз жонады.

Кюн иссиди, кьыздырады. Акь кьаяны сериюн аязы Эбуташны аллында Солтан-Хамитни чачын тарай озады. Бу арада Солтан-Хамит азыкь кьапчыгы, чёмюшчюгюн чыгьарып, айранчыгындан суусап тартады. Гыржынын бишлакь бла кьаба тургьанлай, шьрт деп анасы Жулдуз бир кьыз нёгерчиги бла жанындан чыгып кьалды.

Солтан-Хамит, анасын кёргенлей;

– Анам, анам, не болгьанды, не этесе? – деп, муштухул сорду.

– Бош-бош, сен жангызлай кьалай, не эте тураса деп келгенме...

– Мени жангыз болгьанымы ким айтханды, кьайдан билдинг?

– Кьарабашны анасы айтханды.

– Кьалай айтханды, айтчы, анам!..

Тюнене жашланы Ортабай бла болгьан ишлерин анасы айтды да:

– Сен а жукь да айтмай, жашырып кьойгьанса... – деп, жашына тырман этди.

– Да, анам, Ортабай юйюгюзде не тышында кишиге жукь айтмагьыз, Даулет неда Аслан билсе, жарарыкь тьуйюлдю деген эди. Мен сизге аны ючюн айтмагьанма.

– Сен айтмагьанлыкьгьа, Кьарабашны ол бошбоюн анасы, чабып барып, Асланга да, Даулетге да жетдиргенди.

⁵ *Тотур батыр* – узакь ёмьорледе таулуланы бир алчысы болгьанды, аны аты бла бюгюн да жерле, кьалала, элле бардыла.

⁶ *Эбуташ* – Нумаланы баш жанында уллу кьачы (жору) бла бир ташны аты. Бир заманда таулула бу ташха табыннгандыла.

– Жетдирсе, жетдире турсун, ала бизге не эталлыкдыла?

– Угъай, жашым, ала байдыла, оноу аланы кьолундады. Жангыз тюненеги хапарыгъызны билгенлей, Даулет барып, кьойланы бу жанында кютдюрмегиз деп тыйгъанды. Аны ючюн Харун бла Къарабаш Донгат жанына кетгендиле.

– Алагъа ахшы этгенди. Зийнадан туугъан Къарабаш неге махтанып айтханды? Аны ючюн Аслан аны агъырыкъ атха миндирген болур... Бюгюн эрттенликде, алай кьойланы жая келгенимлей, Даулет тюбеп: «Кьойланы бу жанында кютме», – деп, буйрукъ бергенди.

– Аман жолгъа барлыкъ, атны юсюнден жукъ иш айтмай кьойдуму да?

– Угъай, бир зат да айтмагъанды. Эбуташны арты бла тегерегине къарай, Жюйюргю таба кетген эди.

– Жашым, тюнене Ортабай башынга бекми ургъанды? Тюзюн айт, энди ауруймуду?

– Аурумайды.

– Ай аны эки кьолу кьурусун! Сени да уруп, атны да санга урдуруп, энди атны бизге, не анга тэлеу этдирселе, къалай боллукъду?

– Манга нек тэлеу этеди? Ортабайгъа этсин, ол мингенди атына. Ётюрюк эсе, Такушха соругъуз, ол Ортабайгъа урушхан окьуна этгенди.

– Такуш дегенинг а кимди?

– Билмейме, Эл-Тюбюнденди. Ортабай аны атына Такуш деп селеше эди.

– Ол алайгъа къайдан келгенди?

– Боюнунда ушкогу, кезюлдюреуюгю, белинде патронлары бар эди. Уудан келе келип тюбеген эди. Анам, керексизге къайгъы этип айланма, юйге бар, – деп, анасын ашырды.

Тюш заман озаракъ болуп, Акъ къаядан буштукъ-буштукъ келген туманла, Эбуташны къачына хурмет этгенча, салкъынлыкъ эте озадыла. Нарт Чегемни башы Тютюрюгю, Къору тауларында кекню кюкюреп жаугъанына, ала ачыулу эмда урушха чапханча чабышадыла. Солтан-Хамит, Эбуташны бурунладан кьалгъан къачына кьурманлыкъгъа келтиргенча, кьойларын аны тегерегинде кюте, кекде чыгырбаш къара кьушланы ауур-ауур къанат кьакъгъанларына къарай, бир бирлерин кьууа, кау-кау тауушларына кьулакъ сала жубанады.

Бир кесекден Эбуташны огъары жанындан экеуленни келгенлерин керюп, алагъа эсин бурду. Аладан бири атха минип, экинчиси – жаяулай, бир атны башындан тарта келедиле. Бираз жууукълашханларында, ат юсюндеги чычханмыйыкъ Даулет, экинчиси жалчысы Ортабай болгъанлары танылдыла.

– Хей, Зауурбекни гадуражуху, былай кел, – деп, Даулет аны кьатларына чакъырды. Барса, Ортабайны кезю-башы къаралып, жаякъ жаны тешилип керюндю.

Солтан-Хамит кьатларына жетгенде, Даулет, экисине да кезиу къарап:

– Сиз экигиз да алышынмагъан итлесиз... – деп кьутурду. – Бу атны былай этерге сизге ким эркинлик бергенди? Муну ким ургъанды? Айттыгъыз! – деп тохтады.

Ортабай – мудах, жерге къарап тургъан болмаса, аз да, кёп да жууап этмеди. Дагъыда, бираз туруп:

– Зауурбекни кълмазлыгъы, сенми ургъанса, нек тынгылайса? – деп кыжырыкълады.

– Мен ургъанма, этеринги аяма!..

– Эй, сен аман тёртгюл гадуражухса. Оллахий, сен жетсенг, Къарданны сууундан кишиге татдырмазса. Алай эсе, хайда, Ортабай бла элге тебире, анда оноуунгу этербиз.

– Мени элге не ючюн элтесе, аны айтчы? Мен кетсем, къойларыма ким къарарыкъды? Мен бармайма.

– Эй, къан жухлу боллукъ, – деп, Даулет кълмачисин кълмылдата тебирегенин кёрюп, Солтан-Хамит биягъы кълмачыгъын сууурду.

Ананга эркек туугъан эсенг, бир тийчи, – деп кълбырылды. Болмазлыгъын кёргенинде, Даулет:

– Бу тели кёреме, Зауурбекден туугъан а адам болурму дейсе? Эндиден окъуна муну атасы белине бир уллу кълманы жарашдырып, адам сояргъа юйрете кёреме, – деп, тиерге къркъду. Болмагъанында: – Хайда, Ортабай, тебире, Зауурбекни ит кючюгюн а ингирде юйюне келгенден сора, оноун анда этерме, – деп, ат аллына этип ташайды.

...Ашхам озуп, кёз байланнганды. Кёкде жулдузла, ала-кзула булутла жапхандан, анда-мында аз кёрюнедиле. Хар ким, малын жыйып, юйлеринде ушхуур-усхар кълйгъыгъа кирген заманда Даулет юйюне барды.

Сора Даулет къларт атасы Асланнга:

– Зауурбекни жашы былай-былай этгенди. Энди анга не этерге керекди? – деп сорду.

– Атасы мында жокъду. Ол бизге насыпды. Ол мында болса, туюнош чыгъармай кълймазгъа боллукъду. Аны уялыргъа бети болмаучуду. Мен, хапарны эшитгенлей окъуна, тёре ⁷ бла сёлешгенме. Адамла чакъырып, атны кълма бла урулгъанын, сабанны ашалгъанын масагъат ⁸ этдиргенме. Жаланда, Зауурбек жетгинчин, тёреге айтып, тёлеуню тохташдырыргъа керекди. Тёре мен айтханча этерикди.

– Алай эсе, сен тёреге баралмазса, мен не айтыргъа керекме?

– Сен айтыр зат жокъду. Ала кеслери биледиле. Биз ишни биширгенбиз.

– Да, алайлай Зауурбек келип кълалса уа, кълалай боллукъду?

– Келсе келсин, алай сакъ бол, ургъан иш этер, кенгирек тур!.. Кълмангы, тапанчангы белингден тайдырма, уллу кёллю болуп ышанма...

Бир бёлек кюн озгъандан сора, тёре адамларын жыйды. Ортабайны, кълрангы баудан чыгъарып, тёрени юйюне келтирдиле.

Жылтырап, кълзарып чыкългъан огъурлу кюнню кёзю чарс туманнга кёмюлдю. Кълшны арты бла огъурлу жаз жетди. Кълурт-кълмурсха, жан-жаныуарла башларына эркин халда кълуанчларын этедиле. Алай

⁷ Тёре – эски, бурун заманда малкълар халкълны арасында жюрюген сюд.

⁸ Масагъат – багъа бичерге.

жайды, кышды демей, тауланы огъурсуз желлери жарлыланы чорбатларында, хуна тешиклеринде, чырдыларында улуйдула, сызгырадыла.

Бюгюн байрым кюндю. Муслийманланы адетине кёре, битеу тегерекде кыйыр элле, жыйын-жыйын болуп, уллу жума межгитни тегерегине жыйыладыла. Бир кыауумла да махкемени ⁹ аллында аны ачылырыгын сакълайдыла. Жума межгитни узун минарасына чыгып, азанчы: «Аллаху акбар, Аллаху акбар!» – деп кычырады. Билген, билмеген да межгитге жыйылып, эфенди кыалай этсе, была да алай этедиле. Ахырында эфенди, билеклерин кетюрюп, кьол жайдырып, дууа тутдурады. Байла Аллахдан байлыкъ, узакъ ёмюр, жарлыла да сен берген берекетге, нигъыматха ¹⁰ тездебиз, ыразыбыз, санга шукур этебиз деп тилек тилейдиле.

Жума намаздан сора ишлери, даулары болгъанла махкемени арбазы таба кетдиле. Махкемени таматасы, чуукан сакъалын кымылдата, белине жез кыаламтарын сугъуп, тере этерге махкемеге кетди. Махкемени эшиги ачылып, тере баш байрым эм ант этген эки тюзлюкчюсю аны ызындан кирип, жабыусуз кыбыж столну артында узун шинтикге олтурдула. Тере башчы да жез кыаламтардан кыамиш кыаламын чыгарды. Бурунун тюк-мюк жабышып кыалмасын деп, бурунун халат женгине бир-эки тартды. Аллында чыракъ жалындан этилген кыара шакъыгъа кыаламны бурунун сугъуп, дефтерини кыйырына жазып сынады.

Махкемени ичи халкъдан толу эди. Хар ким тере башчыны кезюне кыарай, сёзюн кыалай башлайды деп сакълайды.

Тере башчы олтургъанлай селешип башлады:

– Жамауат, былайы акъ патчахны махкемесиди. Патчах бизге юч ариу затны эркинлигин кьолубузгъа бергенди. Аладан биринчиси шериат, экинчиси тере, ючюнчюсю да акъ патчахны законуду. Биз законну орусну кесине кьоярбыз. Шериатны да ёлген-кыалгъан, не билейим, садакъа, фитир, зекят, ораза, намаз, сууап, гюнях затлагъа болмаса, башха затлагъа бир уллу кереклисиди жокъду. Тере уа ата-бабаларыбыздан кыала келген затды. Бюгюн былайда биринчи иш Даулетни тарыгъыууна кыараллыкъды.

Аны ызы бла кыара дефтерни ачды. Кыамиш кыаламны шакъыгъа сугъуп: Бу кыайсы айды?» – деп, адамлагъа сорду. Адамланы кими хычауман ¹¹, кими да николла ¹² айыды деп, даулаш бола, хычауман айны сегизиди, жиян жылыды деп жаздырдыла.

Андан сора тере башчы:

– Даучу Даулет мындамыды? – деп сорду.

– Хау, мындама, келгенме, – деп, ол кесин билдирди. Аны ызындан:

– Жууапчы Ортабай кыайдады? Ташагъа кирип турмай, бери, тёрени аллына чыкъсын, – деп буюрду.

⁹ *Махкеме* – бурун заманлада оноу этилген юй.

¹⁰ *Нигъымат* – элпек, ырысхы, байлыкъ.

¹¹ *Хычауман* – май ай.

¹² *Николла* – июнь ай.

– Зауурбек келгенмиди? – деп, ол бир-эки айтды.

– Кеси жокъду, жашы Солтан-Хамит юйюндеди, – деп, адамла гюрюлдедиле.

– Даучу Даулет, не даунг барды, айт, – деп, төрени башлады.

– Ма, бу Забагы улу Ортабай бизни бешжыллыкъ жалчыбызды. Чаллыкъгъа, сабаннга кьарар амалтын маллагъа ашатханды. Экинчиси, Зауурбекни телесине атыбызны къама бла саурусуну урдургъанды. Ючюнчюсю, этилинген аманлыкъланы, кесибиз кёрюнчю, айтмагъанды, жашырган этгенди. Ма бу юч да аманлыкълары ючюн махкемеде төре этеригизни тилейме!..

– Олтур, Даулет, олтур, сен бизден тилерча, аллай бир не зат барды? – деп, къубуларакъ болуп ышарды. Сора, чууканча, сары жукъа сакъалын гыллыулата:

– Ортабай, бери алгъа чыкъ! – деп, ауазын кётюрюп, былай сорду: – Сени бу эте айланганларынг неледиле?

– Да-а, оллахий, не этейим, жюйюсхан!.. Бары да кертидиле. Алай жарлыма, кечеригизни сыйлы төреден уллу байрым бла тилейме...

Ол сёзюн къысха бошагъанлай, төре башчы:

– Даулет, энди төреге айтыр, сорур затынг бармыды? – деп, Даулетге кьарады.

– Барды, айтыргъа эркин эт...

– Неди? Сор, айт!

– Зауурбекни кьатыны Жулдуз неда жашы Солтан-Хамит былайгъа төреге нек келмегендиле? Былагъа оноу неди?

– Ха-ха-ха... Даулет, сен ол акъыллы Асландан туууп, ол затны къалай сораса? Ортабайгъа төре этгенликге, Жулдузгъа шерият бла кьарарыкъма. Аллах тиширыуну махкемеге келирге эркин этмегенди. Нек десенг, тиширыуну Аллах юйде туругъа, аш-суу этерге, быстыр жууаргъа, эр киши бла сёлешмезге, бетин ачмазгъа, кьырал ишлерине кьатышмазгъа, шагъатлыгъы алынмазгъа, кесгенин ашамазгъа деп буюргъанды. Экинчисине келейик: Зауурбекни жашы алыкъын бираз жашды, кесини да бираз огъурсуз, кюйсюз халы барды. Аллай адамгъа шерият телигеча кьарайды. Къысха айтханда, шерият тергеуде телиле жети тюрлю боладыла. Тергеу этип кьарагъанда, ол аладан бирине киреди. Даулет, ма бу затлагъа кёре, биз аланы бери чакъырмагъанбыз. Бери чакъырмагъаныбызча, аланы шагъатлыкълары да алынмайды. Зауурбек кеси да кьайда эсе да кёпден бери мында жокъду. Алай, Даулет, биз, аны ючюн биреуню хакъын ашатып, төлеу этмей, юч кюнден кёпге кьояргъа эркин тюрлюбюз, – деп бошады.

Төре башчы, къамиш къаламын кьолуна алып, аллында кьаратыш дефтерин ачды да, чачылган эски саргъыл къагъытларын табыракъ этерге кюреше, неге эсе да бир затха сагъыш этгенча тохтады. Бир кесекден къамиш къаламны шакъыгъа акъырын сугъуп, сол кьолуну балан бармагъын, жазгъанын тюз элтир ючюн, онг кьолуна тиреп: «Зауурбеклары Даулетге бир сайлама кьой берирге», – деп жазды. Эки жанында

олтургъан тюзлюкчюлени кезиу-кезиу къулакъларына бир затла шыбырдап:

– Жамауат, айып этмей, бир кесекге тышына чыгъыгъыз, – деп аңгылатды. Халкъ арбазгъа чыгъып, бир чабыр кийген мардасы чакълы турду. Келирге боллукъду деп, халкъны чакъырдыла.

Чуукансакълал төре башчы:

– Биз бюгюн былайда Ортабайгъа онеки айгъа төре этерге керек эдик. Болсада жарлылыгъы, тилегени себепли, хар затын тергеп, юч айын кем этгенбиз. Ортабай Даулетде беш жыл турлукъ эсе, энди беш жыл бла тогъуз ай ишлерге деп төре кесини тюз хукмусун ¹³ этгенди, – деп билдирди.

Даулет бла араларын төре айыргъандан сора, Ортабай, ач, суусап болуп, жүреги жана, къара сагъышда, чыгъа келип, бир ташха олтурду. Хатасы, айыбы, терслиги болмагъан жеринде юч кюн тутмакъда ач, суусап тургъаны, Даулет туююп башын-кёзюн тешгени, төре аны жалчымыгъына беш жылдан сора да тогъуз ай къошханы Ортабайны жанын саулай къабыргъа салгъанча къыйнайды. Малкъар тарындан келип, Чегем тарында къапханнга туюшгенине, кеси ийнанган ол уллу Аллахдан бир болушлукъ тапмагъанына кеси кесин ашарча болгъанды.

Кюн мутхузду. Ортабай Огъары Чегемде эски къаланы аллында олтуруп сагъыш этеди: «Ол кюн уудан келе, Такуш бир акъыллы сёзле айта, сабийле бла ортамы жарашдыргъан эди. Арабий, аны ююю къалайда болур?» – деп, сагъыш эте тургъанлай, къызыл бетли, талгъыр кёзлю бир мазаллы къатынны къайры бара эсе да, кёрюп, аллына барып:

– Кюнюнг ахшы болсун! – деди.

– Сау бол, Аллах ахшылыкъ берсин! – деп жууаплады.

– Арабий, мында Такушну ююю къалайдады, мен аны къалай табарлыкъма?

– Ма, бу мен келген иничке жолчукъдан чыкъма, бу сууну боюну бла тюзюнлей ёрге бар. Элни эм огъары жанында, къаяны туюбюнде узун юй, чигинжилеринде кийик, жугъутур башлары болур, – деп юйретди. Заман ашхамгъа жанлай, ол айтханча, бара барып, элни эм огъары къыйырында узунуракъ бир арбазгъа къарады. Къарагъанында, ол къатын айтханча, узун жапма, тау кюйде ишленген айыпсыз, орталыкъ бир юй. Аллында – беш-алты чигинжиси, аланы хар биринде тогъайбаш жугъутурланы мюйюзлери урулуп кёрюнедиле.

Ортабай ач, суусап, сагъышлы, къайгъылы болса да, Такушну арбазында жугъутур мюйюзлени кёргенинде, эси алагъа кетип къарай тургъанлай, эшик ачылгъан таууш эшитди. Къарагъанында, къызыл шинли, сарыракъ мыйыкълы Такуш болгъанын таныды. Терк-терк атлап:

– Салам алейкум, ингир ахшы болсун! – деп, къолун тутду.

– Алейкум салам! Сау кел, жууукъ бол. Къайдан чыкъдың, Ортабай! Кел, маржа, кел, юйге кирейик, – деп, юйню ичине кирдиле. Такуш,

---

¹³ Хукму – оноу.

юч аякълы алаша шинтикни салып, къонакъны от жагъагъа олтуртду. Юйде сыгын от жанады. Отну юсюнде уллу къазан бла эт боркъ-боркъ этип къайнайды.

Алыкъын юйде Такушну бир кесинден башха адам кёрюнмейди. Ол, юй тубюнде бир затха муркку эте келип, от жагъаны бир жанында олтурду. Дагъыда, туруп, къалайдан эсе да тегенени, эт ыргъакъны алып, от жагъагъа салды. Ыргъакъ бла узалып, къазандан ашыкъ жиликни тегенеге атды. Жезбоюн, белаузыракъ эски бичакъ бла этни къыйырындан кесип:

– Алчы, бир кёр, бишген эсе, – деп узатды. Экинчи кесегин, кесини аузуна элтип, чайнап жутду. – Оллахий, Ортабай, эт бишгенди, мындан оздура эсек, къазаннга иебиз, – деп, этни алыр къайгъыгъа кирди.

Ортабай ачды, эки кёзю къазандады. Аны насыбына эт бишген заманнга келгенди. Ашаргъа бек ашыгъады. Алай айтыргъа, хайда, маржа, ашат дерге намысы унамайды.

Марачу, уучу Такуш, эрлай этни алып бошагъанлай, къабыргъадан ючаякъ тепсини къатына салып, гулмак-гулмак этледен юсюн толтурду. Тегенени юйню арты бла баргъан узун жыйгъычха салып, бир къараракъ аякъны ичине хант тузчукъ къуйду. Узун ташны ожакъ билегинден алып, таркъ-таркъ этдирип, тузну туйду. Аякъда туйген тузун айландырып, сай къамилге къагъып, юсюне аз шорпа къуюп, тепсини ортасына салды. Юсюнде этле къаланнган ючаякъ тепсини келтирип, Ортабайны аллына салып, кеси да аны жанында олтурду.

– Ха, Ортабай, кёрчю, узалчы, бир бисмилла этейик, – деп, ашап башладыла.

– Нек келиучю болгъанса, Ортабай? – деди Такуш. Ач Ортабай, эси, акъылы да этде къалгъандан, кесини жаякъ тауушун болмаса, Такушну соргъан сорууун эшитмедди. Сора Такуш, кёзюне къарап, таза ач болгъанын сезип, жукъ да айтмай, бираз ашаргъа къойду. Алай ашай келип, бираздан айландырып айтды:

– Ортабай, бираз ашаргъа кюреш, кеси юйюнгдю, ол аман Даулет сени быллай кийик этле бла сыйлай болмаз. Кесинг да бери бизге къалай жангылып келиучю болгъанса? Не жарсыуунг, не жумушунг барды, айт!

– Хей, Такуш, Ортабайгъа боллукъ болгъанды. Бирда сорма...

– Алай дегенинг неди?

– Ол жол, сен уудан келе, жашла бла болгъаныбызны кесинг кёргенсе. Аны узун айтырыгъы жокъду. Беш жыл туруп, болжалым жетгенден сора, тогъуз ай Даулетге ишлериксе деп, махкемеде тёре этгендиле. Кесим да къарангы бауда, къармалып, юч кюн тургъанма, – деп, хапарын толусунлай айтды.

Такуш Ортабайны бу хапарын эшитгенинде, бети къызарды, кёкюреги тебиренди, ашагъан ашын къойду. Сора айтды:

– Ортабай, биз адам туйюлбюз. Нек дечи. Биз бир бирни тутмайбыз. Жетген жерибизде алагъа заран жанындан кюреширге керекбиз. Сени эки къолунг жокъму эди, ол кёзюнгю-башынгы теше тургъанда?!

«Къул кёлю – къоргъашин» деп бурунгула керти айтхандыла. Адам, эр болса, эр бола билирге керекди. Ай, ийсагъан, ол кюн алайда болгъу эдим, андан сора ичим бла Чегем череги баргъы эди!.. Болсада, Ортабай, этеригинг былайды: кёпге тёзген азгъа да тёз. Даулет этыйыкъ айында ¹⁴ Гум къалада жармекеге ¹⁵ атла сюрюп барлыкъды. Сени атланы сюрюрге элтмей амалы жокъду. Ол кеси атланы жүрюталлыкъ туююлдо. Биз а, ызыгъызгъа келир кюнлени марай, Тохтамиш тарны экеулен болуп сакъларбыз. Сиз, келе келип, алайгъа жетген кезиуде: «Ахчаны атыгъыз!» – деп кычырырбыз, сен а ол сагъатда не азчыкъ да къоркъма!.. Даулет а къоркъакъ адамды, санга къалай этейик деп къараса уа: «Кесинг бил, жаным, ахча сениди», – де да къой. Олсагъатдан къоркъакъ Даулет ахчаны атмай амалы жокъду. Сен аузунга сакъ бол, къайда да адамгъа жукъ ычхындырырса, эшитмедим деме?! Хайда, ахшы жолгъа бар. Угъай десенг да, юйюнгдю, Ортабай, мында къал.

– Сау бол. Мында къалсакъ да, башха туююлдо, алай биягъы Даулет гыр-гырдан кыбыр да туруп, сау бол, бай бол, ахшы кечели бола тур, – деп, Ортабай чыгып кетди.

VIII

Къонакъ къанатлыла жылы жерлеге кете тебирегендиле. Зурнукла, тизгин-тизгин тизилип, чал тауланы башлары бла ауадыла. Тау жайлыкъла бёрю бетли болуп, малла алашалагъа саркъыр заман жетгенди. Къышны келечиси къырау тюше киришгенди. Кечеле узун, кюнле къысха болдула. Хар жерде гебен, черен тартыу тауусула башлады. Солтан-Хамит, Харун, Къарабаш, къошмай-къоратмай, къойларын бирге къошуп кютедиле. Гебенле тартылып, жерле бираз эркин болгъандыла. Гебен ызлада токъалашлагъа къойларын буруп, жашла кеслери, бир ташны жанында ойнай, жубана, кюнлерин кеч этерге кюрешедиле. Ючюсю да алай ойнай, хапар айта келгенлеринде, Харун:

– Солтан-Хамит, энди къойларынгы бир биринден айырып таныймыса? – деп сорду.

– Ала, неге хыликъя этесе? Кёзлерими къыссам да танырма.

– Энди уа уста болгъанса. Мен да алгъа, сюрюуге чыкъгъанымда, бир бирлеринден айырып таныйламуучу эдим. Энди уа, унамасанг, макъыргъан тауушларындан окъуна къайсы къой болгъанын билеме.

Лышмышыракъ Къарабаш, ойнай тургъан жерлеринден туруп, къойлагъа бир къарайым деп кетди. Кёп да мычымай, къой тапханын берлакъ тыя келгенлей, сары шинли, къызыл ингиликли, алашаракъ, бираз да базыгъыракъ бир киши чепкенини сол жанында, хазыр орунларыны тубюнде, бир уллу жез тамгъасы бла: «Кёп болсун, жаш!» – деп келди. Ол бегеуол Зекерия эди. Зекерияны белинде къара къамасы, къолунда къайын таягъы, арт жанында бел баууна сугъулуп жантауу

¹⁴ *Этыйыкъ* – октябрь ай.

¹⁵ *Жармеге* – ярмарка.

кёрюнеди. Зекерия, алгъа кьойла таба барып, Къарабашха кьойланы энлерин сорду.

– Онг кьулакълары кез болгъанла бизнидиле, сол кьулакълары кез болгъанла Харунланькыладыла, – деди.

– Зауурбекланы кьойларыны эни уа къалайды? – деп сорду бегеуюл.

– Аланы кьойларыны эни: сол кьулакъларыны арт жанларындан сыбапха алыннган кьойла аланыкыладыла, – деди.

– Ол арлакъда кьулагъыны арт жанында сыбапха алыннган кьой Зауурбекни кьойларынданмыды? – деп сорду.

– Хоу, ол аныкыды.

Зекерия, Къарабашха соруп, кьойланы энлерин билгенден сора, арлакъдан къарап тургъан Солтан-Хамит бла Харунну кьойла къатына чакъырды.

– Жашла, мени нек келгеними билемисиз? – деп сорду.

Солтан-Хамит:

– Биз сени нек келгенинги неден билейик? Айтсанг, билирбиз, – деди.

– Да, иги жаш, мен санга келгенме. Мени элни баш тёречиси бла Даулет ийгендиле. Мындан бир ыйыкъ алгъаракъда тёреде сизге бир орталыкъ кьой тёлеу этгендиле. Аны тутаргъа келгенме.

– Кимге элтириксе? Нек тутаса, аны айтчы! – деп, Солтан-Хамит къайгылы болду.

– Алдаракъда сен кьойланы ийип, Даулетни жерин ашатханмыса?

– Да аны жерине мени кьойларым артыкъ кирмегендиле. Ма, былайда Харунну, Къарабашны кьойлары да киргендиле. Сора мени кьоюму артыкъ нек тутаса?..

– Аланы аталары, аналары Даулетланы малчыларыдыла. Экинчиси, сени хатангдан киргендиле.

– Мени не хатамдан?

– Ма, нёгеринг Къарабаш: «Солтан-Хамит къамамы тас этгенме дегенинде, биз аны излей къалып, алай бла киргендиле», – деп айтханды. Ол терслик да, иги жаш, сендеди.

– Угъай, мен санга былайда кьой бералмам. Менден эсе, Даулетланы кьойлары кёпдюле.

– Мен сени бла былайда жаншаргъа, ойнаргъа тансыкъ болуп келмегенме, суйсенг-суймесенг да, кьоюнгу тутарыкъма, – деп, суюу таба терк-терк атлап, бир кёкбаш ирикни аягъындан сермеп тутду. Мюйю-зюне жабышып, белинден жантауну алып башлады. Ол заманда Къарабаш арлакъгъа, кьойланы алларына чабып, бери бир жанына бурду. Зекерия кьойну боюнуна жипни кыса башлагъанлай, Солтан-Хамит жетип, кеси таба тартды. Ол ары тарта башлагъанда, Харун чабып жетип, Зекерияны аркъа кенгине таякны жолукъдурду. Быланы ючюсю да сермешип тебирегенлерин кёргенде, Къарабашха да жан кирип, Зекерияны башындан бёркюн сермеп, бир жанына быргъады. Бёрк иги кесек тёнгерей барып, юлөкью терекле артында тохтады. Не болса да,

аны кьолундан кьойну ийдирдиле. Кьой кьачып, сюрюуге кьошулду. Сора Солтан-Хамит, берлакь айырылып:

– Энди алчы, ма мен, ма сен. Была сени атангдан кьалгъан кьойла болмазла да, – деп тохтады.

– Ай, итден туугъан, аякъланмазлыкь, сени таякь бла ургъанынгы санга мен кьргюзтюрме, – деп, Зекерия Харунну жаныды.

– Этеринги аяма, бар да Даулетге тарыкь, – деп, Солтан-Хамит бла Харун сюрюулери таба тебиредиле.

Бегеуол Зекерия, Солтан-Хамитден кьой туталмай, жаный-жаный, гур-гур эте, элге тюшюп кетди.

Абустол айды. Кюн батып, ингирлик башланды. Малкьарны ариу тауларыны чыгырбаш кьушлары бир-бир, эки-эки бийик кькге ёрлей барып, бирер жанына учадыла. Ауур-ауур кьанат кьагъа барып, кьо-нушларында тохтайдыла.

Жаш сюрюучюле, сюрюулерин жубата, элге тарта, тигелей келеди-ле. Хар жанындан малланы, адамланы тауушлары эшитиледиле. Элни кьыйырына жетер-жетмез, эки кьолун кьулакъларына басып, азанчы минарадан ашхам намазны кьычырады. Тегерек базыкь ожакъланан тютюнле чыгъадыла. Сыгын, жау ийис бурунларына ура, сюрюучюле, сюрюулерин баугъа жыйып, юйлерине айырылышдыла.

Солтан-Хамит Зекерия бла туююшлеринден анасына жангы хапар айтыргъа ашыгъады. Кёз байлана арбазларына киргенде, бир атны тагъылып, эки эшекни иерлери алынмай тургъанларын кьрюп чапды. Ол атасыны базардан келгенин билди. Солтан-Хамит, барып, жатып тургъан атасын кьучакълап, кёзюн-башын уппа этди, тансыкълады, мудах атасы да Солтан-Хамитни ийнакълады, башын сылады.

Анасы ат, эшек кыяр кьайгъы да этмей, аш-суу этерге кюрешеди. Бир отха, бир суугъа, чоюннга узалады. Бир-бирде ууакь сабийлерине уруша, бешик тебиретеди. Бир жумушну этсе, экинчиси кьалады. Эки кьолу барын бирден этерге азлыкь этеди. Не болса да, башха болуш-лугъу жокьду. Бираздан Солтан-Хамит атасыны боюнундан айырылып, ючаякь жантакь шинтикни салып, аллында олтурду. Къара кёзчюклерин кьакъмай, атасыны ауругъан саз бетине жютю-жютю кьарайды. Бираз туруп:

– Атам, нек кёп кьалдынг? – деп сорду.

– Да, жашым, не этейим, алай да болады. Сен а кьойларынгы семиртемисе?

– Кьойланы хаталары жокьду. Алай сен кетгенли бери Даулетлары жашатмайдыла.

– Не этедиле, не болгъанды?

– Ол сен кетген кюнледе Ортабайгъа, биченликни кьойлагъа ашат-ханса, атыбызны жаралы этдиргенсе деп, бир жыл чакълы бирге ишлерге тёре этгендиле. Манга да, кьойланы биченликге ийип, хыли этдиргенсе деп, бир кьой тёлеу салгъандыла. Сора бюгюн Харун да, Къарабаш да, мен да кьойланы кюте тургъаныбызлай, бегеуол Зекерия келип, кьою-

му тутханды. Ол заманда ючюбюз да, аны бла тьююшюп, кьююбузну бермегенбиз. Харун аркъасына таякъ бла окьюна ургъанды.

– Аллах-Аллах, сейирлик хапарла айтдын, жашым!..

Жулдуз, Зауурбекни бетин, халын кёргенинде, абызырап, атны, эшеклени жыяргъа, аш салыргъа унутхан эди. Бир заманда эсине тьюшюп:

– Эй, жаш, мен унутханма да кьойгъанма, ол тилсиз хайыуанланы иерлери алынмай, ачдан ёле болурла. Чыкъ да иерлерин ал, барын да баугъа жыйып, иги жаш кибик, бау башында ол бичен къабындан алып, тоярча, алларына сал, – деди.

Солтан-Хамит, анасыны буйругъун тамам толтуруп, юйге кирди. Биягъыча, барып, суйген атасыны аллында шинтикчикге олтурду. Алай анасына ушхууур этерге ууакъ сабийле чырмайдыла. Ол себепден анасы:

– Бешикни тебирете тур, бирси экисин да жубатыргъа кюреш, мен терк окьюна атанга бир къабарыкъ этейим, – деп, Солтан-Хамитни аллына бешикни салды. Кеси терк окьюна тапкадан бишлакъны алып туурап, къарап къарагъынчы бишлакъ биширген этип, отдан бир жанына алды. Туруп, юйню бир жанында уллу таулу сиреден табакъ, къашыкъланы алып, аш къуюп, ючаякъ тепсини юсюне тизди.

– Э киши, къабаллыкъ эсенг, бир кёр, – деп, тепсини орундукъну аллына салды. Солтан-Хамит да, бир къашыкъны алып: «Атам бла ашаргъа кьой», – деп, анасындан тиледи. Сабийчикле чоюнну тегерегине жыйылдыла. Хар ким, мадаралгъанына кёре, ашайды. Сабийле, аналарына жол бермей, ашаргъа кюрешедиле. Жулдузну бир кёзю – Зауурбекде, экинчи кёзю – сабийледе, бир арада кеси да кьолун аузуна элтеди. Болсада Зауурбек, бир-эки къапханлай:

– Эй, маржа, ал, болалмайма, – деп тохтады.

– Аман ашмы этгенме, къабаргъа кюрешсенг эди уа... Башха не зат къабалырса, не зат этейим? – деп, Жулдуз сорду.

– Эт бурху бар эсе, шорпачыкъ этерми эдинг?

– Аны алгъындан эслемедим да, не этейим? Бу иги болурму деп этген эдим. Алай жумушакъ гыржынчыкъ этерге будай ун жокъду. Этни чоюн бла отха асайым да, Ашико къатыны Кябаханнга барайым, ол будай ундан къуру болмаз, аны арт къыстырыгъы болуучуду, – деп тебиреди. Алай болгъанлыкъгъа, Зауурбек:

– Кьой, кече къайры бараса? Энди ала жатхан болурла, шорпачыкъ эт да кьой, – деп тиледи.

Жулдуз, туруп, картофла алды. Этчик келтирип, чырчагъа ¹⁶ туурап, чоюн бла отха суу асды. Жангъдан сыгын отну тиргизди. От, жанып, юйге берекетлик береди. Ушхууур арты болгъанды, сабийле жилия, кёзлерин ууа эснейдиле. Ауузлары бла айталмасала да, жатдырыгъыз дегенни белгисин береди. Жулдуз, отну жарыгъын хайырлана, узун жыйгъычдан микитан тышлы, уллу жабагъы тешекни алып, юй тьююн-

¹⁶ Чырча – табакъ.

де кьолан кийизни юсюне жайды. Бири биринден гитчерек юч сабийни тешиндирип жатдырды.

Эл ушхуурну артында жукьларгъа, тынчайыргъа башлагъанлыкъ-гъа, Солтан-Хамит, ауругъан атасыны аллында алыкъын теке кьалкыуу эте, баш кьагъа турады.

Анасы Жулдуз да, кесини халал баш иесини ауругъанына, аны ауур-ауур ынычхагъанына жюрегинден жарсый, шорпаны кьайнатады. Къачан бишип, соусузгъа не заманда кьапдырама, – деп, ашыгъышлы кюрешеди.

Элде хар адам тынчайгъан болур деген кезиуде эшик кьагъылды. Сора бир кесек да мычып, Жулдуз:

– Бу заманда кимди ол? – деп сорду.

– Менме, Ашикома. Жатмагъан эсегиз, эшиклени ач, маржа, – деди.

Жулдуз эшиклени ачады. Ашико юйге кире, акъырын:

– Кече ахшы болсун, Жулдуз! – деди.

– Ахшылыкъ кёр, аурууунгу алайым. Бу заманда не этесе, бу кьарангыда кьалай келгенсе?

– Бюгюн юйде жокъ эдим. Бусагъатда жетгенимлей, Зауурбекни аурухсунуп келгенин эшитип келеме. Кьалайды, неси ауруйду, не болгъанды?

– Былай деп айтыргъа билмейме. Кеси: «Кече жолда бара, сууукъ жауун жибитген эди. Сууукъ да, суу да болуп, ат, эшек тойдуругъа деп тохтагъан жеримде, бираз ауруп чыкъгъанма», – деп, хапарны алай айтады.

– Кьоркьма, Аллах айтса, иги болур. Сууукъ бла тапханды. Энди Аллах анга саулукъ берсин, мен кете барайым, ахшы кечели бол, – деп, кетерге башлады.

– Аллах бирди, ауузландырмай ийдем, отда гыржын бише тургъанлай, ол не сёздю. Кеси да бусагъат уяныр, – деп, Жулдуз Ашикону олтуртду. Сирени ачып, аякъ-кьашыкъ алып, тепсини жарашдырды. Аякълагъа аш кьуюп бошагъанлай, акъырын:

– Э киши, турчу, маржа! Кябаханны эри да, келип, мындады, – деп уятды.

– Ашикому?

– Хау...

– Алан, маржа, сау кел, соусуз болмагъын! Не болгъанды, не этесе? – деп сорду Ашико.

– Да не этейим, кёресе, ауругъанны омакълыгъы жокъду. Оллахий, халым осалды. Билмейме не болгъан эсе да, кьызама, кюеме. Бир жыйырма кюнден артыкъ болады, жукъ да айтмай, юйге бир мирзеу кьабын алайым деп, Ислам кьабакъгъа кетген эдим. Жолда сууукъ жауун жибитип, битеу этиме ётгенди. Кечирек болуп, Кёнделен аягъында кечиуню кьатында, эшекни, атны отлатыргъа деп тохтагъанымда, кьол юсюне таянганлай бираз кьалкыдым, кече ортасында уянганымда, санларым, таш бла тюйгенча, ауур болуп, кючден-бутдан аякъ юсюне турдум.

Не болса да, Ислам кѳабакъгѳа жыйылып, Шибжукълагѳа барып, анда жыйырма кюнден артыкъ жатханма. Ма кѳысха хапарым буду.

Зауурбек Ашикогѳа хапарып айта, ашап бошадыла.

– Алхамдулиллях, бай, сыйлы бол! – деп, Ашико тепсиден аз арткаракъ турду. Зауурбек хапарын айтыргѳа кюрешсе да, аш ашаялмады. Шорпадан бир-эки уртлагъан кибик кѳрюнсе да, гыржындан жангыз да кѳабалмады.

Кече эки тенгден озгъанды. Кѳкде кѳой жолуну акъ тырмы баргъаны кѳыбыладан кюнбатыш жаны таба жууукълашханды.

Ашико артына, Зауурбекни кѳзюне кѳарай:

– Ахшы кечели бол! Жукъларгѳа, ашаргѳа кюреш. Аурууну аш бла хорларгѳа керекди. Ашамасанг, кѳарыусуз болурса. Жулдуз, кѳайгѳы этме, ахшы болур, – деп чыкъды.

Жулдуз, эшикден ызындан кѳарап, сора эшиклерин бегитип, терен сагъышла башын баса, от жагѳагѳа чѳкдю. Сабийчикле жукълайдыла. Жулдуз тынчаймайды.

Зауурбек таулу агъач орундукъда ары-бери бурулады. Терк-терк солуйду, жукълаялмайды. Тохтап-тохтап, бир-бирде терен-терен ынычхайды.

– Не этесе, э киши, мен не этейим санга! – деп, Жулдуз тѳгерек айланады. – Барыргѳа, чакъбырыргѳа, хаким¹⁷, уста, дарман жокъду...

Танг атды, жарыкъ болду. Жукъусуз танг атдыргъан, мудакъ кѳзлю Жулдуз ийнегин саууп, эл сюрююуне кѳошду. Терк кѳайтып келип, Солтан-Хамитни ашатып-ичирип сюрююуне ашырды. Алай Солтан-Хамитни эки кѳзю мудакъ, акъылы, эси атасында болгъанлай, сюрююню ызындан Эбуташи таба кетди.

Тирликле жыйылып, ташыуулну арты бола киришди. Бек амалсыз, жарлы адамла болмаса, хар ким черенлерин, гебенлерин, кѳыш ашар жерлерине кѳалагъандыла. Аз болса да, анда-мында гебенле кѳрюнедиле. Зауурбек бла Ашикону ташыууллукълары да алыкъын Зинки, Лыты сыртларында турадыла. Алай Ашико не этсин? Зауурбек ауруйду, тѳшекде кѳыйналады. Аны кѳоюп кетерге болмайды. Экинчи жанындан, жел чачады, малла да ашайдыла деген хапарла Ашикону кѳайгѳы этдиреде. Зауурбекни халы осалдан-осалгѳа, ауурдан-ауургѳа баргъанча кѳрюнеди. Ахлу-жууукъ, кѳоншу-тийре юсюндедиле. Бирлери келип, бирлери кетедиле. Келген-кетген: «Не ашайды, не татады, не кѳабаргѳа сюеди, кюсегени неди, кѳабалгъан а эталамыды?» – деп сорадыла. Бу сорууланы бириси да аны кѳулагъына кирмейди. Зауурбекни кѳайгѳысы сабийлери, юйдегисиди. Ол кесини халындан ёлюм тѳшекге тюшгенин сезеди. Ауруу басып, ёлюм кѳуршалагъан санлары инжитсе да, кесини акъылын жоймай, аурууу бла талашады.

Бу себепден бир кюн Жулдузгѳа кѳарап:

– Эй, маржа, Ашико бла Солтан-Хамитни бир чакъырсанг эди, – деди.

¹⁷ Хаким – врач.

- Не этесе, жазыкь, аланы?
- Да, ким биледи, бир-эки сёз айтыргъа суюме...
- Ай, жазыкь сен, Кябаханны эри къатынгда олтуруп турады да, эслеялмаймыса?
- Былайдамыды? Энди эследим. Солтан-Хамит а къайдады?
- Къойла бла сюрюудеди.
- Сюрюудедими дейсе?
- Хау, харип, хау...
- Ашико, Солтан-Хамитни чакъырыгъыз дейме...
- Мен чакъырырма бусагъат. Алай энди кеси да келе турады, бусагъат жетеди. Сен аны ючюн къайгъы этме...

Олсагъат Ашикону кёзлери толуп, тышына чыкьды. Жулдуз да, аны жан ауулгъа тюшгенин билип, кёз жашлары бетин жууа: «Ай, маржа, узакь кетме!» – деп тиледи.

– Жулдуз, мен узакь кетмейме, сен жиягъанны къой, ол, Аллах айтса, иги болур. Адам аурумаймы жашайды? Ол ауруу кызыуундан этеди. Мен бусагъат маллагъа къарайым да, жетейим, – деп, юйлери таба бурулду. Жулдуз, къайтып юйге кирип, саусузну кёзюне къарай, орундукь аллына чёкдю.

Тюз ашхамны юсюдю. Азанчыны ашхам намаз кычыргъаны эшитиледи. Солтан-Хамитни къойладан келиучю заманы болса да келмейди. Жулдузну башына экинчи къайгъы келеди. Юйде ууакь сабийлени кими жияйды, кими да: «Аммака, гыржын бер», – дейди. Бир эшикге чыгъып, ийнекге, бузоугъа къарайды, бир да чабып, чыракь жандырыргъа, от этерге кюрешеди.

Алыкьын ашхам болса да, кёз байланмагъанды. Эки адам бир бирге жууугъуракь туруп къарасала, кёз къакьгъанлары танылады. Кёкге къарагъанда, ашхам жулдузу, дунягъа ариулукь бере, Мёлюшкю тауланы сол жанында кюнбатыш жаны табада жылтырайды.

Жулдуз, юйде чыракь жандырып, арбазгъа чыгъып айланады. Не этерге билмейди. Башы хайран болгъанды. Не къайгъы этсе да, алыкьын Солтан-Хамит келмейди. Энди, не болгъан эсе да, бирлеге сорайым деп тебирегенлей, арбазны огъары жаны табадан бир къарелди эсленди. Жулдуз, аны эслегенлей, жүреги бир тюрлю болуп, ол келгинчин тёзалмай, аны таба эки-юч атлады.

- Жашым, сенмисе, нек кечге къалгъанса? – деп сорду.
- Анам, бюгюн ингир ала Даулет бла болгъаныбызны бирда сурама!..
- Оу кюнюм, не болгъанды энди уа?
- Да, анам, Харун артхаракь, мен бла Къарабаш къойларыбызны Эбуташны тёбен жанында, бери энишге сюре келгенибизлей, эки нёгери бла келип, ол боз иригибизни тутханды.
- Сора уа сора, не?..
- Да не? Туююшгенбиз. Мен бермейме деп, ала къойлагъа чабып кюрешгенбиз. Бегеуол Зекерия къойну тутханында, жетип, таякь бла

билегине уруп ычхындыртханымлай, Даулет, ат бла артымдан жетип, кьамичи бла башыма-башыма юч кере ургъанды. Ма, эслеяламыса, былайымы да тешгенди, – деп, жаякъ жанын кёргюзтдю.

– Эки кьолу сал басхычха кьысылсын. Малларын ысхатына бере турсуңла!.. Ол да ашыкъмасын. Ол итден туугъан ит атангы дертин сенден алыргъа кюрешеди. Атангы тешекге тюшгенин билип этеди. Аллах айтса, ол да кьобар, анга этерни ол этер... Жаным, Харун бла Къарабаш а не айтып тура эдиле?

– Къарабаш, ала бла кьайгъы башланганлай, жел кюн кьачхан ит кибик, кьайры эсе да думп болгъан эди. Харун да, бахча гинжича, сюелип къарап тургъан болмаса, бири да болушмады.

– Жашым, энди юйде атанга жукъ айтма. Кесинг кёресе, ол аурупду. Жюреги кьыйналып.

– Да, анам, тешилген жерими кёрсе, мен не айтырма?

– Ханса абынып, кьаурагъа сыдыртханма деп кьой, юйде да кьатынла бардыла, кьайда да жукъ сагъынма...

– Ахшы. Атам кьалайды?

– Кьой, харип, кьой, аны халы тап туююлду, келчи юйге, бюгюнлю сени сагъынганлай турады. Кьатында олтур.

Была да кирип, Солтан-Хамит атасыны аллында олтургъанлай, Ашико да жетди. Жулдуз, ёрге кьобуп, орундукъну аягъы сюренгиде анга шинтик салды.

Солтан-Хамит атасыны кёзлерине тири-тири кьарайды. Кёз жашлары бетин жууа, ёшюнуне тамадыла. Кьолу бла кёзлерин терк-терк сыйпайды. Бир анасына, бир да Ашикогъа кьарайды. Этер мадар тапмай, кьоллары бла бетин-кёзюн жабып жияйды. Муну атасына термилгенин кёрген анасы уа жагъада мугур болуп олтурады. Ашико, Зауурбек кёзлерин ачмай, кьысха-кьысха солугъанына, Солтан-Хамитни атасыны кёзюне къарап жиягъанына ахсынган да этип, акьырын:

– Жаш, эй жаш, былайынга не болгъанды? – деп сорду.

– Абынып, кьаурагъа ургъанма.

– Кьайда?

– Огъары, Эбутащны тёбен жанында.

Олсагъат Жулдуз:

– Кябаханны эри, мен айтайым: биягъы Даулет бла туююшюп келгенди. Эки кьолу кьысыллыкъ, кьамичи бла уруп тешгенди, – деп кьошду.

– Нек, таланнга?..

– Ол жол быланы кьойлары сабаннгамы, огъесе биченликгеми киргендиле. Аны ючюн тёре, кишиге да сормай, бизге бир кьой тёлеу этгенди. Ма аны ючюн туююшюп, жаякъ жанын тешдирип келгенди.

– Солтан-Хамит, алаймыды?

– Алайды, бир боз ирик бар эди, аны тутуп кетгендиле.

– Тутханда, ким бар эди?

– Даулет кеси, бегеуюл Зекерия, сора бир жалчылары.

– Да сени къайсы ургъанды?

– Даулет ургъанды. Зекерия чабып къойну тутханда, билегине таяк бла ургъанма. Ол заманда Даулет, ат бла жетип, къамичи бла ургъанды. Ол къамичи бла ургъанда, мен да къама бла сермегенме. Ёзенги къатыш къама аягына жетгенди. Ёзенги болмаса эди, аягыны не болгъанын кёрю эди... Къойну Зекерия тутуп, жалчылары ат боюнуна алып, бери эл ичине ташайгъандыла.

– Жашым, энтта да башыбызгъа от жаудургъанса, хайырсыз! Даулетни къама бла ургъанынги манга нек айтмагъанса, хата иш этгенмисе? – деди анасы.

– Ол омакъ сахтиян чарыгъы кесилип, сол аягыны баш бармагъы къанап кёрюне эди. Аягын кёргенде, теке кибик, эринлерин чойюре, ары иги да узакъ кетип, атдан тюшген эди.

Ашико Солтан-Хамитни туюнош хапарына тынгыласа да, эси Зауурбекдеди. Ол, тешекде, кёзлерин къысханлай, къысха-къысха солуйду. Бир арада жётел да этеди, тынчаялмайды, аш эриши кёрюнеди, адам сёлешгенни суюмейди.

Кече эки тенгден оза болур дегенде, Зауурбек ары-бери бурулгъанын, ынычхагъанын кёйдю. Не эсе да къалкъыды. Къоншуладан келип олтургъан бир-эки къарт къатын:

– Энди заман болгъанды, кете барайыкъ, Аллах, биз чыкъгъанлай, сюек саулукъ берсин, – деп чыкъдыла. Аланы ызларындан Жулдуз да ашыра чыкъды. Ашико да: «Кечени не заманы эсе да, жулдузлагъа бир къарайым», – деп, арбазгъа чыгып, кёкге къарайды. Кёк ачыкъ, жулдузла ариу жылтырайдыла. Темиркъазакъ жулдузну ¹⁸ чегет таба жанында Сарайгъанла ¹⁹ кёрюнедиле. Ала кечени ал ауурлугъу кетип, экинчи жарымы къалгъаныны шагъатлыгъыдыла. Ашико арбазда башха жумушла бла да дагъыда бир кесек мычыды. Жулдуз акъырын барып, Зауурбекни солугъанына тынгылады, бет сыфатына къарады. Орундукъну аллында баш къагъа, теке къалкъыугъа кирип тургъан Солтан-Хамитге, шош тийип:

– Балам, тур, танг атып къалады, эрттен бла сюрюуге кетериксе, бир кесек къалкъы, – деп тургузду.

– Угъай, анам, мен жукълай турмайма, Даулетланы баугъа барып, кьоюбузну келтиреме, – деп, белине къамасын къыса, анасына шыбырдады. Анасы: «Къой, барма, бир палахха къалырса», – деп тилесе да, унамай, бир жантау да алып кетди.

Ашико юйге киргенде, тегерегине къарап, Солтан-Хамитни кёрмедди.

– Жулдуз, жаш къайдады?

– Даулетланы баугъа барып, кьоюму келтиреме, – деп, бир жантау да алып кетгенди. Кюрешгенме, тыялмагъанма.

---

¹⁸ Темиркъазакъ жулдуз – Полярная звезда.

¹⁹ Сарайгъанла – Малая Медведица.

– Хо, бирда кьоркъма. Ол бусагъат кьойну алып жетеди. Алай бауну кирити иш болуп, чырмалмагъы эди ансы!..

Зауурбек жукълайды. Сабийчикле да кими тешинип, кими тешинмей, юслери-башлары жарты-кьурту ачылып жатадыла. Ашико бла Жулдуз, байланы зорлукъ, артыкълукъ этгенлерин айта, Солтан-Хамит не болуп кьайтады? – деп, аллына кьарайдыла. Танг атып кьалады деп, Ашико эшикге чыкъды. Жулдузла бла тергеу этип кьарады. Танг жулдузу Чолпан, Кьоргъашишли тауну башындан кьарап, салам алейкум, тангыгъыз ахшы болсун дегенча, жылтырайды. Танг белгисин бере, кюнчыгъыш жаны аз-аз кьызара башлагъанды.

Жулдуз: «Тангнга жууукъ Солтан-Хамитни нек ийдим, бу да не хата болуп чыкъды», – деп, кеси кесине шургу эте тургъанлай, арбазда адам сёлешген дауурла эшитилдиле. Чыгъып кьарагъанында, иригин алып келип, бауда чигинжиге байлай, Ашико да анга сейир эте тургъанын кёрдю. Кьойну бауда тагъып, ююсю да юйге киргенде, Солтан-Хамит, хапарын башлап айтды:

– Мындан чыгъып бара тургъанымлай, обур кибик, кьарангыда Харунну анасы, «шырт» деп аллымдан чыгъып, мени кёргенде, бёрюден юркген кьойча, кьачып жапма тубюне ташайды. Ол таныгъан эсе, танымагъан эсе да билмейме. Бийболатны юйюню арты бла баугъа бардым. Эшикни кьолум бла тинтип кьарагъанымда, кирити болмай, кьайиш баучукъ бла байланып эди. Терк окьуна тешип, ичине кирдим. Мен киргенде, кьойла гур деп юркдюле. Сирнек тартып кьарагъанымда – алты кьой бла юч бузоу, сора Даулетни кеси миниучю, жулдуз кьашхалы, акътуякъ байталын кёрдюм. Ары-бери кюреше кетип, иригими кьолгъа этгенден сора, эшиклерин кенгнге ачып кетгенме. Кьойлары чыгъып, Донгат таба кетгендиле.

– Ол кьойла кимни кьойлары боллукъдула? – деп сорду Ашико.

– Аланы тюнене союмгъа деп Даулетлагъа Кьарабашны атасы Кьаракъулакъ сюргенди.

– Да, хайырсыз, энди ала тюзге кетип, тас болсала, неда бёрю ашаса, кьалай боллукъду?

– Мен да бёрю ашасын неда тас болсунла деп этгенме. Ала хар заманда бизни кьыйыныбызны ашайдыла да...

Танг жарыды. Жукъусуздан агъаргъан бети бла Жулдуз от, суу кьайгыгъа, ийнек сауаргъа хазырлана киришди. Зауурбек не эсе да быланы шыбыртларына:

«Бх-ых, не аман тюшле кёрдюм», – деп уянды. Эслеп, тегерегине кьарай:

– Солтан-Хамит, мындамыса, сюрюуден келгенмисе? – деп, аз шапшаракъ бола тансыкълады.

– Зауурбек, кьалайса, жаш да, мен да мындабыз, – деп, Ашико сёлешди.

– Арабий, не ахшы болду, Ашико, сени мында болгъанынг!.. Ай, маржа, ол жаш аманны бюгюн сюрюуге ийме. Сен да, ол да бюгюн кьатымдан кетмегиз. Мени тюшлерим манга тап хапар айтмайдыла, – деди.

Ашикону кезлери толуп:

– Зауурбек, алай айтма! «Тюш дегенинг жукъуланы богъуду, анга ийнанган адамланы жогъуду» деп бурундан сёз барды. Адам ауруса, кёп тюрлю хылы-мылы тюшлени кёрмей кьалмайды. Анга ийнанып, жүрегинги кыйнама. Андан эсе, мен барайым да жашны нёгерлерине айтайым. Бюгюн Харун бла Къарабаш кьойлагъа кьарасынла, – деп кетди.

Ашико чыкыгъанлай, Жулдуз бла Солтан-Хамит, Зауурбекни аллында олтуруп, бир бирлерине кьарашдыла.

Солтан-Хамит не эсе да бир зат айтыргъа мурат этсе да, айталмай, эринлерин чайнайды, тохтамай кёз жиялукълары, инжилеча, бетине, ёшонюне тёгюледиле. Андан быттыр анасы жияйды. Зауурбек, быланы жиягъанларын эслеп, кьоюгъуз, мени жүрегими кыйнамагъыз дегенча, кьоллары, кёзлери бла билдире, кесини да кёз жашлары огъурлу бетин жууадыла. Ата балагъа, бала атагъа, эри кьатынына, кьатыны эрине термиледиле. Ачы, мархаматсыз, жазыкъсыныуу болмагъан, кьарыулу, кьарыусуз айырмагъан ёлюм Зауурбекге жетип тургъанын биледиле. Кеслери жанларын, мюлклерин берселе да, сау этерге, бакъдырыргъа хахим уста тапмайдыла.

Абустол айы болгъанды. Ташны ташха уруучу, кьаяла кибик ташланы малтап, юслери бла секириучю, эки жанында жарлагъа, кьаялагъа кесин уруучу, кёпюрлени, жолланы бузуучу, адам, мал тюшсе да, жазыкъсынмай элтиучю Чегем череги таркьайгъанды. Энди кьарасанг, тюбюнде, кьудорулача, тюрлю-тюрлю талгъыр ташланы санатады. Кёксюл бет алып, кюзгю кибик, жылтырай барады.

Дуния, жашил халатын тешип, сары тышлы тонун кийгенди. Унамасанг, аны юсюне да акъ халатны кийдиртирге хазырланады. Акъ сарыхын кьысып, акъмыйкь кьаяла башларындан кьарайды.

Чакъ заман жайны кетгенин, кюз тауусула, кьышны жууукълашханын билдиреди. Зауурбекни да тёшекде ачы ауруу ариу санларын кемиреди. Хар солугъан солууу ёмюрюн санайды.

Кюз арты кюн кьушлукъгъа жете, Ашико, бет алышып, Зауурбек не болуп кьалды деп жетди.

Бу кезиуде кьоншуладан, тийреден Зауурбекни сора келген кьатынла бла эр кишиле бар эдиле. Ашикону, бет алышып, кьаны бузулуп келгенин эслеп, Жулдуз:

– Кябаханны эри, бетинг бираз тюрленерек кёрюнеди, ауругъанынг ишми барды? – деп сорду.

– Ауруп хатам жокъду. Эртгенликде, былайдан чыгъа барып, кьойланы Харунну аллына этип, ызыма бурулгъанымлай, ат бла биягъы адам кьанындан тоймагъан Даулет жолукъгъанды. Аны бла бираз сёлешгенбиз.

– Нени юсюнден, не зат айта эди?

– Не айтып а: «Бюгече бауну ким ачханды? Кьойланы тюзге бошлап, бёрюге ким кьырдыргъанды? Аны сен билирге керексе!..» – деп жаншагъанды.

– Керти да, кьойларын бёрюмю ашагъанды?

– Ким биледи, Даулетден айырылып, бери келе, Донгатха бузоула кьыстап келген кьатынла, эки кьой жаралы болуп, кьалгъанларын Бойнакъланы кьабырланы аякъ жанында бёрю ашагъанды, – деп, хапар айтадыла. Барыб а, мен да кьарамагъанма. Кесин да бёрю ашагъы эди, угъаймы дейме!..

– Сыра къашхюден ичген эшек кибик, эки кёзю ары-бери айлана, кьойланы тюзге кетгенлерин менден нек кёреди? Алай юре айлансын, ох-ох-ох! Не иги болгъанды... Аллаи харам кьыйын ашагъанлагъа, кьуру да алай бола турсун!

Кюз арты кюнле узун болмайдыла. Кюн тюзге кёп да кьалмай, Заурбек: «Бу хапарларыгъыз иеди?» – деп, Ашикогъа сорду.

– Бош-бош, Даулетни кьоюн бёрю ашагъанды, кьатынла аны юсюнден жаншайдыла, – деди. Хапарны андан арысын тешекде ауруп жатхан саусузгъа айтмай бошады.

Не болса да, Солтан-Хамит атасындан кёзюн алмайды. Кьатындан таймайды. Хар солуу алгъанына жүрегинден кьыйналады. Кеси кесине: «Ай анассыны, атамы сау этип кьоярча бир дарман тапсам эди», – деп кюсейди, не болушлукъ этерге билмей термиледи.

Тамам тюш заман болгъанда, Ашико, Заурбекге къарап:

– Не кьабаллыкъса, не зат керекди? Ашаргъа кюрешмейсе, алай бла бютюнда къарыуунгу тас этип бараса, – деди.

– Ай, Ашико, манга ашны-сууну сагъынма. Солтан-Хамит бла ол кьатыннга сени кьатынгда бир-эки сёз айтыргъа сюеме. Ючюгюз да былай бир олтуругъуз, – деп тиледи.

– Да, Заурбек, ючюбюз да былайдабыз. Не зат айтыргъа сюе эсенг да, айт, тышындан башха адам жокъду, – деди Ашико.

– Айтырыгъым буду: Ашико, кёресиз, мени халым осалды. Мен кёп жашамазгъа болурма. Сен сабийлеге осуй²⁰ бол. Кьолунгдан келген кибик оноуларын этерсе. Бек тилеригим а – байланы, бийлени аякъ тюплерине атып, малтатма. Алты сабийни, аналары жетинчи болуп, санга аманат этип кьояма. Андан сора мен кесим билип, адамгъа берлигим, аллыгъым жокъду. Малым-мюлкюм болуп, сен билмеген не затым барды. Сабан, биченлик кьулакъланы кьолларында сакъла. Тууар, кьой кибиклени: аш, схат, садакъа, деуюр, маулют деп, зыраф этдирме. Солтан-Хамит аякъланганды, аны терс жанына ийме, анасына иги болсун, аны хар заманда ыразылыгъын сакъласын!

Заурбек, мухуз кёзлери бла Солтан-Хамитге бла Жулдузгъа кезиу къарай:

– Э кьатын, не этейик, ёлюм кертиди. Мындан бир жан да кьутулмагъанды, кьутулаллыкъ да туююлдо. Дуния сизге къалады. Юйню чачмагъыз. Бирлешип жашагъыз. Амалы болгъан кьадар ол бай кьауумлагъа нёгер болмагъыз. Солтан-Хамит, алыкъын жашса, юйюрюню таматасы сенсе, ала да бир кюн кибик ёсерле, жетерле, бир биригизге иги

²⁰ *Осуй* – опекун.

болугъуз. Кеси кыйыныгъыз бла жашаргъа юйренигиз. Къара халкъ кепдю, андан айырылма, ол кыйры барса, сен да аны бла бол. Ма бу айта келген затларымы сизге осуят этип къояма. Осуюгъуз Ашико болуп къалады. Этер затынгы ол юйретир, анга тынгылай тур. Къабырымы Нарт-Бийке сабанында къазарсыз. Ахыр сёзюм олду! Ашико, жерге кеси къолунг бла сал, сабийле, юйдеги санга аманатдыла.

Зауурбек осуятын эте туруп, аланы ючюсю да кёз жашларын теге-теге тынгыладыла. Жулдузну башына кеп тюрлю ачы сагъышла келедиле. Зауурбекни тешекге тюшген кесек заманындан окъуна тырнакъларын беклерге кюрешген Даулетни эте айланган зорлукълары кёз аллына сурат болуп кёрюнедиле. «Мындан ары да была бизни инжитирле, жашатмазла, Солтан-Хамитни атасы тюйген дертни бизден алырла», – деген сагъышланы этеди.

Жулдуз, эрини алай термилгенине сагъыш эте, къарай кетип, жияды:

– Ай, харип сен, бизни къоюпму кетесе, бу сабийле бла мени кимге аманат этесе, бизни да биргенге ала бар! – деп, сабийлерин тегерегине жыйды. Ала да аналарыны сарнагъанына къарап жиялайдыла. Юйде сыйыт-жиляу тауушха къоншу-тийре къатынла бир-бир, эки-эки чабышып жетдиле.

Кечени ушхуур кезиуюнде мал жыйып, юйге къарап, Ашико бла Кябахан жетдиле. Кябахан аякъ жанында, Ашико баш жанында олтуруп, саусузну халына къарадыла. Болсада Зауурбекни жолдан чыкыгъанын эслеп, Ашико жерге къарады. Бираз сагъыш этип:

– Жулдуз, сабийчиклени элт да теркирек жукълатыргъа кюреш, мында биз айтхан умут жокъду, халы тюрленгенге ушайды, – деди.

– Оу анам, неди ол айтханынг? – деп, Жулдуз кычырыкъ этип, мыллыгын эрини юсюне агды.

Зауурбекни, кёз чыракълары ёчюлюп, тили тутулуп, ауузу селешмейди. Тура келип, жумдуругун кысады, кимлени эсе да жаныды, бир арада кюреше, термиле кетип: «Да... да... угъай...», – деп, не эсе да бир зат айтыргъа кюрешеди.

Былай эте келип, созулуп, керилип жан берди. Жулдуз кёзлерин жумду, жаякъларын кысыды. Ашико санларын, аякъларын тюзетди. Жулдуз бла Солтан-Хамит, Зауурбекни суугъан санларына къапланып, жиялайдыла. Ашико, мутхуз танг бла саламлаша, элге, ахлу-жууукълагъа билдирирге чыкды.

Бола келген адетлеге кёре, Зауурбекни кыйгы сёзюне, дууасына, жаназысына элледен эр кишиле, тиширыула къауум-къауум келедиле. Арбаз, юй адамладан толадыла. Ашико кесини тенглерин алып, къабыр къаздырыр, къабыр къангаларын ишлетир, жуудуруп, кебинлетир кыйгыда ёрге-энишге жюрюйдю.

Бир къауум жашны таматасы Къасболат болуп, кеси осуятында айтхан Нарт-Бийкени сабанында къабыр къаза башладыла. Къабырны къаза келип, эки тенг бола болур деген заманда бир атлы нёгери бла Даулет алайгъа келди.

– Былайда не этесиз? – деп сорду.

– Да кёресиз, ёлгеннге къабыр къазабыз.

– Былайны сизге къабыр къазаргъа ким бергенди?..

– Ким берлик эди? Былайы элни орталыкъ, бош жериди.

– Угъай, ол ханнга жомакъ туююлдю. Бу жер бизниди, кишини дауу жокъду. Хайдагъыз, къазгъаныгъызны ызына къуюгъуз, – деп тохтады.

Къасболат анга жууап берди:

– Биз ёлгенлерибизни асырамай, атып къояргъамы керекбиз, огъесе жер юсюнде бизге да жашаргъа боллукъмуду? Энди уа къабыр орун да бермей тебиредигиз да. Зауурбек сау заманда былай къаты кишичик болмаучу эдинг!..

– А-а-а, Къасболат, сен озаса. Атанг Бушдукъ кибики киши бол, аныча жаша! Ол бир кишиге да: «Сени тейри урсун!» – дегенди, не тапса да, къарынын ач этмезге кюрешгенди. Сен а асыры тойгъан болурмуса дейме?.. Мен былайгъа сизни бла даулашыргъа келмегенме. Алай буйругъуму толтурмасагъыз а, этгеними кёрюсюз, – деп, Даулет ызына айланды.

– Кёп да мычымай, къолунда мухуру бла бегеуюлно алып жетди. Эки эринин, неден эсе да жийиргенген телича, ары-бери къыйыгъына ача:

– Манга ийнанмай эсегиз, магъыз, элни таматасы старшинадан мухур алып келгенме, – деди Даулет. – Къазмагъыз, къазгъаныгъызны ызына къуюгъуз.

Къабыр къазгъанла мухурну кёргенлеринде, бир бирлерине къаралдыла, этер мадар тапмай, асыры ачыудан Зауурбекни ёлгенин унутханча болдула.

– Жашла, былайда, биреуюно жеринде къабыр къазмагъыз, – деди бегеуюл. Бу жер Даулетни ага-бабаларындан къала келген жериди. Къазмасынла деп старшина мени ийгенди. Мухургъа сыйынмагъан болса, тутуп, алып кел дегенди. Мен, айтып, сизге билдиреме.

Былайда кёп даулашлагъа, сёзлеге жетселе да, къазгъанларын ызына къуйдурдула. Жашла, амалсыз болуп, башха жерде жангыдан къабыр къазып хазырладыла.

Ёлюкню юйден чыгъардыла. Жангыдан къатынла адамны этин жызылдатхан сарнаула бла сал басхычны ызындан къарап жилийдыла. Солтан-Хамит къабырлагъа атасыны басхыч къулагъына жабышханлай келеди. Элни къара халкъы, ёлюкню алларына салып, ол кезиуде адетлерине кёре, тизилип, жаназы этгенден сора, Ашико:

– Жамауат, бир кесек сабыр этигиз, бир-эки сёз айтыргъа сюеме, – деп, сёзюн башлады. – Былайгъа жыйылгъан къара халкъ! Энди ёлгенлерибизге къабыр орун тапмай тебирегенбиз. Да ёлюклерибизни, бурун заманладача, дорбунлагъа элтипми атайыкъ... Андан сора бир жарлыны танасы отлар жер къоймай, тапханларын, «мени жеримди» деп бегитгендиле. Бир жарлыны жангыз танасыны жуху ыржы къыйырына жетсе, туталдыла, баклейдиле. Даулет жалчысы бла бегеуюлно алып барып,

Солтан-Хамитни кыюун тутханды, кесин кыамичи бла ургъанды. Энди бюгюн аталары ёлюп, алты ууакъ сабийи бла кыалгъан Жулдуз, бек абаданы – Солтан-Хамит, кыалай жашасын, не этсин? Кыалгъанларыбызгъа тамбла, бирси кюн боллугъу да алайды.

Алайгъа жыйылгъанла дауур-дууур болдула. Заурбекни асырап бошагъанда да, ол дауур ёчулмеди. Халны тапсызлыгъын эслеп, эфенди:

– Хей, муслиман жамауат, бир кесек сабыр этигиз, хатасы жокъду, – деп, халкыны тыйды. Халкъ эфенди не айтырыкъ болур деп, ауузуна кыарап тохтады.

Эфенди, эринлерин кымылдата, кыолунда кяхурба²¹ минчакълары, юсюнде кёк халаты, башында саргъыл чилледен накышла тигилген акъ сарыхы бла алайда халкыны ортасына чыкъды.

– Жамауат! Былайда мен кёп айтып, сизни, кесими башымы да ауртурлукъ тыйюлме. Ашикону айтхан сёзлери бош, тереге, шериятха, не законнга келишмеген затладыла. Быллай сёзле халкыны бузадыла. Жарлы кесини жарлылыгъына шукур этерге керекди. Бай да, байлыгъына шукур этип, жарлылагъа кыарай, жылда зекятын бере турургъа борчлуду. Алай а байгъа, бийге таякъ кётюрюу, алагъа жууап кыайтармакылыкъ адепсизликге саналады. Ала сизден таматадыла. Акъ патчахха тюз боюнлу турургъа кыаты борчду. Нек десенг, бизни муслиман китапла, шерият айтханнга кере, кесинги кыыралынга, патчахынга бой сал дейди. Байла, керек кюнде, акъ патчахны нёгерлеридиле. Мал, ахча береди. Кертисин айтсакъ, жарлы несин берликди? Ма была бары да Аллахны ишлеридиле. Быллай затлагъа зарлыкъ этгенле шериятдан, динибизни жолларындан терс кетген адамлагъа саналадыла.

Адамла биягъы дауур-дууур болдула:

– Манга жер бермесе, менде мал, харекет кыайдан боллукъду? – деп сюелди Кыасболат. – Мал, харекет болмаса, патчахха нем бла болушурлукъма?.. Жерлени уа ала кыозлап тапмагъандыла. Былай бла мен патчахха кыалай тюз болайым?

Солтан-Хамит аны жанлы болду. Халкъ: «Бу, атасы ёлюп тургъанлай, не эте болур?» – деп, сейирсинип, кёзюне кыарайды.

– Аланла, Кыасболат бла Ашико, ётюрюгю-кыошагъы болмагъан тюзлюкню айтадыла. Жер юсюнде хар адам тенг жашаргъа керекди. Алагъа жерле, башхаладан артыкъ, кыайдан чыкъгъандыла? Алагъа керек кибик, бизге да жер, суу керек тыйюлмюдю? – деп, Солтан-Хамит жюрек жарсыуун айтды.

– Эй, иги жаш, бюгюн атанг ёлюп тургъан кюн болмаса эди, сени керегинг бар эди... Алай ёлгенни хатыры болсун!.. Бюгюн сен аны айтхан тамбла, ким биледи, андан башхасын да айтырса, – деди эфенди.

Кыасболат бла Солтан-Хамит сёлешгенден сора, биягъы Ашико кыызаракъ да болуп айтды:

²¹ Кяхурба – янтарь.

– Эфенди, ала жашыракъ болуп айтсала да, мен да алагъа къошулуп, сизни айтхан фатыуагъызгъа тюздю деп айтмайма. Шериатны жазгъанла да адамладыла. Тёрени, адетлени чыгъаргъанла да адамладыла. Иер аурутханны ат биледи дегенча, бюгюн башына тийгенни ким да кеси ахшы биледи. Байлагъа болмаса, жарлылагъа бир иги фатыуа берирге жарамаймыды? – деп, сёзюн бошады.

Жаназыны арты табын кюрешуу бла бошалды. Адамла бир бирлери бла къуш-муш эте кетдиле. Адамланы эм артында Солтан-Хамит атасыны узун обасына бурулду. Анга къарап, кёз жашларын теге башлагъанын Ашико бла Къасболат эследиле. Терк окъуна къатына бардыла.

– Солтан-Хамит, мен да, сенича, атамы-анамы обаларына келип, кёп сыйыт этгенме. Алай болгъаны ючюн, ала андан бери чыкъмагъандыла. Къой, сал сюеклери анда тынчайсынла... Кел, ачдан да ёлесе, юйге барайыкъ, – деп, Ашико Солтан-Хамитни билегинден тутду.

Ол заманда Солтан-Хамит, атасыны обасына узалып, бир жан уууч топуракъны къолуна алып:

– Багъалы, суйген атам! Сен жат, жукъла ёмюрлюк тёшегингде. Этген осуятынгы, борч этип, боюнума алама. Хар заманда къолумдан келген къадар тюзлюк, тенглик, эркинлик ючюн кюреширге бу сени къабыр топурагъынг бла ант этеме!.. – деп, уппа этип, жан хуржунчугъуна къуйду. Ашикогъа, Къасболатха къарады.

– Кертилик, тюзлюк жолунда ёлсем, бу топуракъ ууучну кебиниме къуюп, ма былайда, атамы къатында асырарсыз. Алай болмаса уа, муну мени къабыр топурагъыма къошмазсыз, – деди.

Солтан-Хамитни быллай терен сёзлерин эшитгенинде, Ашикону бла Къасболатны кёзлери толдула. Не болса да, атасыны топуракъ тёбесинден юйюне алып келдиле.

Арбаз адамладан толу эди. Ол заманланы адетлерине кёре, бирлери келедиле, экинчилери кетедиле, юйде жилиу-сыйыт барады. Къатынла жилиудан арысала, эрикселе, тохтап, хапарла да айтадыла. Солтан-Хамит, арбазда бираз олтургъандан сора, юйге, анасы болгъан жерге кирди. Анасы аны кёргенлей:

– Атангы къайда къоюп келесе? – деп, сарнауну башлады. Къалгъан къатынла да, эжиуюн этип, бир талай заманны жилиу этдиле. Быллай уллу, ууакъ юйюрге атадан айырылгъан ауур эди.

Сюймеклик – насып да, кыйынлык да...

Назмучу Ахматланы Люба быллымчыды. Аны атасы Чёппелеу халккыбызда намысы жюрюген, жамауат адамы эди. Люба уа устазды. Адабиятха да озгъан ёмюрню 90-чы жылларында хазыр, ишленип бошалгъан назмулары бла келгенди.

Любаны «Акъ ташла» деген биринчи назму китабы басмадан 1998 жылда чыккыгъанды. Китап юч бёлюмден къуралады: «Гестенти боюнунда», «Къаяла бла ушакъ», «Сюймеклик – насып да, кыйынлык да...». Биринчи бёлюм табийгъатны бла адамны бирлигини, ала бир

бирге къалай себеплик этгенлерини юсюнденди. Къайсы назмуну алсанг да, – кьол ишлеген угъай, кёзюнг кёрюп, жүрек сезген сурат. Сёз ючюн:

*Жашил толкъун чыгъарады
Суу боюнунда чокъуракъ.
Ол ушакъгъа чакъырады,
Салчы жырына къулакъ!*

(«Жашил толкъун...»)

Жашил толкъун тенгизден чыгъаргъан чокъуракъны ким салмагъанды бир кере окъуна къулагъына? Китабыны аллында аны тенгиз жырын эсге салады поэт. Андан ары айтыллыкъ жырлары да анга ушап, китапны бир жолгъа окъуп чыгъаса.

Таулада табийгъат бла адам бир бири бла алай байланыпдыла, ала ны тынгылагъан сагъышлары, шыбырдагъан ушакълары да бирге ушап къалгъандыла.

*Кюз бояйды тереклени сарыгъа,
Алма терек бюгюледи, тарыгъа.
Тау башында тёнгерейди толгъан ай,
Будутлагъа не эсе да шыбырдай.*

(«Гестенти боюнунда»)

Неда:

*Терек тепсейди желде,
Ауанасы уа – жерде.*

*Чапырагъы агъады,
Кюзге сыргъа тагъады.*

*Бутакълары – билекле,
Тилегенча тилекле.
Терек кёкге созула,
Кюн а бютюн бузула.*

*Кёк жарылды, жашнады,
Жауун жауун башлады.
Жокъду кюзден къутулуу –
Дунияда сууукъ солуу.*

(«Терек тепсейди желде...»)

Къыш бла жай, ай бла кюн, къар бла жауун... – быллай къаршчы, къаршы да магъаналы ангыламла кёпдюле Любаны поэзиясында. «Нарат терек» деген назмуда къар ашыкъмай жауады, къанат нарат терекни бутакъларын сылайды. «Къар жауады...» деп башланган башха назмуда уа къар басхан шаптал терек, терезеден жолгъа къарагъан къызлай, сюеледи жангызлай.

Кюзню алтын суу ичирилген ариулугъун, къышны, аны акъ къарын да бек суйген сунама назмучу къыз. Алай болмаса, жаумаз эди къар аны назмуларында, жаш келинча, уяла, акъ тонла кийдире къаялагъа, акъ жаулукъла къысдыра тереклеге, чанча буз ийнелерин этинге.

*Быллъм тынгылайды къышхы жомакъгъа,
Келди да жомакъ элиме къонакъгъа.
Таула, къаяла да жукълай къайгъысыз,
Къарлы орамда айланама жангыз.*

*Къышны жомагъын ушатама тюшге,
Элде орамла батылып кюмюшге.
Алай болуучуду жалан жомакъда,
Обурча, учады тютюн ожакъдан...*

(«Элим»)

Жауун а жилийды, тегерекни, адамны да бирча мудах эте. Назмучу къызны да этеди кесича жилиуукъ.

*Табийгъат жилийды, тарыгъа,
Ма аны да барды къадары.
Адам гюняхладан арыгъанд,
Къалмагъанды энди мадары.*

(«Жашарламы дунияда жайла?»)

Табийгъатны былай сезе билиу, анга жан салып, аны къайгъысын, къууанчын ангылау поэтни сёзюн бютюнда ачыкъ, жарыкъ, тасхасыз этерге болушады.

*Ой, ай, жарыкъ ай –
Кюмюштуякъ, женгил тай...
(«Ой, ай, жарыкъ ай...»)*

«Къаяла бла ушакъ» деген бёлюм а – инсанлыкъ сезимни къанатланыуу, аны тизгин мардалагъа кирип, назму болуп жаратылыуу:

*...Гюлге къууанган кёзле
Мудах болурла кюзде.
Жылыу берген жюрекни
Излеп табарла жюзден.
(«Кёзле»)*

Туугъан жерни татлылыгъы поэтлеге къаллай алапат назмула такъдырады! Аланы окъусанг, журтунгу татлылыгъын къайтып сезесе:

*Туугъан журтха жокъду дуняда багъа!
Жомакъладан кёп да ариу таулагъа
Ашыгъама, ашыкъгъанча анама,
Дармандыла ала жюрек жарама.
(«Туугъан журтха...»)*

Элинг-жеринг, Ата журтунг, сениди ол. Башха жерде, мындача, битмезле къанатла, жаратылмазла жарыкъ умутла. Назмуну суратлау айбатлыгъы уа тау бетлени кёз аллынга келтирип къояды:

*Мен сюеме нарат ёсген тарланы,
Жел сыласа тау башилада къарланы.
Тынчлыкъ тапмай, тозурап узун чачы –
Ол болады жашаууму къууанчы.
(«Туугъан журтха...»)*

Китапны бу бёлюмюнде назмучуну анагъа бла атагъа (жаннетли болсун!) аталгъан сёзлери аталары-аналары сауланы алагъа сакъ болургъа юйретирле, аладан эртте айырылгъанланы уа, эгеч-къарындашча, жууукъ этерле, бирге ушатырла, жарсытырла.

*Тилек толуп, мен тилерик болсам эди,
Тилер эдим мен насып аналагъа.
Жюрегим дарманнга жараса эди,
Дарман этип берир эдим алагъа!
(«Анама»)*

Башха назмусунда да этеди ол тилек:

*Тансыкъ болуп къайтханма элиме,
Тансыкъ болуп таишларына, жерине.
Къууанама, насыплыма мен мында,
Биле эдим: анам чыкъды аллыма!*

(«Насыплыма мен мында»)

Узакъ созулсун кимни да аллай, анасы сакълагъан, къууанчлы кюн-лери дейме, сукълана.

Ахматланы Любаны философия магъаналы назмулары да сагъыш этдиредиле. Не тюрлю сурагчыны, ол къалам бла, бояу бла, музыка бла кёргюзтсе да оюмун, бек улуу тинтиу этдирген адамды, аны къылыгъы, сыры, къайгъылары, соруулары, бир сёз бла айтханда, – ич дуниясыды.

*Бшанады къанатлы къанатына,
Жолоучу да ышанады атына.
Умут эте жашайды адам улу,
Узакъ болса, къыйын болса да жолу...
Адам эсенг, къазма баишагъа уру,
Палахланы къадар кесинге бурур.
Ахишы мурат хар заманда толады,
Намыс берген насыплы да болады...*

(«Бшанады къанатлы къанатына...»)

Ахматланы Любаны «Тилек» деген назмусун алсагъ'а, анда да поэт дуния инсанын адамлыкъгъа чакъырады:

*О адам, ананы баласы,
Хунеринг халкъынга жарасын,
Кёзлеринг къууана къарасын
Хар кимге, хар кюннге.
О адам, ананы баласы,
Аманны намысын хорласын,
Жашауунг игилик жорасын
Хар кимге, хар кюннге...*

(«Тилек»)

Назму акъ назмугъа ушап тизилген эсе да, ол алдауукъду – мында белгиленген ючлю рифмала бардыла, тёртюнчю тизгин а ол рифмалагъа келишмейди. Кеси да, хар ючюнчюден сора къайтарыла, рефрен халда келеди. Биринчи тизгин да – алай.

Поэтни дуния тюрлениулери бла бирге адамлыкъны эрий, таркъая баргъаны жарсытады («Адамлыкъ таркъаяды...», «Орам бийчелери...»).

Сюймеклик насып да, кыйынлык да келтиргенин жашау, бара баргъанда, эсинге салады. Болсада, не тюрлю болумда да, аны сакъламагъан, аны излемеген адам болмаз. Любаны китабында «Сюймеклик – насып да, кыйынлык да...» деген ючюнчю бёллюму авторну фохмусун бютюднда бек ачыклайды. Мында хар назму, авторну жюреги бла ётюп, лирика жигитни къуандыргъан, жилиатхан да этедиле.

*Билеме, унутмам сыфатынғы,
Билеме, унутмам бир заманда.
Мен шыбырдап айтама атынғы,
Биз ажашып баргъанча туманда...*

(«Билеме»)

Сюймекликден ажашыу – ол кёплени къадарлары бла байламлыды. Анга дарман жаланда заманды. Сюймеклигинг эсгерюге кетгинчи, тёз, чыда.

*Жоларыбыз а болмайдыла бир...
Жылла ётюп, тубербизми бирге?
Жазарма мен а энтта да бир жыр,
Саугъа этип алтын отха бирде...*

(«Билеме»)

Ненча тиширыу тасханы жашырадыла отла?! Ненча тасханы элтедиле суула?! Кюйдюредиле, жууадыла, тазаладыла бизни кесибибизни да, жюреклерибизнид а, къарамларыбыз жарырча.

Любаны поэзиясында ай бла кюнчадыла бир бирни тас этип, тюберге излей, муратлары толмай айланган сюйгенле, сюймеклик гюлле – жанкъозла – чагъадыла сюйгенлени алларына, юзюлген минчакъланыча, чачыратады къадар бирлени, къанатын жерге тюшюрген айны жапсарады булут ...

Любаны «Эсима тюшесе» деген назмусу энчи жорукъ бла къуралгъанды: юч тизгин рифма бла бирге ушап келип, тёртюнчю тизгин а – юч строфада да бирча:

*Шош атлай, ингир келсе,
Ай булутха бёленсе,
Бийикден къарай кюлсе,
Эсима тюшесе.*

*Къар жауа, айта жомакъ,
Дунияны эте омакъ,
Тюшюме киресе сакъ,
Эсима тюшесе...*

*Терк суучукъ шуулдаса,
Жюрегими алдаса,
Кёрюне кёзге таза,
Эсима тюшесе...*

(«Эсима тюшесе»)

Сюймекликни мудахлыгы не бла байламлыды? Бир-бирледе аны киши да айталмайды. Кеси аллына келип къаладыла ауур сагышла. Къоркъууму болур ол – тас этерге, ансыз къалыргъа къоркъуу? Болмаса, – къоркъмазса. Болса уа, – тынчлыгынг тас.

*Жангызлыкъ жюрегимде ёмюрге кълса,
Кече къара кълларын бетиме салса,
Тохтарыкъды жюрегим, излемез жашау,
Ёлом жангыз тенгими сыйырып алса...*

(«Къычырады къоркъуулу кечеде уку...»)

Бу назму бизни тилибизде эркин къралгъан силлабо-тоникалы назму къруану юлгюсюду.

Ахматланы Любаны назмулары тынч, ариу окъуладыла. Ол неденди? Асламында магъана жаны бла бирге аны назмуларында болгъан рифма байлыкъданды ол.

*Сюймеклик – насып да, кыйынлыкъ да,
Жюреке къруанч берген жарыкъ да...
Сюймеклик сюймекликге дарманды,
Сюймеклик къара таины жаргъанды
Сюймеклик жюрекlege асыуду,
Сюймеклик къадар берген жазыуду!*

(«Сюймеклик – насып да, кыйынлыкъ да...»)

МУСУКАЛАНЫ Сакинат.

АХМАТЛАНЫ Люба

ЖОЛУМ ЭЛТИР БАЛЛЫ СЫРТХА

Жибек чачын эрттен сайын
Таугъа, тюзге иеди кюн.
Салам берип, жерни сайын
Айбат эте, тегеди гюл.

Тау этекле гюлден толуп:
Залыкъылды, оймакъ гокка...
Аякъ тюпде кийиз болуп
Тау гюлханий, науруз гокка.

Бийик Малкъар, кийик Малкъар,
Тепленмесин таза къарынг!
Чыран суула тюзге саркъа,
Жашнасынла беш да тарынг!

Аллах суйген кюнлю жерим,
Состар ташданды бешигим.
Аллах берген гюллю жерим –
Жаннет къыралны эшиги.

Жолум элтир Баллы сыртха,
Жанкъоз кысымла жыяргъа.
Насыбымы Ата журтха
Саугъа этерме, жаяргъа!

* * *

Туугъан жерге жокъду дуняда багъа!
Жомакъладан кеп да ариу таулагъа
Ашыгъама, ашыкъгъанча анама,
Дармандыла ала жүрек жарама.

Мен сюеме атам ёсген жерлени,
Тау къушлагъа нёгер болгъан желлени.
Ма бу жерди бар жерлени игиси,
Таш болгъанды Алан халкъны белгиси.

Мен сюеме бу наратлы тарланы,
Тау башлагъа башлыкъ атхан къарланы.

Бирде къадар бола эсе да ачы,
Тауладыла жашаууму къууанчы!

Эски журтум, алгъыш жырым сангады,
Тауларымда жарыкъ атхан тангнгады!
Жаша, жашна Минги тауну къоюнунда,
Къобуз тартыу эшитилсин тоюнгда!

* * *

Сени ючюн умутуму бырнак эте,
Айланч-буйланч тогъуз жолну, ах, арытып,
Жашау этдим, жулдузланы чыракъ эте,
Баллы сыртны кече сайын жап-жарытып.

Ма, кёр, кюйген жүрегиме дарман излей,
Жол тапмадым, къайдам... Хорлатмады антым.
Алай а барды бар санга осуятым,
Мудах осуятым – алтынкъанат кюзлей.

Сени ючюн умутуму жерге сугъа,
Керексизге кюйдюм, тогъуз отха кирип.
Жүрегиме такъдым тогъуз бугъоу кирит,
Ачхычларын атдым жети баргъан суугъа.

Алма терегингден жаннет кёгет юздем,
Мени ахшым... Уллу сёлеширге базмам...
Къадар сынау берсе, жашауубуз – базман.
Насыбыбыз таудан кетди къула тюзге.

Сени ючюн макъам салып тогъуз жыргъа,
Тебиретдим суймекликни бош бешигин.
Тебиретдим кюймекликни шош бешигин,
Эшмелерим бууакъ болуп тогъуз жылгъа.

* * *

Минги тауну ёшюнунден айырып,
О нарт халкъым, изледиле жояргъа.
Кёрмей сени намысынгы, сыйынгы,
Ант этдиле киши жерде къояргъа.

Жигер халкъым, къайтдынг туугъан ташынга
Онюч жылдан, мухажирлик бошалып.
Жигит халкъым, эркин болдунг башынга,
Сюргюн жылла, ачы жылла бошалып.

Таулу ана, минг палахдан ётдюрдюнг,
Саудан ёлюм сынагъанда миллетинг.
Ач балангы жилимугъун кётюрдюнг,
Къаралгъанда бушууладан акъ бетинг.

Халаллыгъынг, къол кыйынынг, жылыуунг
Чыгъардыла зорлукъ эшген ауладан.
Ана къолла, жокъду сизден хычыуун!
Ана жүрек, сен сакъладынг жауладан!

Тас болмады жомагъыбыз, жырыбыз,
Шукур санга, – сау-саламат тилибиз.
Ёмюрледен ёте барыр сырыбыз,
Таулу ана, сен – жаныбыз-тинибиз!

* * *

Жарсыуума жарсыу къошдунг,
жапсармадынг,
Жүрегими нюрюн алдынг, кюч салмадынг.

Къанат къагъып, къанатлыча, учалмадым,
Къадарымдан, мадар табып, къачалмадым.

Гёбелекден, башхалыгъым болмады,
Отда кюйдюм, муратларым толмады.

Мен болсам да отда кюйген гёбелек,
Мени ючюн этме Аллахдан тилек.

Тилек этме, къабыл болмаз тилегинг,
Сюймекликни отда кюйген жилегин

Юзалмазса, сагъайт анга ангынгы!
Андан эсе, сакъла жансыз жанынгы.

Жазыуубуз бир болурун сюймейме,
Сени отунгда жылынмайма, кюймейме.

Кюйдюреди башха отну кызыуу...
Хычыуунса, о жазыусуз жазыуум!

Кюйюп-бишип жаратылсам жангыдан,
Кюч алырма жангы кюнню тангындан!

Азау тала, Чепеллеуонг ёлдю,
Азды, азды Минги тауну бети да.
Къонакъ юйю ахыр кезин кёрдю,
Мудах болду, ууахтысы жетди да.

Акъ умуту, кёмюрча, къаралды,
Къая къызы, жиля, жиля мени бла.
Сюе эди атам бу тауланы,
Сюе эди таулу халкъын кёлю бла!

Атам кетди, эталмадым мадар,
Жашау да хакъ, ёлюм да хакъ, – билеме.
«Аллах!» – деген тилегенин табар,
«Аллах!» – деп, атама жаннет тилейме.

Ах, атам, жат ариу жаннетледе,
Тюшлериме да мудахлыкъ келтирме.
Жанкъоз чагъар Азау бетлеринде...
Умутунгу уа мен кесим элтирме,

Жарты жолда къалгъан умутунга,
Жетерме мен – къызынг! Санга ушарма!
От жагъангда ёчюлтмей отунгу,
Отсузлагъа юлюш эте жашарма.

Сыр сырына, суу ызына къайтыр.
Таза къанынг жүрегимде къайнайды,
Ол энтта да жарыкъ жырын айтыр,
Кёзлеримде сени нюрюнг ойнайды.

Игиликге салгъанма жолуму,
Жол нёгерим – халаллыгъынг боллукъду.
Къызынгма да, келликди къолумдан,
Аллах айтса, хар умутунг толлукъду,
ШЫЙЫХ АТАМ !..
ХАР ТИЛЕГИМ ТОЛЛУКЪДУ!

* * *

Сорлугъум, сурарыгъым да жокъ.
Кюн батханды. Чыкъмагъанды ай.
Къайгъыдан да, жарсыудан да – бай,
Мен болгъанма айталмазча жукъ.

Тёзюмю жетерми деп сынай,
Сынатдынг жашлыгъыма азап.
Жауунну узун чачын сылай,
Сакълагъанма жанымы таза.

Арада узакъдыла жолла,
Хар бири – жүрегимде ызлыкъ.
Бир бирни сюредила жылла,
Къыйырсыз-чексизди жангызлыкъ.

Кёз кёрмезча, бир бирден узакъ,
Сен тюзде кюесе, мен – тауда.
Сюймеклик къурду бизге тузакъ,
Жюрекле тебедиле ауда.

Башымы сагъышларым басып,
Умутсуз къарайма энишге.
Сюймеклик – кеси эсе насып,
Бизники ушайды бедишге.

Жюрегим тюйюл эди сокъур,
Къыш озгъанды, келмегенди жай.
Бу ачы тизгинлени окъур
Хар адам... кесича ангылай...

* * *

Сюеме жангызлай айланыргъа,
Къыш агъартса сахар орамланы,
Сагъышларым да эшиле жыргъа,
Тынчлыкъ излей, тынчаймагъан жаным.

ИЙНАН МАНГА

Ийнан манга, ийнан, –
Жаулама энди.
Сюймеклигим – ийман,
Насыб а – кенгди...

Табылмады мадар
Унутдурурча,
Таза сезимими
Тунчукъдурурча.

Малкъарымы тангы –
Тенгиз жаухарча.
Буюрулду манга
Сенсиз жашарча.

Кюнле, айла кете,
Жашау озады
Бизни кери эте,
Жолну созады.

Алай а сур болмам,
Жашау – элберди.
Болур жаным къурман,
Санга тюбер да...

* * *

Терек тепсейди желде,
Ауанасы уа – жерде.
Чапырагъы агъады,
Кюзге сыргъа тагъады.

Бутакълары – билекле,
Тилегенча тилекле,
Терек – кёкге созула,
Кюн а бютюн бузула.

Кёк жарыды, жашнады,
Жауун жаууп башлады.
Жокъду кюзден къутулуу –
Дунияда сууукъ солуу...

* * *

Жол жанында ёсген жёге,
Чулгъанаса сууукъ желге.
Чапырагъынг тюше жерге,
Сен не сагъыш этесе?

Тенгизге ашыкъгъан черек,
Толкъунларынг – кюмюш жибек,
Жиляй, жырлай саркъаса терк...
Сен не сагъыш этесе?

Учуп баргъан къанатлыла,
Кёк кенгинде ырахатлыла.
Учхан чакъда – азатлыла, –
Сиз не сагъыш этесиз?

ЭСИМЕ ТЮШЕСЕ

Шош атлай, ингир келсе,
Ай булутха бёленсе,
Бийикден къарай, кюлсе,
Эсима тюшесе...

Къар жауса, айта жомакъ,
Дунияны эте омакъ,
Тюшюме киресе сакъ,
Эсима тюшесе...

Басханым шууулдаса,
Жюрегими алдаса,
Кёрюне кёзге таза,
Эсима тюшесе...

БИЯГЪЫ

Биягъы келгенди къыш,
Биягъы къар жаугъанды.
Биягъы эски сагъыш
Жюрегимде туугъанды.

Биягъы урады жел,
Тереземи тюеди.
Эшигим ачыкъды, кел...
Жарам бир бек кюеди.

Алтын отну тюрсюню
Кёзлерингде ойнайды.
Ахтынырма, кючсюнюп,
Ангыларыкъ – айды.

Биягъы кетерсе сен,
Барлыкъ жолунг тюзгеди.
«Жаша, – дерме, – сау-эсен,
Болур мадар бизге да».

Биягъы ётер заман,
Ол багъалы саугъады.
Жюрекге жамау салмам, –
Жолум бийик таугъады.

Биягъы келирми къыш?
Биягъы къар жауармы?
Биягъы эски сагъыш
Жюрегимде тууармы?

* * *

Акъ ташла. Шууулдайды суу:
Бирде жиляй, бирде жырлай...
Жашил кёлу ташла сылай,
Жюрегиме болду асыу...

* * *

Чапыракъла акъгъанча терекден,
Юзюлгенча къар бийикледен,
Суу саркъып кетгенча элекден,
Умутла кетелле жюрекден.

**СЕН КЪЙНАЛАМЫСА,
МЕНИЧА?**

Юч жол айырылган жерде
Сакълаймыса мени, алгынча?
Бузлаймыса сууук желде,
Жюрегинги жарсыу алгынчы?

Сюймекликни суратлары
Сууукь отну сууукь нюрюча...
О, толмаган муратларым,
Мудахсыз сиз ахыр кюнюча

Бу ёмюрню. О, хаух дуня...
О, неди, неди байлыгынг?!
(Кюз саламы – жауун – къуя...)
Санга элтирми къайыгъым?

Сюелме сен сууукь желде,
Жырларыма да, хо, ийнанма...
Юч жол айырылган жерде
Къалды насып, къалды ийман да.

Мудахды жаралы жүрек,
Бу жилиуукь кёкню кенгича.
Юч жол – юч къуруган черек...
Сен къыйналамыса, менича?..

ЖАУУН

Жилияды жауун,
                        тюшюре жилимукъ,
Мени да,
                        кесича,
                        эте жилиуукь.
Чексиз-къыйырсызча –
                        аны бушууу.
Сёз айтмай жилияды,
                        этеди шуу-шуу.
Селейтмейди ол
                        бийикден тамганын.
Манга да сала
                        мудахлыкь тамганы.

ТАУЛУ КИЙИЗ

Таулу кийиз!
Ёреси – оюу, накъыш.
Сени сокъган къоллагъа
Махтау, алгынш!

Таулу кийиз,
Хар накъышынг сёлеше,
Жюреклеге
Сейир сезим юлеше.

О, тиширыу,
Кийиз басхан къарт ыннам!
Азап чекдинг,
Аллах а берди чыдам...

Селейтмединг
Жюрегинги жылыуун,
Сен этмединг
Ата журтну жилиуун:

Къол ызынгда
Малкъарынги къадары,
Минги тауну
Кюмюш бузлары, къары.

Хар кийизде
Жарыкъ жырынги жаздынг,
Бушуулагъа
Чыкъмаз урула къаздынг.

Таулу кийиз –
Жашауунгу сураты,
Сабийинге
Этген ахшы муратынг.

О, тиширыу,
Кийиз басхан къарт ыннам!
Къыямада
Чакъыра эдинг ийман!

Ол кюч берди
Сени эки къолунга,
Ай да, кюн да
Нюрюн тёге жолунга.

Таулу кийиз!
Ёренге – оюу, накъыш.
Сени этген къоллагъа
Махтау, алгъыш!

Таулу кийиз,
Хар накъышынг селеше,
Хар жүрекге
Жарыкъ сезим юлеше!

* * *

Бар. Сени сакълайды жол.
Мен сени тыйдыммы?! Къачан?
Къарамынг сууукъду, къарча.
Къар, эрип, суула агъарча
Энди эталмам...

Бар. Жолунг болсун ахшы,
Насыбынг – жарыкъ жулдузча.
Сюймеклик ачыды, тузча,
Кёпюрю болгъанды бузча, –
Энди ёталмам...

Бар. Баргъан насып табар...
Чыкъ жолгъа, манга ышар да.
Сакъласын Аллах, къадар да.
Жилямукъ тыяр мадар да –
Энди табалмам...

Бар. Мени кюнюм батды,
Жарытып чыкъмаз, алгъынча.
Нек кёрдюм сени жанымча?!
Жюрегим тохтап къалгъынчы,
Бар.

ЖАУУНЛА

Жауунла, жауунла, жауунла...
Тансыкъламайма энди кюнню.
Ёмюрге тутулгъанды кюнюм –
Санагъанма сени жауума.

Алдагъанма кеси кесими,
Ийнанганма кюзню жырына.
Ёчюлген отунда жылына,
Тас болду дей таза сезимим.

Къууанчны, бушууну да берген –
Сюймеклик да бергенди бизге.
Аурутурму жанын бу кюзге,
Игини, аманны да кёрген?

О Аллах!.. Жауунла, жауунла...
Жарыгъын тансыкълайма кюнню.
Кечеден къарангыды кюнюм –
Термиледи жүрек «жаууна» ...

НАСЫПНЫ ЖУЛДУЗУ

Насыбым – мияла,
Сюймеклик – къанатлы.
Сагъышым а – ачы,
Сагъышым а – татлы.

Жюрекде мудахлыкъ
Кёрюнеди кезде.
Жюрекге мудахлыкъ
Келиучюдю кюзде.

Буюгъа, уяла,
Мен кирдим юйюнге.
Жылыуум жайыла
Кеченге, кюнюнге.

Ышанады терек,
Жаз келсе, чагъаргъа.
Ышанады черек
Тенгизге агъаргъа.

Ышанады жаным
Тюзлюкню барына.
Ушатама аны
Таулары къарына.

Жюрекден жюрекге
Жол тапхан – насыплы.
Жолсузлукъ сынагъан
Жашауда – азаплы.

Насыпны жулдузун
Жандырып экибиз,

Жюрекден жюрекке
Жол табарбызмы биз?

Насыбым – мияла,
Сюймеклик – къанатлы.
Сагъышым а – ачы,
Сагъышым а – татлы...

* * *

Барама кетип,
Сенден узая-узая.
Барама кетип,
Насып азая-азая.

Барама кетип,
Къояма сени жангызлай.
Барама кетип,
Жюрегим да барады, бузлай.

Барама кетип,
Кюнюм – кечеден къарангы.
Барама кетип,
Ызымдан а – сени къарамынг.

Барама кетип,
Алайды мени амалым.
Барама кетип,
Къалгъанды бираз заманым.

Барама кетип,
Кечермисе ол гюняхны?

Барама кетип,
Кире къоюнуна палахны.

Барама кетип,
Алай...сюялмам башханы.
Барама кетип,
Жашыралмайын кёз жашымы...

* * *

Любовь – это пятое время года.

А. Ахматова

Жылыны тёрт кезиую бар,
Бешинчиси – сюймеклик.
Ансыз сау дуня тар, –
Жокъ насыпда кюймеклик.

Ким – уучу, ким – акъ марал, –
Кийик жолла тикдиле.
Сау болур жюрек жара,
Умутла бийикдиле.

Умут – сериуюн, аяз,
Кюйген жарагъа асыу.
Дуняда насыб а – аз,
Эркинди жюрек жарсыу.

Кюй да, жыр да туады
Сюймекликни кючюнден.
Сюймеклигим урады
Жюрегими ичинден.

Канта ИБРАГИМОВ

АВРОРА

* * *

Чечен жаланда урушну от жагъасы болуп къалмагъанын, бедишликни, законсузлукъну, къарыу бла ёхтемлениуню арасы болгъанын да Цанаев эртте ангылагъанды. Алай алим къада-рында аланы диалектикагъа, революция, эволюция айныуну жолуна санап къойгъанды. Ол затлагъа къатышыргъа суйгенди эм къатышхан да этгенди. Кертиди, ол кесин ким болгъанын билмеген адам туююлдо: физика илмуланы доктору, профессор, аты дуниягъа айтылгъан алим. Аны ангылаунда, Чечен аны кесине керекли адамгъа санамай эсе, илмуну айнытыуда бийик усталыкълары болгъан адамла керек туююлдоле. Алай эсе, бусагъатда мында бола тургъан ишле илму бла байламлы революция къозгъалыуланы бир юлгюсюдоле. Оноуну уа Москва этеди, анда уа аны алгъыннгы ишине алмагъандыла, штат жокъду деп. Сёзсюз, чынтты усталыгъы, билими болгъан Цанаев анда не заманда да иш табарыкъды. Алай бу ишмиди? Алай ара сахар ишингден, иш хакъынгдан кесине юлюш излемей къоймайды.

– Аллаи бир кредитни къалай алгъанса? – деп къычырады Цанаев.

– Сора фатарыбызны евроремонтун не бла этдирлик эдим мен? – къатын ауазын иги да кётюрюп сёлешди эри бла.

– Уялмай фатарны, кредит алыр ючюн, ёнкючге къалай бердинг?!

– Грозныйде фатарыбызны сатып, мебель да алыр эдик. Сен а къаллай фатарны ычхындырдынг, – деди къатын.

– Ауузунгу къыс! – деп къычырды Цанаев, фатарны ычхындыргъанына уяла. Айырыуладан сора, аямай ичип, ырмах болуп, аязалмай кюрешген сагъатында бир адамла, Цанаевни юйюне келип, фатарынгы къагъытларын кёргюзт, – деп сюелгенлери Цанаевни кёзюне кёрюндю. Ала документ излегенлери сылтау эди, биле эдиле ала фатаргъа Цанаевни документлери болмагъанын. Келгенлени таматалары эки-юч кюнню ичинде фатаргъа къагъытла жарашдырыгъын тиледи, кеси къолундан келгени къадар болушуругъун айтды. Фатар къыраллыкъы болгъанын къагъып айта эдиле ол келгенле. Цанаевни хар зат асыры эрикдиргенден, не суйсе ол болсун деп, фатарны киритлерин да приемныйде атып, институтха да зат билдирмей, Москвагъа учуп кетди. Къатыны уа, ол фатаргъа ышана, къыралдан кредит алды: бусагъатда жашаугъа кёре, ахча уллуду – миллион сом, къозлау ахчасын санамай. Ол профессор къадаарында айгъа отуз минг сом – минг доллар алса, кредитден къуту-

---

лур ючюн, юч жылыны баш кётюрмей ишлерге керекди. Къатын а айтыр сёзюн артха салмайды:

– Миллионер боллукъ эдинг... Энди жаша, бирсиле жашагъанча... Угъай, ол тюз, кирсиз, кеси айтханны этген алиmdi... Аврора да анга алай эт дегенди. Харамды! Жарамайды! Хар кимге да ахча алрыгъа жарайды, аны ючюн уруш этдиле, мынга уа алыргъа жарамайды.

– Керек туйюлдю, керек туйюлдю! Мен алиimme.

– Да сен телесе. Сен ол бетсиз Аврораны ызындан айланган сагъатында, институтну да, ахчаны да башхала къолгъа этдиле, сени да къыстадыла.

– Ауузунгу къысмасанг, фатардан чыгъып кетерча этерме.

– Мен кесим кетерикме сенден! Айырыллыкъма! Фатарны алышындырыллыкъма! Сени бла жашаргъа суймейме. Юйюрюнгю туталмагъан не эр кишисе сен!

Ол сёзледен Цанаев тюрерге да чабаргъа боллукъ эди, этмеди алай. Аны хатасындан ичип да башлады. Башха тюрлю болмады, нек дегенде юйюнде – къуру уруш-туйюш. Сылтауну башы уа – ол алгъынча ахча этмегениндеди. Бек уллу къыйынлыкъ а – аны ишге бир жерде да алмайддыла. Баргъан жеринде: штатны азайтханбыз, къырлада илму къайгъылы туйюлдюле деп. Жаланда Москва тийресинде Королёв сахарда бир шуёху аны жарым ставкагъа ишге алгъанды – жалнасы онеки минг сом. Ол ахча жол хакъындан бла тюш азыкъдан озмайды. Цанаев юйюнден ишге дери уа бек азындан юч сагъат барыргъа керекди. Юйде олтургъандан игиси жокъ эди, илму бла кюрешир эди. Алай юйде къалса, къатыны уруш-туйюш этди, аны себепли ол юйде турургъа да, юйюне къайтыргъа да суймейди... Ичгенинден да бек ичип башлады. Башхаладан ёнкюч ахча тилеп башлады. Ломаевге берлиги да бек кёпдю. Танышлары, ол сёлешгенин кёрселе, телефонну алмай къоядыла. Къатыны сёз къозгъаса, аны бла да туйюшеди. Милицияны окъуна чакъыргъандыла бир-эки кере. Энди уа къатыны аны, эсирип келсе, юйге къоймайды.

Баям, тенглери, алим шуёхлары болмасала, Цанаев ичги бла эл бедешлиги боллукъ эди. Ала болушдула профессоргъа Москвада академия институтда ишге кирирге, айып этип, урушуп. Ломаев а, Цанаевни антлы шуёхуча, айлана-жюрюй кетип, анга Москвада университетни общежитиясында бир отоу алды. Гал Аладовични къатыны дауурун тохтатмаса, ол андан кетип, жашар жери барды.

Цанаевни танышлары, шуёзлары ол иги жашарча онгланы да къурадыла, анга уллу болушлукъ этдиле. Болсада Цанаевни жашауу онгуна айланмайды: къатыны алгъан кредитни телер заманы жетди, телерге ахча уа жокъ, жашаугъа да жетмейди. Ахча ючюн ёнкючге берилген фатар ючюн а судебный приставладан, банкдан адамла келип, фатарны, анда болгъан мюлклерин чотха алып башладыла. Цанаев фатарны тас этдим деп да жарсымай эди, ол аны атасыны фатары болгъанына, аны тас этгенине жарсыи эди. Атасыны библиотекасын а не этсин?

Иш осалгъа кетгенин ангылагъан Цанаев шагъырейлерине сѣлешип, болушурукъларын тиледи. Кеси кредит, аз болса да, алып, къатыныны кредитини къозлау ахчасын берди.

Бир кече уа, ахча къайгъы бир кесек шошайгъандан сора, ол аш юйде олтуруп, тютюн да, ичги да иче тургъанлай, эшик юсюне жукъу арасында къатыны келип:

– Къызыма пальто, жашыма куртка алыргъа керекди. Кесим жылтыргъан чурукъла бла айланама, бу уа ичгиден айырылмайды. Капеклеми санайса? Заманында манга тынгыламай, миллионну алмагъанса. Ол къахме Аврора ол ахчаны алыргъа къоймагъанды, харамды деп. Ичген а харам туююлмюдю? Аврора айтханча, нек намаз этмейсе?

– Бар жукъла, – деди Цанаев кючден.

– Аврора ахчаны алыргъа къоймагъанды.

– Жукълаялмайма... Сен манга тынгыламай, ол къахмени айтханын нек этгенсе? Сен юйюрюнгю юсюнден сагъыш этмегенмисе? Анга хазыр миллионну келтиргенде, ол а, бирси эр кишилеца, аламагъанды. Нек дегенде, Аврора айтханды!

– Ауузунгу къыс!

– Къысарыкъ туююлме! Ахчаны алыргъа унамагъанынг ючюн, ишингден къыстадыла, фатарынгы сыйырдыла. Сени киби къоркъакъгъа, башсызгъа бек тюз этгендиле! Къоркъакъ!

– Тый ауузунгу! – деп, Цанаев биягъы жумдуругъун жетдирди столгъа. Къатыны айтханын этмегенинден сора, аны туйген да этип, кече белинде общежитиягъа кетди. Жолда бара, вокзал тийресинде бир учуз аракъы да алып, анга кѳре бир къабарыкъ да алды.

Экинчи кюн эрттенликде аны кѳлю бокъланып, бек къыйналды. Кесин ууланган этген сунду, ишинде тургъанлай а, инфаркт болду. Цанаев кесине скорыйде келди. Кече бла кюн реанимацияда жатды. Артда игирек болгъандан сора, палатагъа кѳчюрдюле. Врачла айтханнга кѳре, эл бла бир ауруу: жюрек, баш ауруулары. Аурууларына бакъдырыргъа, солургъа кереклисин, тютюнню, ичгини къояргъа кереклисин да айтдыла.

Юч кюнден сора Цанаевни юйюне ийдиле. Больницагъа аны адам келип сормагъаны сейир этдирди, къатыны окъуна келмегенди.

Кѳп дарман алыргъа керек болду анга. Аладан эсе, аракъы кѳпге учуз эди. Ол биягъы ичип башлады. Бир белгисиз ауруула да къолгъа этдиле муну. Эти чапырып, кичип, жашаусуз этеди. Сакъалы жюлюнгени жокъ, тизгини жыйылгъаны жокъ. Цанаев а жашауун да, анда затланы да тюрлендирирге суймейди. Жаланда ѳлсе сюеди. Ёлсе... кредит да, ахча къайгъы да жокъ!

Излегенин тапды: жюреги кѳтюрмеди, инфаркт болду, алай ѳлмедди. Биягъы реанимациягъа тюшдю ол алгъыннгы больницагъа, биягъы палатагъа... Къыйынлыкъ ызындан сюрюп айналады муну. Судебный приставла ауругъамы къоярыкъдыла? Ала больницагъа иш да келдиле. Юйню сыйырлыкъларына энди къайгъы да этмейди, алагъа Москва тийресинде юй алыргъа онг берликдиле. Алай тюз палатагъа келтирип,

сюдге чакъырыу кьагъыт да бердиле – кьатыны айырылыргъа берди... Ол бек кыйын тийди Цанаевге, кесини жукъ эталмазлыгъын ангылады. Энди ол бир кишиге да керек туююлдо... Ёлалгъан да этмейди. Ненча ёнкючю барды?! Сабийлеге не кьоярыкъды ол? Атасыны китапларын а ким сакъларыкъды?

Ол сагъышладан анга андан да аман болду... Кьатыны айырылыргъа суюддо. Бир жаны бла, ол тюзддо. Цанаев башхалача жашаргъа нек суюмеди? Башхаладан кьалайы бла аманды неда игиди? Хар не да Аврораны хатасындан... Алай Цанаев не аманлыкъны да аны юсюне атарыгъы келмеди. Алай Аврора болмаса эди, ол харам ахчады демесе эди, Цанаев, ахчаны да алып, кьайгъысыз жашар эди. Миллионер болур эди! Бет а? Бет деген энтта да кьоймайды. Къысха айтханда, жарлы бла ауруулу болгъандан эсе, бай бла саулукълу болгъан игиди. Кьатыны да андан арт бурду. Аврора ючюн дамы? Аврора ючюн а нек?

Аврораны уа бек терк-терк эсине тюшюре тургъанды Цанаев. Хар ичгени сайын, аны эсине тюшюргенди. Хар ичгенинден аны: «Намаз этсегиз иги эди», – деген сёзлерин эсине алады. Ол а, ачыуланып, жангыдан ичеди. Аврора кеси намаз этгенликге, неси онгнанды? Мен тели, не сагъышла этеме?

«Астофюрюллах, астофюрюллах, – деп, шыбырдап, былай сагъыш этеди:

– Больницадан бир чыгъайым да, ичерик туююлме. Жангы жашау этерикме... Я Аллах, жангы жашаууму кьалай башлайым, аллай бир ёнкючюм болуп тургъанлай? Аллахдан тилерге керекди. Бусагъат чыгъама да... Анда уа – ёнкючлерим».

Ол затланы унутур ючюн, аны дагъыда ичериги келди. Ичги уа – ахыратха жолду. Цанаев ёлюрге кьоркъмайды, терк ёлсюн ансы. Аны себепли аны бакъгъан врач анга былай айтды:

– Сиз, Цанаев, кесигиз хорламайсыз аурууугъузну. Кесигиз акъылыгъызыны башыгъызгъа жыйып хорламасагъыз, биз сизге болушаллыкъ туююлбюз.

Больницада врачланы эрттен кьарауларын Цанаев кётюралмай эди. Аллай эрттенликлени биринде палатагъа бир ариу кийинген жаш адам келди. Ол жаш эшиклени таукел да, хыны да ачды. Аны алай этгенине Цанаев нек эсе да Бидаевни: «Манга битеу эшикле ачыкъдыла», – дегенин эсине тюшюрддо. Бу адам да, мында кёп кере болгъанча, Цанаевни кьатына келип:

– Гал Аладович, эрттен ахшы болсун! Майор Фёдоров, – деп, документин да кёргюзтмеди. – Мени бла коридоргъа чыгъаллыкъмысыз? Мени сизге бир ненча сорууум бар эди.

Дарман ийисден толгъан коридорда майор эски телевизорну ёчултдо. Ол кёргюзтген да этмей эди. Жийиргеннинин да букъдурмай, майор дермантини кьопхан диванны кыйырына олтурду.

– Гал Аладович, кечгинлик тилейме, тынчлыгыгызызны алдым, кырал кыулукыдама – деди майор, папкасын ача. – Сиз Таусова Урианы иги таныйсыз, Аврораны. Ахыр кере кыайда кыргенсиз аны?

Цанаевни сагыш этдирди соруу.

– Э-э, Грозныйден кетгенли бери кыргенме, селешген да этмегенме... Телефонум да жоккыду, тас этгенме, – деп, ётюрюк айтды. Телефонун, ичги алыр ючюн, метро кыатында сатхан этгенди.

– Полковник Бидаевни уа таныймысыз?

– Таныучу эдим. Нек сордугыуз аны? – деп, Цанаев андан ары жукк айтмады, майор а хыны айтды:

– Бидаевни машинасын чачдыргандыла.

– Ёлгенмиди?

– Чачдырыучу затны бирда аяп кыоймагандыла?

– Мени уа не ишим барды аны бла?

– Машинаны Аврораны юйюню кыатында чачдыргандыла.

– Аврорагы ишеклими боласыз?

– Ол кезиуде Аврора Норвегияда болганды. Бусагыатда Москвадады. Сизни бек излейди.

– Хм, – деп ышарды Цанаев, – сиз мени кыайдагымы билесиз, айтсагыыз эди да анга.

Майор да ышарды:

– Гал Аладович, Аврора Норвегияда не жумуш этип айланганын айтсагыыз эди? Илму жаны бла.

– Билмейме, – деп, кыаты айтды Цанаев. – Мен аны Норвегияда болганын да билмегенме.

– Грозныйде уа не бла кюреше эди ол? Кыаллай экспериментле бла?

– Иги жаш! – деп, Цанаевни эринлери кыалтырадыла, – ол да, биз да илму бла кюрешгенбиз. Илму жаны бла билирге сую эсегиз, хар зат да РАН-ны отчётларында барды, – деп кыопду Цанаев. – Айып этмегиз, тыш азыккыны заманы жетип турады.

– Хау, хау, – деп, майор да турду ёрге. – Бир айтырыгыым барды: Аврора селешсе, манга бирдиригиз, – деп, визиткасын Цанаеге узатды.

– Мен телефонум болмаганын айтхан этгенме, – деп, Цанаев мудах болду. – Сау кыалыгыыз!

Бир он минутдан Цанаевни саулугыун не халда болганын тинтип башладыла:

– Жюрегинг тап ишлеп тебирегенди, пульсунг да игиди, эки жаягынгы да кызыл ингилик урганды, кёзлеринг да жанадыла, – деди врач.

Ол кертиси бла да алай эди. Майор мынга кыууанырча хапар айтханды, аны жюрегини теренинде болган сезимлени кыозгыгаганды. Цанаев энди Аврора бла тыбешириги келе эди, аны кёрлюгю, эшитириги келе эди. Аврора аныча этип турмаганды, Норвегияда болганды, илму ишин кыоймаганды, энди уа Москвадады, аны излеген хапары барды.

«Мен излерге керек эдим аны», – деди Цанаев, жашарыгы келип.

Цанаев ачыугъа, аны бла бир палатада жатханладан бирлерини туугъан кюню болду. Цанаев, бир жюз грамм коньяк да ичип, ариу татлы жукълап тургъанлай, ким эсе да аны инбашына тийди:

– Тышында сизге бир тиширыу келип турады.

Цанаев секирип турду ёрге: къатын эсе, биягъы ёнкючлени, разводну, ичгини юсюнден боллукъду хапар. Ол а – Аврора: жарыкъ, субай, жаш да болуп, таза да европалы тиширыу болуп. Чеченлиледен – жаланда ариу жаулугъу. Цанаевге, жан аурутуп къарап:

– Гал Аладович, не аман арыкъ болгъансыз? Мында окъуна ичесиз, – деп, урушмай, жан аурутуп айтады. Цанаев а къууаныпды:

– Къалай тапдынг мени?

– Сизни не излер кереклиси барды? Сиз дуниягъа айтылгъан алим, физик... Хар зат да тап боллукъду.

– Аврора! – деп, Цанаев къаллай кёп зат айтырыкъ эди анга. Ол а майорну, Бидаевни хапарларын санады: – Сени излейдиле, – деди.

– Мени излеп этериклери жокъду, – деп, Аврора ышарды. – Бидаев а?.. Аны уа Аллахха бошладым.

– Сен башха зат айтыргъа башлагъан эдинг, – деп шыбырдады Цанаев.

– Не зат? – деп, Аврора кесини къууанчын букъдуралмайды.

– Итге – итча ёлюм, – деп, айтырыкъ эдинг сен.

– Сиз мени акъылымда болгъанланым билесиз? Алай мен алай айтмагъанма... Келчигиз, аланы юслеринден зат сагъынмайыкъ. Бизни алай кёпдю ишибиз. Мен артха Норвегиягъа бек терк къайтыргъа керекме... Ма сизге витаминле: кёгетле, дагъыда кёп татыулу затла.

– Сен мени къалай тапдынг? – деп къууанады Цанаев.

– Къатынынга сёлешгенме да, ол айтханды, – деди. Ол сёзледен сора Цанаев мудах болады. Аврора уа андан ары тохтамай айтады:

– Гал Аладович, сизни телефонугъуз окъуна жокъ кёреме.

– Керек туююлду манга телефон, мен кишиге керек туююлме.

– Сиз хар кимге да керексиз, – деп, ышарады Аврора. – Юйюрюгюзге керексиз, илмугъа керексиз, манга да керексиз. Мен ашыгъып турама, ишлерим бардыла. Тамбла уа телефон къоллу боласыз.

Ол кюн окъуна, Аврора кетгенден сора, бир сагъатдан медсестра бир коробка келтирип, Цанаевге берди: багъалы, жангы телефон. Хар керекли заты – ичинде. Цанаев телефонну токга салып, къалкъыугъа киргенлей, телефон зынгырдады. Ол Аврорадан эсэмэс келди: «Бу телефон сизге хар заманда къууанч хапар айтсын!»

Мычымай дагъыда звонок. Цанаев, Аврора сёлешген сунуп, саусузла къатында дауур этмез акъылда, терк тышына чыкъды:

– Гал Аладович, ингир ахшы болсун, – деди майор Федоров. – Аврораны кёрдюгюзмю?

– Бу телефон номерни къайдан билгенсиз? – деп, ачыуланды Цанаев.

– Биз хар затны да билирге керекбиз, билген да этебиз.

– Сора манга нек сорууп кюрешесиз?

– Ишибизни юсю бла байламлыкъ жюрютюрбюз деп, ышана.

– Мен тилчи туююлме. Сизни бла бир тюрлю байламлыгъым болмагъанды, боллукъ да туююлдю, – деп, телефонун ёчюлтюп кьойду. Дагъыда зынгырадады телефон. Ол а – Аврора. Цанаев анга майорну хапарын айтды.

– Гал Аладович, бу майорла – Бидаевни биргесине ишлегенле – асыры кёп болгъандан, кеслерине иш излерге керекдиле: террористлеге онгла кьуараргъа керекдиле, атдырыргъа керекдиле. Алайсыз чынлары да, чынларында жулдузлары, майдаллары, тенгиз жагъалада юйлери да боллукъ туююлдюле. Сизге аны министр ачыкъ айтханды ахагъызыны беш проценти спецслужбагъа бериллигин. Алай болмаса, ишигиз кыртыды деп... Унутчугъуз аланы, Аллахха бошлайыкъ. Аллахха шукур, Европада чынлары бла рэкетле жокъдула. Къалайды саулугъугъуз?

– Энди игиме. Иги да игиме... Нек сормайса не зат болушханын?

– Хар зат да Аллахны кьолундады.

– Аврора! – деп кычырыргъа аз къалды Цанаев. – Мен сени кёрген этгенме! – Кеси да билмей тургъанлай. – Мен сени сюеме!

Тёгерекни шошлукъ алды. Бир кесекден Аврора айтды:

– Бу жолдан сора алай айтмагъыз. Сиз юйдегили адамсыз.

– Къатыным айырылыргъа бергенди къагъытланы.

– Гал Аладович, сизни къатыныгъыз барды. Сизге кечгинлик береме. Сиз да мени кечигиз. Бек кьууандым сизни кёргениме. Саулугъугъузгъа сакъ болугъуз. Мен а бу кюнледе кетеме.

– Угъай! – деп кычырды Цанаев. – Бизге тюбеширге, сёлеширге керекди... Тилейме! Аллах бла тилейме!

Тиширыуланы байрамлары жетди ол кюнледе – 8-чи март. Байрамгъа саусузланы юйлерине иерге оноу этилди больницада. Цанаев да тиледи юйге барыргъа эркин этерлерин.

– Саулугъунга хата берген затланы кесингден кери этмесенг, төммек болуп къаллыкъса, – деди врач.

– Сиз айтхандан чыгъарыкъ туююлме, – деди Цанаев.

Эркин этдиле врачла. Ахчасы жокъ. Ёнкючлени сагъыннган окъуна этме. Насыпха, «больничныйге» бир кесек ахча бердиле ишде. Аванс да тиледи бир кесек. Кьууанчны чеги жокъ. Аны жаланда бир дарманы барды – аракы... Бир кесекчик ичреге, Аврорагъа кёргюзтмей. Ол тизгинин жыйды: сакъал жюлюдю, кёнчегине итиу урду.

– Къаллай гюлледиле! – деп, Аврора кысым гюлно ийисгеди. Сора терк окъуна мудах болду да: – Биягъы ичген этгенсиз.

– Угъай, угъай, ичмегенме, аракыда этилген дарманы ийисиди, – деди Цанаев.

Аврора аны айтханына ийнаннганча этди. Кафеге баргъандан эсе, табийгъатда бир кесек айланыуну тийишли кёрдю ол.

Кюн да бузулургъа ушайды деп, кёп айланалмагъанын айтып, Цанаев бла Аврора Москваны ортасында бир тап кафеге кирдиле. Экиси да бирге тюбегенлерине кьууанадыла. Грозныйде ишлегенлерин эсге

тюшюре, жаланда кѳууанчлы сагѳатларын сагѳына эдиле. Аллай кюнлери аз эди. Жаланда илмуда грант бла байламлы болмаса. Бусагѳатда да Аврора Норвегияда грант бла ишлейди:

– Мени насыбым тутханды, – дейди Аврора, – бусагѳатда мен бардыргѳан эксперимент бла ишлерге киши сѳюмегенди, ишлеяллыкѳ да тѳюйол эдиле.

– Аскерде кибик, – деп, Цанаев Аврораны сѳзюн бѳлдю. – Солдат махтана эди, окопну менича тынгылы кѳазаргѳа бирини да кѳолундан келмегенди деп. Алай бла менден башхагѳа кѳазаргѳа ышанмай эдиле.

– Ха-ха-ха, алай кибикди, – деп кюлдю Аврора. – Сиз не да айтыгѳыз, мен насыплыма... Ангылаймысыз, илму бла байламлы акѳылымда сакѳланган затланы кѳагѳытха тѳюшюрѳюп ашыргѳанма Норвегиягѳа. Ала уа аны бла шагѳырей болгѳанлай, мени кеслерине чакѳырдыла. Жарсыугѳа, ол алада ахыр грантды. Артда доктор диссертациямы кѳолгѳа алырма. Аллах айтханлай болурбуз.

– Кѳарындашынган туугѳанла кѳалайдыла? – деди Цанаев, аны эсин Грозныйге бура. Аврора мудах болду.

– Хаталары жокѳду. Алагѳа жангы фатар кѳурагѳанма. Ахча да жибергенме... Игидиле, – деп, теренден ахтынды. – Сизни ишигиз, жашауугѳуз а кѳалайды?

Цанаев хар затны болушунлай айтды: адам кѳууанырча зат жокѳду. Экисини да кѳанлары бузулду. Ала экиси да ол халлери бла айырылдыла. Бир бирге билеклик этер хал ангылашынмады, араларында сѳюмеклик да болмагѳанча.

Цанаев ол кюн жангызлыкѳны, кесини чыртда кишиге керек болмагѳаныны ауурлугѳун сынады. Кесини кѳыйынлыкѳларын Аврорагѳа санамазгѳа кереклисин ангылай эди. Аны кесини ауаралары да башы бла аууп турадыла. Ол эр кишиди, ма санга, жияп тебиреди.

Кѳыйынлыгѳында болушлукѳ берлик жаланда юйюрюдю. Барды юйге. Кѳатыны урушмады, алай сѳлешген да этмеди. Чай ичерми эдинг, саулугѳунг кѳалайды деп окѳуна сормады. Сабийлери да аны бла ат башындан сѳлешедиле.

Бу затла барысы да Цанаевни жашаууна жабыу жапдыла. Жаланда аракѳы алып, общагагѳа барыргѳа. Болушлукѳ берлик жаланда аракѳыды.

Ол жукѳлагѳан заманда телефон зынгырдады. Сѳлешген Аврора эди – аны жашауунда жарыкѳ жилтинчик.

– Гал Аладович, сиз... – ичип турасыз демеди да, тынгылауну басып, бир кесекден былай айтды: – Мен жолоучулугѳуму башха заманнга кѳчюргенме. Тамбла сизни кѳрлюкмеми?

Экинчи кюн ала биягѳы кафеде тѳубедиле. Кѳууанчны чеги жокѳ, алай бир буюкѳган, бир белгисиз жунчугѳан хал а эсленеди.

– Гал Аладович, сиз болушаллыкѳмысыз манга? – деди Аврора.

– Менми? Мен – кесиме да болушалмагѳан бир жарлы. Не бла болушаллыкѳма? – Кѳоллары кѳалтырайдыла, кѳзлери жиялмукѳдан тол-

дула. – Мен бир кишиге бир зат бла болушаллыкь адам туююлме. Не кюннге кьалганма.

– Гал Аладович, – деп ышарады Аврора. – Сиз атыгъыз дунягъа айтылган алим, манга болушчугъуз. – Ол а тынгылайды, Аврора уа жумушакь ауазы бла: – Алгъыннгы грант бла бирге ишлей келгенбиз. Бусагъатда манга, тинтиулери багъа бере, болушлукь этерге илму тамата, белгили профессор керекди. Аны себепли манга болушуругъугъузну тилейме.

– Мен не эталлыкьма?.. Онгнган жерим жокьду.

– Аллай сёзлени айтмагъыз, тилейме, – деп, кьыз, уялып, кофе-синден бир уртлап, ышарды. – Аны сагъыныргъа да уялама, алай кёп болмай биреулен манга сюймекликни юсюнден не айтхан эди?

Ала кёп олтурдула кафеде. Араларында болган жылыулукь аланы бирге байлады. Сёзлери жаланда ишни – илмуну – юсюнденди.

– Аврора не ары, не бери бургъанынгда да, магъана бирди – манга болушургъа сюесе, – деди Цанаев. Иш хакъынгдан юлюш чыгъараса манга.

– Гал Аладович, – дейди ол, – биринчиден, мен юлюш чыгъармайма, биз бирге ишлейбиз. Экинчиден, сизге да иш чыгъады, манга да сиз, илмуда белгили адамча, проектге керексиз. Ючюнчюден, сиз а ненча кере болушхансыз манга? Сиз биз жашаган юйге газ, суу келтирирге болушханыгъызны мен бир заманда да унутурукь туююлме.

Цанаев, кьызны айтханына олсагъат окъуна бой салып кьоймай, сёзню созганлай турду, Аврораны боюнуна энтта бир сакъат тюше турады деген акъылда. Кьыз аны унарыгъына, кьаллыгъына эс бурмайды, ишни тамамланганнга санайды. Алай бир затны уа айтды:

– Мени ыразы этерик эсегиз, ичгини унутугъуз, тилейме. Муслийманнга, кьысхасы, кимге да ичерге жарамайды... Андан эсе, ораза тутугъуз, намаз этигиз. Ол заманда Аллах болушур сизге.

– Хау, хау, – деп, Цанаев сёз берди. – Мындан арысында мен ичерик туююлме, – кеси да кьояргъа деп тура эди, андан уллу азап сынаи эди.

– Да алай эсе, контракт жарашдырайыкь.

– Юйюрню юсюнден контрактмы? – деп, оюн халда сорду.

Аны сорган халинде анга жууап этеди:

– Жаланда илму бла байламлы контракт, – деди Аврора.

Экиси да бу контрактны жарашдыра туруп, кирмеген жерлери кьалмады. Норвегияны посольстовосунда да болдула.

Бир кюнню ичинде тамамларгъа умут этген ишлери эки-юч кюннге созулду. Кюнлени кетгенлерине жарсыган да этмедиле, сау кюнню ичинде бирге болганларына кьууанадыла, ашыкьган да этмедиле. Эрттенден ингирге дери ала бирге айландыла, Москваны ичин кьыдырдыла. Жаланда ишни юсюнденди сёзлери, кёбюсюнде уа тынгылауну басханлай барадыла. Цанаев аэропортда Аврораны ашыра туруп, кьызны ахыр сёзю бу болду:

– Бир айны ичинде сизни счётугъузгъа аванс жиберирге кюреширме.

Цанаев ол ахчаны юсюнден сагъыш эте болурму эди? Этген а дейсе. Алай Аврораны юсюнден эди кёбюсюнде сагъышлары.

Цанаев кредитни кезиулю кьозлау ахчасын тёлелмай, бек амалсыз болду. Сюдлюк-отлукъ болуп тохтады. Фатарлары сатылыргъа салынды.

Ол къайгылы бла тенг Цанаев къатынындан айырылгъан къагъытла бла да айлана эди. Ол ишни болжалгъа салып тура эдиле, кредитлери ючюн.

Ол къыйынлыкъны хатасындан Цанаев биягъы ичгиге берилди. Не этсин, Норвегиягъы сёлешип, аракъыгъа ахча тапмагъанынмы айтсын. Алай, алгъынча, акъылын тас этгинчи уа ичмейди. Аврорагъа сёз бергени ючюн да угъай. Ичип тургъанлай, Аврора телефон бла сёлешсе деген акъылда. Аны себепли кече телефонун ёчюлтюп кьоя эди. Иште банкет болуп, бир кесек ичген эди, заман да озады, ол а телефонну ёчюлтмей кьояды. Билген этген кирик Аврора сёлешеди:

– Ичгенми этгенсиз?

– Угъай, угъай, ичмегенме, Аврора!

– Ичип турасыз! – деп, къаты сёлешди къыз.

– Биргеме ишлеген тенгими туугъан кюню эди да, бир кесекчик ичгенме... Угъай деяллыкъ туююл эдим да.

Иги кесек турдула сёлешмей. Сора Аврора, мудах болуп:

– Сёз берген эдигиз да ичмезге... Хо, тамбла сизни счётугъузгъа контрактда белгиленген авансыгъызны ашырлыкъма. Бир ыйыкъдан ол кългъан ахчагъызны да сакълагъыз. Алай бла бошалады бизни келишимибиз. Сау кълалыгъыз!

– Ол не этгенлигинди, Аврора! – деп кычырды ол, алай телефон ёчюлюп эди.

Цанаев кёп кере сёлешгенлей турду Аврорагъа. Алай къыз жууап бермеди. Экинчи кюн Цанаев банкга барды, келмегенди ахча. Ючюнчю кюн да жокъ ахча. Билмей тургъанлай – кыркъ минг евро! Аны счётунда! Олсагъат окъуна кредит алгъан банкга чапды Цанаев. Кредит ючюн да, фатар ючюн, телефон, суу, газ ючюн бериллик борчларындан кьутулду. Общежитиягъа берлигин да берди. Андан сора анга ёнкюч ахча берген шуёхларына айланып, ахчаларын берди.

Ёнкючлерин тёлеп бошагъандан сора, дагъыда ахча кълалды. Дагъыда Аврора жыйырма минг евро бла письмо жиберди: «Контракт бошалды. Тилейме. Бу ахчагъа аракъы ичмегиз».

Ол а ичгини кьоймады. Алгъынча тохтамай ичмейди, алай ичген а этеди. Кълалгъан ахчаны уа – миллион сомгъа жетген ахчаны – къатынына берди. Ахча болгъанлай, юйюрге жашау да тюзелди. Айырылыу хапар да тохтады. Къатыны заявленияны артха алды. Ол къарыусузлукъдан иче эди: илмуну кьойгъанды, ишлеген жеринде бош тамата илму кьуллукъчгъа саналады, бир капекле алып. Бек башы уа, Аврорагъа берген сёзюне ие болмагъаны ючюн иче эди. Аврорасыз жашаялмазлыгъын англайды, аны, не амал да табып, излеп тебиреди. Норвегияны посольствосуна окъуна эки-юч кере баргъанды.

– Къоярмы эдинг бу тели Аврораны излегенинги, – деди Цанаевни къатыны. Аны бла халкъны башын суугъа атарыкъ этдинг. Къой аны тынч жеринде, излеме.

– Къайдан билесе аны излегеними?

– Ол кеси сёлешгенди манга.

– Телефонунму къойгъанды?

– Сен, ичгичи, кимге керексе?

– Ауузунгу къыс!.. Ол манга илму ючюн керекди.

– Сени илмунгу билебиз къаллай болгъанын.

– Миллион сом къайдан чыкъгъанын а?! Сени ёнкючлеринги тёледим.

– Хм, – деп, хыликкя этди къатыны, – мен да сагъыш этгенме аны юсюнден... Авроранг неда сенден къутулур ючюн этгенди ол ишни, неда сени сатып алыр умут этгенди, алай, чириген зат болгъанынгы кёрюп, алмай къойгъанды.

– Ауузунгу къыс!

– Къысарыкъ туююлме. Ол алмосту не аманлыкъдан да артха турлукъ туююлдю: ол бирде – болгъаны жабылып, бирде – европалы тиширууча кийинип.

– Уялмаймыса алай айтыргъа? Къаллай бир бушуу сынагъанды ол. Тохтамай къара кийипми турургъа керекди да?

– Ой, ой, къалай къайгъыраса анга! Норвегияда ох деп, сюйгенича жашай болур ол а, эрикгенин кетерип.

– Къыс ауузунгу!

– Сен манга къычырма! Ауузуму да жапдырма! Мынга термилип тура эсенг, Чеченнге неда Норвегиягъа бар.

«Я Аллах», – деди Цанаев. Къатыны айтханла Цанаевни сагъышлы этдиле. Биринчи кере ол къатынына ыразты болду. Аны тюз жолгъа юйретгенине.

Цанаев къатыны айтханча этди: Чеченнге учду. Грозныйде Аврораны жууукъларын тапхан алай къыйын боллукъ туююлдю эди. Бир адамын да тапмады. Аврора ызын киши тапмазча этгенди. Цанаев анда кёп кюнлерин зырафына ашырды. Алай насыбы тутду: институтну алгъыннгы ишчисине – Аврораны тенг къызына – тюбеп къалды Грозный шахарда. Ол Аврораны, къайда болгъаныны юсюнден толу хапар айтып, письмосун кёргюзтдю.

Цанаев тыш къыралгъа барыр ючюн, паспортну, Норвегиягъа чакъыруу къагъытны, башха документлени да жыяр ючюн, кёп кюнле оздула. Алай заманын бошуна ашырмады. Норвегияда хални, тилни билген чеченли табып, хар нени да анга этдирирге боллукъ эди. Болсада Цанаев хар затны да кеси этерге суюдю, билмей тургъанлай, Аврораны аллына сюелирча. Анда аны излер ючюн, тилни билирге керекди. Ол а жаланда инглиз тилни биледи, аны да бир кесек унутханды. Аны себепли кесине болушлукъгъа сёлукле алды.

Была барысы да кезиулю жумушладыла. Бек башы – ичгини къойду. Юч кюнден тютюн ичериги келсе да, аракъыны уа акъылына да алмады.

Анга кьошакъгъа уа хауада айланып, саулугъуна бакъдырады. Жюрегини ауругъаны да тохтагъанды, жаланда жюрегинде болган къууанч сезимле анга тынчлыкъ бермейдиле.

Цанаев, илму адамыча, жолгъа атланырдан алгъа бир къауум тинтиу ишле бардырды: Драммер – сахар-спутникди, Ослону арасыды, анда уа тенгизни жанында – энчи илму сахарчыкъ. Цанаев кыйналды эсе да, Аврора болган лабораторияны тапды. Анда айтдыла Таусованы ишден тилеп кетгенин, ким биледи, аурукъсунуп. Цанаев аны кыйда жашагъанын да билди. Алай Аврора ол келир кюнню аллында жашагъан жерин алышындырды. Кыйры кетгенин а киши билмейди. Цанаев илму сахарчыкъда белгисиз айланады сау юч кюнню. Ингирликде конакъ юйге кыйтады. Не кеп айлана эсе да, тапмайды Аврораны. Ол ауаралыкъны кетюралмай, Цанаев бир ауузланыр жерни табып, сырадан къаннгынчы ичди, ызындан иги да къатысындан сермеди. Эсирип, хар кимге тагъылып, Аврораны соруп башлады. Бир заманда кефлиги кетип, аязып къалгъанча болду. Къараса, Аврора уа, тюз аны аллында олтуруп, чамланган хали бла.

– Сиз бери ичер ючюнмю келгенсиз? Мени айыплы этергеми? Ичги Москвада да табарыкъ эдигиз.

Цанаев кыйналып солуй эди, кесин къолгъа алыргъа кюрешеди, алай болалмады, тили кючден айлана эди.

– Аврора! Аврора! – жаланда ол сёзлени кычырып айтды.

– Кычырмагъыз, – деп, Аврора, секирип ёрге туруп, тегерегине къарады: – Туругъуз ёрге, мен сизни элтейим. Кыйда тохтагъансыз жашаргъа?

Экинчи кюн бир кесек эсине келип, болган ишлени жарты-къурту келтиредди эсине. Кафеде абынганмы этди, огъесе кёлю бламы тюртдю, биреулен олтуруп тургъан столну аудурду, биреуно уа кылыкъсыз тюртюп аудурду. Аврора кечгинлик тиледи ол адамадан. Орамда уа аны кёлю бокъланып, амалсыз болду. Андан арысында эсинде бир зат да къалмагъанды. Таксиге кючден-бутдан миндиргенлеринден сора, башы тегерек айланып, дуня башы тубюне айланды, къусду, андан ары зат да билмейди. Кесине башы ауруп, суусап болуп, алай келди. Къарангыды бир жарыкъ ургъан да бар, кыйдан эсе да бир таууш да эшитилине. Аны ынычхагъанына Аврора, келип, халин ангылап:

– Ма муну ичсегиз, табыракъ болукъсуз, – деди.

Цанаев солумай бир ызгъа тартды бокалны. Андан сора иги кесек заманны тынгылагъанлай турду, кёзюн къакъмай, жерге къарап турду. Кесине келе тебирегенлей а, Аврораны алайда болгъанын сезип, былай шыбырдады:

– Аврора, мен сени суйген этеме! – деп. Айтханына жууап эшитмегенинден сора, башын да ёрге кетюрюп, андан уллу кыйтарды:

– Аврора, мен сени суйген этеме! Аврора, аны факъыр халин кетюралмай, кетип тебиреди. Алай Цанаев кесин аны юсюне атды, аны тыяргъа, къучакъларгъа, диваннга аудурургъа умут этди.

Эсинде жаланда жагъалашханлары бла хорланнганы къалды, андан башха эсинде зат жокъду... Цанаев кесине келгенден сора, жарыкъ эди, къайдан эсе да кофени, бир къуурулгъан затланы ийислери да чыкъды.

Цанаев аманны кебинден, башындан тутуп, ёрге кётюрюлдю. Жатхан юс кийимлери бла этгенди, жаланда чурукъларыдыла тешилип. Болгъаны да – угу-жугу, кёнчеги да кир, аман ийис этип... Ол Аврорадан асыры уялгъандан жер тешик болса, кирлик эди ары.

– Гал Аладович, уянганмысыз? – деди Аврора. Цанаев Аврораны ауазындан элгенди. Аврора айтханын буйрукъ халда айтмай, жан аурутуп айтды.

– Кийимлеригизни ёрге тагъарча вешалка – стол юсюнде, ич кийимлеригизни уа пакетге салыгъыз. Халат да андады. Вешалканы бла пакетни эшикни сабына тагъыгъыз, – Цанаев Аврора айтханча этди хар затны, башха амалы жокъ эди. – Мен кийимлени жуудуругъа барама, ол Аврораны жаланда къолун кёреди, – бир-эки сагъатдан къайтырыкъма. Эрттен азыгъынг – стол юсюнде. Сен болгъан жердеди ванный да, – деп, Аврора тыш эшикни этип кетди.

Цанаев кёп жууунду, сора эрттен азыкъны сюйюп ашай тургъанлай, Аврора телефон бла сёлешди:

– Гал Аладович, къалайсыз, хар зат тапмыды? – деп сорду. – Холодильникде аш барды.

Бир сагъатдан дагъыда сёлешди Аврора:

– Мен былайда жууукъдама. Сиз отоугъа киригиз.

Цанаев биягъы аны жаланда къолун кёрдю. Кийимлери – тап-таза, арий ийис этип. Кийди аланы. Жарсыугъа, асыры уялгъандан Аврораны кёзюне кёрюнюрге базынмайды.

– Чай ичерикмисиз? – деп сорду Аврора.

Кухня гитчечикди, анда гитче хант къанга жарашдырылыпды. Къыз олтурмайды, эшикни къатында сюелгенлей турады.

– Олтургъан эт, олтур, – деп, Цанаев къайтарып-къайтарып тиледи.

– Алайсыз да, мен Чечен адетге сыйынмагъанлыкъ этгенме.

– Не хапар айтаса? – Цанаев, ачыуланып. – Зат болмагъанды.

– Болгъанды, – деп, ауазын кётюрюп сёлешди Аврора. – Сиз энди уа не зат излейсиз менден? Сизни юйюме кесим келтиргенме! Аракъыдан игилик боллукъмуду?

– Ичгичиден дегенлигингиди?

– Ол манга айыпды. Ол айыпны жуууп кетераллыкъ туюлсе.

– Не хапар айтаса? – деп, Цанаев къолларын кенгнге жайды. – Ким кёргенди? Мында чеченли жокъду. Мындагъыла уа айыпдан жукъ ангыламайдыла.

– Чеченлиле, мындагъыла деп нек айтасыз? Аллах кёрмеген зат жокъду дунияда. Мени бетим а?! Сиз не этгенигиз эсигиздемиди?

– Не болгъанды?

– Ах! – деп къычырды Аврора. Бир ауур зат башына тийгенча болду, тишлерин къыжырыкълады, элия ургъанча, къалтырады. Цанаев, аны

кёзюне къарап, андан кем сынамады кыйынлыкъ. Цанаев, терслигин ангылап, кыызгъа къарады. Къызны бети бир тюрлюле болду да, алгынча ышарды. Алай ол ышаргъан да анга болушмады: жилимукълары суу кьююлгъанлай кьююлдула, кыыз бетин эки кюлу бла жабып, алайдан къачып кетди.

– Кеч, Аврора, кеч! – деп, Цанаев тар коридоргъа чыкъды. Аврора уа Цанаев жукълагъан бир жангыз отоу бар эди да анда эди. – Кеч мени.

– Кетигиз мындан. Мени жашауумдан ахыры бла кетигиз, – деди Аврора.

Цанаев аякъ кийимлерин бек ашыгъышлы кийди. Тышына чыгъар акъыл этди. Эшикни ача, ачыулана, бир аягъындан башха аягъына тура.

– Энтта кетмегенмисиз?

– Аврора, мени ахчам жокъду... Тасмы этгенме, ичгигеми жойгъанма, билмейме. Къайры барлыкъма мен тыш кыралда? Бир адамны да танымайма. Ёнкюч ахча берсенг эди.

– Орамда сакълагъыз мени, – деп, кызны кылыкъсыз ауазын Цанаев жарты-къурту ангылады. Къыз а:

– Угъай. Кетмегиз. Кухняда сакълагъыз. Мен терк келеме.

Цанаев биягъы кухнягъа кирди. Ол Аврора намаз эте тургъанын ангылады. Андан сора битету Аврораны тилеклери толлукъларын ангылайды.

Ингирлик самолёт бла Цанаев Москвагъа учду.

– Сау бол, мени ашыра чыкъгъанынг ючюн, – деген эди Цанаев.

– Мен бек кюркъама, ичгенинги тохтатырыкъ туюлсе деп.

Къызны алай айтханы Цанаевни жанына тийди. Тынгылауну ийип кёп барды, самолётха мингинчи ызлыкъгъа дери. Сора сорду:

– Аврора, ким айтханды санга мени учарыгъымы?

– Къатыныгъыз айтханды.

– Ол сени телефонунгуму биле эди?

– Къалай эсе да билгенме. Мында, Норвегияда, чеченлиле аз туююдюле.

– Хау, – деди Цанаев, сагъышланып. – Аны экиге айланган эгечи мында жашайды... Андан сора уа не затла жаншагъанды ол санга?

– Аны кесине соругъуз, – деди Аврора, Цанаевни тюз кёзюне къарап. – Бир затны юсюнден ол керти сёз айтханды.

– Не затны юсюнден? – деп, Цанаев элгеннген окъуна этди. Ол Аврора жууап бермей тынгылагъанына кеси былай айтды:

– Ичгини кюймазлыгъымымы айтханды? Мен ай бла жарымны ичинде ичгини ауузума да салмагъанма, андан да кёп окъуна бола эди. Тюнене уа чекден чыкъдым... Сен тас болуп къалдынг. Менден букъгъан этгенсе.

– Мен сизден букъмагъанма, – деди Аврора, профессорну сёзюн бёле.

– Сора кимден букъгъанса?

– Сизни къатыныгъыздан... Сау къалыгъыз, – деп, Аврора алайдан терк кетип башлады.

Цанаев жукъудан тюз олсагъатда уянганча болду. Аврораны ызындан къарагъанлай турду да, ол адамланы къалынына ташайгъанлай, аны ызындан къууду:

– Аврора! Аврора! – деп, шашхан адамча кычыра эди.

– Гал Аладович, – деп, бек къаты селешди Аврора, – кесигизни тапсызла жюрютесиз...

– Кеч, кеч, – деп, асыры чапхандан солуун кючден алады Цанаев. – Аврора, манга тынгылачы.

– Мен сизни къатыныгъызгъа тынгылагъанма. Энди уа суйгенни къой, къоркъгъан окъуна этеме сизни бла тубеширге. Сау къалыгъыз, – деп, къыз кетип тебиреди. Алай ол Аврораны сермеп тутду да, олсагъат окъуна ийди.

– Не этгенлигинди бу? – деп, ачыуланып, Цанаевни башындан аягына дери къарады. – Ахшы жолгъа барыгъыз. Самолётха кеч къалмагъыз.

Аврора халкъ ичинде жокъ болду. Цанаев а, жеринден тепмей, беш минут суюледди. Москвагъа барлыкъланы самолётха къайтарып чакъыргъанларын ол биринчи кере эшитмей эди, алай аны кезлери башха затны излей эдиле. Алай бла ол аракъы сатхан жерде суюлип тургъанлай, анга ким эсе да женгил къатылды:

– Гал Аладович, тилейме, – деп, аны ауазы жан аурута эди. – Сиз Грозныйде хазна ичмей эдигиз да. Не болуп калды сизге?

– Аврора, Аврора, телефон бла селеше турургъа эркин этемисе? – деп, Цанаевни кезлери сууланып, калтырап башлады. – Тилейме, сен манга керексе... Аллах бла ант этеме, бюгюнден арысында ичгини ауузума салмазгъа.

– Алай эсе, селешигиз.

– Кергими? – деп, ол сабий кибик хычыуун кюддю. – Сен манга жууап бере турлукъмуса? Бир бирге тубеше турлукъбуз да?

– Хау, хау, кеч каласыз, – деп, къыз аны ашыкъдырады.

Бир сёз да айтмай, ала тинтиу бардырлыкъ жерге дери жетдиле.

– Ахшы жолгъа бар.

– Тохта, – Цанаев бармакъ кыйыры бла аны кюлуна тийди. Къыз артха кетермеди. – Мен энди ичерик туююлме... Мен жашаргъа суюме. Мен сени къатында жашаргъа суюме.

– Кеч каласыз, – деп, къыз аны тюртдю да, тинтиу бардыргъан жерни эшиги кеси аллына жабылды.

* * *

Самолёт Москвагъа жетип кьоннганлай, телефонунда Аврора жиберген эсэмэсни окъуду: «Кесигизге сакъ болугъуз. Аврора». Цанаев ол номер бла къызгъа селешип тебиреди, алай телефон ёчюлюп эди. Бек аман мудах болду Цанаев. Бютюнда Европандан Шереметьево аэропортха тюшгенде, мында бу къатышлыкъ, Аврора бла селешалмагъаны да анга кюшулуп, къайдагъысын унуттурду.

Юйге жетгенде уа, бютюнда уллу кыйынлыккыга тубеди. Кыатыны, ыразы болмай:

– Келалдынгмы?! Да анда нек кьалмагъанса? Ха-ха, ол кьарт кыызга окьуна ичгичи керек туююлдо. Юйюбюзде кьара шайыбыз жокь, бу уа ол гажайны ызындан чапханлай айланады... Тийме манга. Милицияны чакьырлыкьма. Андан эсе, халкь ишлегенча ишлеп, юйюнге ахча келтир.

– Миллионла бла келтирип тургъанма, миллионла бла! – деп кычырды Цанаев.

– Ол ахчага Аврора сени сатып алыргъа кюрешгенди. Бирда кьоркьма, Аврора кесини ёнкючюн бере болур эди.

– Ауузунгу кыс, бетсиз!

– Сени Аврорангды бетсиз. Кыатынлы киши бла ойнайды, сёлешеди, кесине чакьырады... Алай сенден а хайыр жокьду. Ёлюп кьалсанг да, асыраргъа ахча табыллыкь туююлдо. Ишлеп, ахча да эталмайса.

– Мен ёлюр акьылда туююлме! – деп кычырады Цанаев. Ишни юсюнден айтханда уа, ол кертиди. Профессор болуп тургъанлай, капекле тёлейдиле, айдан айга кючден жетдиреди. Бусагъатдагыла ишлегенча ишлейди ол да: эртгенликден тюшге дери заманын кетереди, андан сора суюгенингча айлан. Институтда уа иш жокьду, киши илму бла да кюрешмейди, ишлеген атлы уа боладьла барысы да. Бир кюн а Цанаевге институтда кёбюрек кьалыргъа тюшдю. Ол кезиуде анга телефон бла сёлешдиле:

– Майор Федоровма... Эсигиздемиди, больницагъа сизге келген эдим. Бизге туберге, сизни бла хапар айтыргъа сюеме. Сизге кьалай тап боллукьду? Ишлеген жеригизге барыргъа да боллукьма, сагъат ючде.

Сагъат жыйырма беш минутдан төрт бола эди, майор а жокь. Цанаев кьайгы эте эди, кьуру терезеге кьарагъанлай турду. Майорну келе тургъанын кёрдю.

Цанаевни жаш адам болмагъаны себепли, совет властыны заманында спецслужбаланы адамлары кьаллайла болуучулары эсиндеди: кеслерин кётюрмеген, шош сёлешген, шош атлагъан, кеслерин билдирмеген. Бусагъатдагыла уа, тыш кьыралда чыкьгъан машиналагъа минмей, бир атлам да этмейдиле, омакь кийинип, дуняда аладан кючлю да, намыслы да адам болмагъанына ишексиз жюрютедиле кеслерин. Былайда Цанаев Грозныйде министр айтхан сёзлени да эсине тюшюрдю: «Ахчаны беш процентин спецслужбалада ишлегенлеге беребиз, ала адамланы тынч жашаргъа кьоярча».

– Аврора бла тубешдигизми? – майорну биягъы сорууу.

– Хау, тубешгенме. Не эди? – деп, Цанаев ачыуланнганын билдирмезге кюрешеди.

– Айтырча уллу иш жокьду, бир кьауум сорууум барды.

– Айт созмай. Аврорадан да, менден да излегенигиз неди?

– Болсун... Таусова сизге иги кесек ахча жиберип тургъанды.

– Хау, ийгенди, контракт бла, илму иш бла, грант бла байламлы. Не эди? Алимлени кёбюсю грант бла жашайдыла.

– Андан хапарым барды, – деди майор, бирде кьагьытларына кёз жетдире. – Ол грант халкьла аралы грантды, аны юсюнден хапарны теренирек билирге сюебиз.

– Тюзюн айтсам, аны магъанасын билеме, терен хапар а айталлыкь туююлме. Ол Таусованы ишди. Билсем да, Аврорадан эркинлик алмай, бир сёз да айтырыкь туююл эдим. Энтта сорууугьуз бармыды?

– Барды. Аврора бла ахыр кере кьачан сёлешгенсиз?

– Аны телефонун мен билмейме.

– Да, – деп ышарды Федоров, – ол сизден кенгирекде турургьа бек кюрешеди... Баям, сизни кьатыныгьыз ючюн болур.

– Сиз телефон бла сёлешгенге тынгылагъанмы этесиз?

– Сизни сёлешгенигизге угъай... Таусованы жангы телефон номери.

– Тынгылагъанмы этериксиз?

– Билмейме... Билмейме, алай сизге сакь болугьуз дерге сюеме, нек дегенде ол счётдан ол кюн окьуна боевиклеге ахча жиберилгенди.

– Боевик дегенигизни билмейме, билирге да суюмейме, – деп ачыуланды Цанаев.

– Сиз билмегенликге, Аврорагьыз бек уста биледи.

– Аврора меники нек болду? – деген соруугьа майор жаланда инбашларын кьымылдатып кьойду. Майор кетди. Цанаевде уа – Аврораны жангы телефон номери.

Бир сагьат мындан алгьа, аны телефонун алыргьа термилип тургьанды. Энди уа анга сёлеширге кьоркьгъан этеди – тынгылагъан этедиле. Цанаев бир ненча кере анга сёлешейим деп, алып, телефонну ёчюлтюп тургьанды. Аврораны чийин чыгьарама деп кьоркьмай эди. Ол аланы араларында адам болгъанына, аланы ушакьларына тынгылагъан адам болгъанына ийнанырыгьы келмей эди. Аллай адам боллугьун да суюмей эди, бир тюрлю бир артыкь сёз айтылмагъанлыкьгьа. Алай дагьыда... Бу сагьышладан Цанаев, бир тюрлюле болуп, унутулгъан ичгиге тартынды. Ол ауаралыкьны женгиллетир ючюн, Цанаев ичги сатхан тюкеннге барып, ахча да табып, багьа болмагъан аракьыны да сайлап тургъанлай, телефону сёлешди – Аврора!

– Гал Аладович, сизге майорму келген эди?

– Кьайдан билгенсе?

– Бусагьатда ол манга да сёлешгенди.

– Аврора, – деп, Цанаев алайдан ташаракь, шошуракь мюйюшге келди. – Аврора, кьалайса?

– Жокьду хатам... Мен ахчаны жаланда сизге бла кьарындашымдан туугъанлагьа жибергенме. Аны билдирирге деп сёлешеме.

– Да ол не хапар айтады да?

– Мени кьарындашымдан туугъанланы ала боевиклеге санайдыла, аланы тукьумлары Таусовлары эсе.

– Шашханмы этгендиле, – деп, шыбырдады Цанаев, сора андан да акъырын:

– Ол дагыда неме, – деп, Цанаев къым-тым этди, башын жабып къалай айтыргъа билмей тургъанлай, Аврора кеси ачыкъ айтды:

– Ол Бидаев итле мен алагъа ишлесем, алагъа жетген жерде тил этсем суюдиле. Ол боллукъ туююлдю!

– Аврора! – деп, Цанаев аз къалды кычырыргъа. – Санга, бизге тынгылагъан этедиле.

– Тынгылай берсинле. Мен шпион туююлме, алимме. Кишиден жашырып затым да жокъду... Сиз а манга селешмегиз, ол заманда сизге тынгыларыкъ туююлдюле.

– Тохта, тохта, Аврора, – деп, къайгылы болду Цанаев, – андамында бир селеше турургъа кый.

Экиси да жукъ айтмай, кеп турдула. Цанаев аны терк-терк солугъанын эшитеди:

– Сизни къатыныгъыз а?

– Къатынымы уа не иши барды?! Мен сени бла болургъа суюме, – деп, кеси да билмей тургъанлай, айтып ийди. Аврора уа, бир кесек тынгылап:

– Суюгенигизлей. Сиз эр кишисиз, сайлагъан да сиз этериксиз. Селешген керек заманда ишни юсю бла этигиз эм бир затны этерге сёз берсегиз.

– Къаллай? – деп, Цанаев аны сёзюн бёлдю. Сора, нени юсюнден айтылгъанын биллип, кеси:

– Ичмейме. Керти айтама, ичмейме, ичмегенме эм ичерик да туююлме.

Ала экиси да селешип бошاپ, телефонлары салдыла. Жаланда бусагъатда ангылады Цанаев ичги сатхан тюкенни ичинде болгъанын. Аврора бла селешип бошагъандан сора, аны мелек тазалыгъындан сора, бу тюкенде ийисле, кепчюген бетлери бла эсирген адамла Цанаевни къусарыгъын келтирдиле. Алай бла тюкенден чапханлай чыгып кетди.

* * *

Цанаев жангы жашаугъа ычхыннган сунду кесин: не аракъы, не тютюн ичмейди. Кюн бютюн бек жарыды анга. Кёзлери да алгъындан ачыкъ кёрюпмю башладыла. Жюрек тынчлыкъ, ырахат жашау. Аны бла да къалмай, бир ыйыкъгъа эки-юч кюн – байрам кюнле – Аврорагъа селеширге онгу барды. Аврора уа анга бир кере да селешмейди. Ол да иш бла байламлы селешеди Аврорагъа. Ала, кеп айтмасала да, илмуну юсюнден хапар айтадыла. Цанаевге ол бек хычыуунду, жууаплыды. Хар Аврорагъа селешгенинден сора, ол жангы кюч-къарыу алып, жангыдан жашаргъа суюди. Эрттен сайын Цанаев зарядка этеди. Жангы иш излеуюн да тохтатмайды. Алай Цанаев жыл саны бла Россейде жюрюген, «сатыу-алыу» дегенча, жангы излемлеге келишалмайды. Илмуну сансыз этип, жаланда ахча къайгыды биринчи жерде. Алда болур ючюн а,

танышла, ётгюрлюк, иш кёллюлюк керекдиле. Цанаевде уа ол жокьду. Аврора уа анга былай айтады:

– Сизде болгъан билим бла мында, Европада, профессоргъа тийишлича жашарыкъ эдигиз.

– Да мен тил билмейме, – деп жууаплайды Цанаев, – жыл саным бла да келишмейме жашауну жангыдан башларгъа. Сабийле уллу болгъандыла, сора юйюрюм. Аврора уа къууанчлы халда:

– Баям, сиз тютюн ичгенни къойгъан болурсуз дейме?

– Эследингми? – деп, сейирсинди Цанаев.

– Элемей а, хыр-хыр этмейсиз, жётелигиз да, къыйналып солугъаныгъыз да кетгендиле... Кесигизге сакъ болугъуз, сиз белгили алимсиз. Сизни бла, сизни атагъызны ишлерин мында юлгюге келтирип турадыла, сизни багъалайдыла. – Аны ызындан сёлешгенинде уа, былай сорду:

– Гал Аладович, мен грант бла байламлы ишими бошай турама. Энди доктор диссертациямы къолгъа алыргъа сюеме. Сиз манга болушурмусуз? Манга илму жаны бла консультант болурмусуз?

– Бек ыразы болуп. Бютюнда сени диссертациянг бла байламлы материал бек кёпдю.

Цанаев бла Аврора бир къауум заманны бир бирлери бла ол халда сёлешип турдула. Цанаев бир тюрлю чырмау чыгып, сёлешалмай къалса уа, Аврора, мудах болуп, былай айта эди:

– Мен а тюнене сизни сёлеширигизни сакълап тургъанма. Хар зат да тапмыды?

– Бир хатам жокьду, – деди Цанаев. – Бу кюнледе кесиме бир табыракъ иш излеп айланганма. Алай зат да тапмагъанма. Къартма.

– Сиз къарт туююлсюз, иги да къарт туююлсюз, – деп, Аврора анга кёл этдиреди.

– Сени кёрлюгюм келеди. Сенсиз мен болалмайма. Сени суюген этеме, – деп, Цанаев эндиге дери кёп кере айтхан сёзлерин къайтарды. Ол анга жууапха:

– Сизни къатыныгъыз барды, айтмагъыз алай.

– Мени сюерге эркинлигим жокъмуду?

– Мени бла аны юсюнден айтмагъыз. Тилейме.

– Мен сени суююп турама.

– Айтмагъыз алай.

– Айтханма. Айгып турлукъма... Сен а сюемисе мени?

– Угъай. Къатыны болгъан эр кишилени суюмейме.

– Мен айырыллыкъма.

– Мен сизни бла сёлеширик туююлме.

– Диссертация уа?

Биягъы тынгылау узакъгъа созулду.

– Башха консультант табарма. Сау къалыгъыз, – деди Аврора. Цанаев Аврораны тюртдю сёзлерин кётюралмагъанлыкъ этди, баям. анга экинчи кере сёлешип кюрешмеди. Аврора да аны суюгенине ишексизди.

Алай кызы ол кыуанчы кычан ачык этерикди? Цанаев тохтамай селешеди телефон бла, жууап а жок. Он кюнню ичинде тюрлениу болмады.

Цанаев жашаусузду. Не этерге билмейди. Аны аллай кезиунде кыатыны:

– Не болганды санга? Не кыйынлыгынг барды? – деди. – Бетингде жашау илишанынг жокду. Шуёхларынга бар, айлан ала бла, ким биледи, жюрегинге ушагыан иш табып кыалсанг а?

– Айланама, излейме, кишиге да керек туююлме мен.

– Кыартлыкыгъа хорлата башлагъанса, сени тенглилени уа – жарагыан ишлери, жетишимли жалналары. Сен а – профессор, алгыан ахчанг – эл кюкюлюю.

Ол хапар эртте эрикдиргенди юйюрню да, Цанаевни да. Тюгенип кыалмагыанды Цанаев, адам суймезлик эр киши туююлду. Сора бу тиширыула нек кычадыла мындан? Жанындан суйген Аврорасы жангыдан тас болду. Цанаевни уа сагышы жаланда аны юсюнденди.

Кыатыны муну кыанын бютунда бузар хапар айтды:

– Эшитгенмисе, сени Аврорангы мында тутханларын? Боевикле бла байламлыкы барды дейдиле.

– Москвадамы тутхандыла? Ол Норвегиядады.

– Ха-ха-ха. Ол а профессорунг. Ой, ол сени башынгы бир айландырыуу этгенди... Мен айтханны эшитгенлей, бек кыанынг кыуруп кыалды да. Аллай бир амалсыз болма. Бу тели тиширыуну кыайгысын этип турма да, кесинге тынгылы иш изле.

Цанаев Аврораны юсюнден хапарны интернетде кыадалып излейди. Тапды бир кыауум сёз: «Белгили боевиклени – Таусовланы – тыш кыралдан олсагыатда келген эгечлерин тутхандыла Москвада.

Цанаев, не этерин билмей, терен сагышха кыалды. Эрттегили шуёхуна – Ломаевге селешди телефон бла.

– Да ол Норвегияда эди да, – деди Ломаев, – бек тынгылы грант алып турганды. Ким биледи, Кюнбатышха неда Кюнчыгышха ишлеген болурму?

– Не тели хапарла айтаса? – деп, Цанаев бек кыаты чамланды. – Аллай таза, аллай акылы кызыды ол. Сен менден кем билмейсе аны ким болганын.

– Да аны кыарындашлары боевикле болгандыла. Керти ишни букдураллык туююлсе.

– Ала эртте ёлгендиле.

– Да шуёхлары, жуууклары бла жюрютген байламлыклары ёлмегенди.

– Не байламлык хапарды ол? Аврора алимди, кыарындашларындан туугъанланы аяк юслерине салыргъа кюрешген тиширыду.

– Билмейме, мен билген жокду, – деп, Ломаев ат башындан селешди.

Цанаев не этерге билмейди. Амалсызлыгыны чеги жокду. Бир заманда майор Федоров эсине тюшду. Алай ол Цанаевге берген чакырыу

кѳагытчыкѳны багушѳа атып кѳойгѳан эди. Жашаусузду Цанаев. Бир заманда Аврора кеси сѳелешди.

– Гал Аладович, айып этмегиз, тилейме. Грозныйге учар акѳылда эдим. Атамы жыллыгына келип, кѳарындашымдан туугѳанлагѳа да тансыкѳ болуп, аланы да кѳрейим деп турѳанлай, Москвагѳа Шереметѳевода мени тутхан этгендиле. Манга ким соруу этгенин билемисиз?

– Майор Федоров? Ол да бар эди.

– Экинчиси уа, ийнанырыкѳ тѳойюлсюз, Бидаевди.

– Бидаевми? _ деп сейирсинди Цанаев. – Аны машинасы бла бирге кѳюйдюргендиле дегенлери ѳтѳюрюкмѳо болуп чыкѳды?

– Бу аны жашыды, капитан.

– Сора уа?

– Кѳайдан келесе, кѳайры бараса, нек бараса? – деген соруулары бердиле. Андан сора ол: «Мени атам сени арбазында ѳлгенинден хапарынг бармыды?» – деп сорады. Мен а: «Бизни юйюбюз жокѳду. Жашагѳан юйюбюз башѳа адамныкѳды. Анда келини бла аны сабийлери жашагѳандыла. Ол заманда мен Грозныйде болмагѳанма», – дейме. Ол а: «Сени анда болгѳанындан бла болмагѳанындан ишим жокѳду. Мени атамы жоулгѳаны сени бла байламлыды», – деп, тынгылауну ийди.

– Сен не айтдынг да? – деди Цанаев.

– Дерт жетдириргеми кѳорешесе? – дедим. – Тиширыула бла сермешмеучюме! Кѳарындашынган туугѳанла ѳссюнле. Ала да Таусовларыдыла. Алма терегинден кери кетмейди, – деди. Аврора, биягѳындача, тынгылауну басды. Цанаев:

– Сора тынгылапмы кѳюйдунг анга? Сен а не дединг?

«Сен да, сени атанг да аскерчиле тѳойюлсюз, эр кишиле да угѳай. Тиширыу бла сермеширге окѳуна кѳолугѳуздан келлик тѳойюлдо. Сиз билген кечегиде биреунѳо эшигин кѳакѳгѳан, зор бла ахчасын сѳыйыргѳан кѳарындашымдан туугѳанланы башларындан бир тѳоклери окѳуна тѳюссе...», – дедим. Ол а: «Не этериксе? Агѳачда кѳарындашларынгамы айтырыкѳса?» – деп, мени бек ачууландырыргѳа кѳорешди. Мен а: «Агѳачда айланган кѳарындашладан хапарым жокѳду, алай сизни бла уа арабазны сюзаллыкѳма», – дедим.

– Ала бла алай сѳелеширге жараймыды? – деди Цанаев, жарсып.

– Жарамайды, – деди Аврора, жиямсырап.

– Аврора, жияймы тураса?

– Гал Аладович, мен алай ыразыма сизге. Сиз жиятдыгѳыз мени. Бир кесек сабырлыкѳ тапды жюрегим.

Цанаев Норвегияда кѳалгѳан кечесин эсине тѳюшюрдю:

– Аврора, кеч, – деди.

– Кесимме терс.

Дагѳыда шошлукѳ, дагѳыда тынгылау. Хапарны башѳа жанына бурурча.

– Грозныйге учмадынгамы? – деди Цанаев.

– Билемисиз, спецслужбаладан игилик сакъламагъыз. Кишиге ишекли болургъа сыймейме, аэропортда бохчамы тас этгенме. Ахчам жокъну орунундады. Жангылычлыкъ этерге сыймедим. Артха Норвегиягъа билетим бар эди да, аны кюнюн, заманын тюрлендирип, артха учханма... Энди Россейге аягъым басхандан Аллах сакъласын. Къарындашымдан туугъанланы да кетерликме андан, онг болгъанлай. Аврора жилип тебиреди.

– Аврора, Аврора! Не бла болушайым санга?

– Да... Андан селешеме сизге. Къарындашымдан туугъанлагъа бир кесек ахчачыкъ иерге керекме. Бир айдан къайтарырма.

– Къаллай бир керекди? Адресинги да билдир.

Профессор жиберген ахчаны Аврора анга болушлукъгъа ийген ахчаны къатында бек азды – жюз минг сом. Алай чыртда ахчасы болмагъан адамгъа уллу байлыкъды ол. Бусагъатда Цанаевни сау жылгъа алгъан иш хакъы. Не ары-бери десек да, къызны аллында айыплы болмазгъа кюрешгенди, ол юйюрно арт асырауна сакълагъан ахчачыгъы болгъанды, ишден аванс тилегенди, ёнкуюге да киргенди. Битеу бирге тийишдирген ахчачыгъын Аврорагъа жиберген кюнюн къууанчха санагъанды. Къатыны юйде ахчаны жокълады, алай тапмады. Ол эрини хуржунун къармап, анда жюз минг сомну Таусовагъа жибергенини къагъытын тапханында уа, Аллах сакъласын, даууру жерни тепдирди.

– Мени хуржунларымы нек къармайса? – деп, Цанаев ачыуланды.

Юйюрде жашау ахыры бла да бузулду. Цанаев Ломаев шуёхуна тиледи, общежитияда отоуну артха къайтар деп. Болушду шуёху анга, сора Цанаевни жашауунда хар затны билип тургъанча айтды:

– Бу Аврора бла байламлыгъынгы ахыры бла да юзюп къойсанг, иги боллукъ эди. Андан игилик сакълама.

– Харип сен, аны энтта да аны суйгенлей тура болурса. Сен эдинг манга аны ишге алдыргъан. Энтта суйгенлей тураса аны.

– Сен а? – деп, ачыуланды Ломаев.

– Сюеме!

– Сора нек алмайса аны къатынга?

– Да сен а нек алмагъан эдинг аны?

– Ол манга келирге унамагъан эди... Санга уа барлыкъды. Аврора сени суйгенине ишексизме. Сен муслийман къадарында тёрт къатын алыргъа эркинсе.

– Бир къатын окъуна мени жашаусуз этгенди, – деп, ахтынып, отоугъа къарады Цанаев.

Ломаев – окъуу юйню профкомуну председатели – Цанаевни антлы шуёху къадарында профессоргъа къолундан келген болушлукъну артха салмады. Общежитияны отоунда хакъсыз жашарча этди. Бек гарды отоу. Къачан эсе да бирде бу отоуда Аврора эки жыл жашагъанды! Ол шарт Цанаевни бир кесек тыяды. Ол кезиучюкде Аврора телефон бла селешди:

– Гал Аладович, тынчлыгыгыгызыны алгъаным ючюн, айып этме-гиз... Къатыныгыыз сёлешгенди, мен сизни юйюрююгюзню чачханымы айтып тарыкыгъанды. Кёп намыссыз сёз! Къуру ахчаны юсюнден айтды. Бу кюнледе жиберирме ахчагызыны.

– Ол не сёздю, Аврора? – Мен санга борчлума, сен манга угъай.

– Гал Аладович, бу керексиз дауурла, ушагысыз сёзле, юй бийче-гизни къайгылары керек туююлдюле манга. Келигиз, бир бирибиз бла байламлыгыбызны юзейик.

– Аврора, тохтат! Доктор диссертациянг а?

– Тамамларма кесим, – Аврораны сёзюнден ангылашына эди аны жаны бек къыйналгъаны. – Аны бла битди. Этген игиликлеригиз ючюн, бек сау болугъуз. Сизни къатыныгызыны намысыма келишмеген сёзле-рин кётюрю ючюм жокъду... Не адрес бла, къаллай счётха иерикме ахчагызыны?

– Аврора, не ахчаны юсюнден айтаса сен? – деди Цанаев. – Мен борчлума санга. Мен...

– Гал Аладович, не счётугъузну, не адресигизни билдиригиз манга.

– Счётум жокъду, – деди Цанаев бир, кесек тынгылагъандан сора. Къайда жашагъанымы уа бусагъат айтайым. Манга къалай хычыуунду къачан эсе да сен жашагъан отоуда жашамакълыкъ. Бу отоу сени акылыма салады.

– Къайда жашайсыз? – деп, Аврораны ауазы тюрленди.

– 1401-чи номерде. Ломаев айтханды сени бу отоуда жашагъанынгы.

– 1401-чи отоудамы? – деп, аны солугъан тауушун эшитеди Цанаев. – Кертими? Профессор Цанаев, – 1401-чи отоуда? Мен тюз да Чеченден келгенлей жашагъанма, ол адрес паспортумда да жазылмай, ким болгъанымдан кишини хапары болмай, юй туюп сыйпаучу.

Телефон ёчюлдю. Аврора энди аны бла бир заманда да сёлеширик болмаз деп сагъыш этди. Сёлешди Аврорагъа. Ол а ким бла эсе да сёлеше эди. Бир кеседен Цанаевни телефону зынгырады:

– Гал, – Ломаевма, – бусагъатда Аврора бла сёлешип бошадым. «Аллай айтхылыкъ профессорну 1401-чи отоугъа къалай сугъуп тура-са?» – деп, бек къаты чамланганды. Мени къолумдан келгени олду, Гал. Сен Аврорагъа сёлеш да айтхан эт, башха отоугъа кёчюргендиле деп. Алай болмаса, ол мени ашап бошарыкъды.

– Хар зат да тапды, – деп кюледди Цанаев. Бир заманда къатыны сёлешеди:

– Ха-ха-ха, – аны кюлгени къууандырмайды. – Сени тели Авроранг шашханды. Ол, манга сёлешип, былай айтады: «Аллай сейирлик эрни уллу Аллах саугъагъа бергенди, сен а затха тергемейсе», – деп, ёмюр-де кишиден эшитмегенлерими эшитдиргенди. Билемисе, мен анга не айтханымы?

– Ариу айтмазлыгынгы билеме.

– Сен кесинги акъыллыгъа, сейирлик алимге санай эсенг... Ха-ха-ха, нек эсе да сени киши адамгъа санамайды.

– Сабийле къалайдыла?

– Ой-ой, сабийлени эсингеми тюшюрдюнг?

– Мен аланы бир заманда да унутмагъанма. Хар намаз этгеним сайын, Уллу Аллахдан алагъа игилик тилегенлей жашайма.

– Ол къахме сени диннге къуллукъ этерге юйретгенди. Ичгичи, намаз этеди, халкъгъа ишлеп, юйюне ахча келтирир орунуна межгитге жюрюйдю.

– Мен ишлейме.

– Иш хакъ аламысы? Къысхасы, ол уялмагъанны манга селешгенин тый, – деп къычырды къатыны. – Профессоргъа аллай бир къайгъыра эсенг, элт кесинг болгъан жерге, мен аны ючюн кюерик да, бишерик да туйюлме дегенме. Ангыладынгмы? Анга да айт. Ха-ха-ха!

Цанаев бек аман чамланды. Бек алгъа кесине чамланады. Кертиси бла да, ол кесини акъылсызлыгъындан не кюнлеге къалды, ахырында общежитде бу тар отоугъа келип сугъулду. Айыпды, бедишди анга ол жашау. Ол не эр кишиди? Ол физика илмуланы доктору, профессор ушайды да. Аны илму ишлери уа? Хау, бусагъатда Россейге илму керек туйюлдю! Илмуда да ахча бош жерни алады. Цанаев ол затха юйренмегенди. Ма Ломаев, профессорну эсинде болмай тургъанлай, аны тар отоучугъуна кирип келди.

– Гал, мен ангылайма, бу отоу бек тарды, – бери экеулен сыйынырыкъ туйюлдю. Ломаев коридорда сюеледи. – Кесинг билесе, бусагъат заманда ахчасыз бир зат этерге онг жокъду. Сен а, СССР-де жашаргъа юйреннген адам, ол заманда къалгъанса. Тёз бир кесек, бир-эки кюнден бош боллукъду эркин отоу, сени ары кёчюрюме.

– Къайгъысыз бол, алайсызда манга аз игилик этмегенсе, бу отоуда окъуна хакъсыз жашайма сени хайырынгдан, – деди Цанаев, жюрек ыразылыгъын билдире.

– Къолумдан келгени ол эди, – деди Ломаев. – Кел, ахшы заманланы эсге тюшюрюп, ушхуурубузну бирге этейик.

– Кел, – деди Цанаев. Ахча амалтын, ол тынгылы азыкъ ашамагъанлы иги кесек заман болады.

Ломаев шуёхун бек иги кафеге элтди. Аракъы да алды.

– Мен ичерик туйюлме, – деди Цанаев.

– Жанынг суйгенлей, – деди Ломаев, ашай баргъанда ичер деп.

Цанаев азыкъгъа бек суйюп узалды, шуёху айтханлыкъгъа, ичгини уа къатына да къоймайды.

– Быллай жерде бирге алай кёп тюбемейбиз, кел, бир кесек уртла, – деди Ломаев, – ол саулугъунга да – иги, ашха да ачарыкъды.

– Угъай, – деп, къаты айтды Цанаев.

Ломаев не заманда да ичгиге жан атхан адам туйюлдю, алай бу жол аракъы зыраф болмазча, экиси ючюн да тартды. Иги татыгъандан сора:

– Гал, сен билемисе, кандидат диссертациямы жазаллык туююл эдим, Аврора болмаса, – деди, – энди уа доктор диссертацияма материал бергенди.

– Да кеси да доктор диссертациясын хазырлай турады да, – деп, сейирге кьалды Цанаев.

– Гал, не бла суйсенг, аны бла ант этейим, мен от затны тилемегенме андан. Кеси айтханды да, угъай демегенме. Ол бардыргъан тинтиу ишле юч доктор диссертациягъа жетерикди деп, ант этгенди.

Тюз олсагъатчыкъда Аврора Ломаевге селешди. Ол кьыз бла ушакъ этип бошагъандан сора, айтды Аврораны селешгенин.

– Аврора санга селешсе, уллу отоугъа кечюргенди дерсе деб а тиледи.

– Ол санга диссертация ючюнмю селешди, огъесе эрттегили шуех-лугъузунму эсгерди? – деп кюлдю Цанаев.

– Гал, кесинги тый... Мен Аллах туююлме. Ахча ючюн этеди хар нени да манга.

– Аврора доктор диссертациянга материалны ахчагъамы бергенди? Ломаев, сагъышлы болуп, стаканнга аракъы куйду.

– Тартырма эдинг? – деп, ндан сора жукъ айтмай ичди кеси. – Сен ичгини кьойгъанлы башха адамча кёрюнюп кьалгъанса манга.

– Бузулгъанмы, тюрленнгенми этгенме? – деп, ышарды Цанаев.

Андан арысында ушакъларында магъана кьалмады, Ломаев аш, ичги ючюн да ахчаны бек чомарт теледи, сора кетдиле. Цанаев, общежитиягъа бара, жолда бек сагъышлы болду, ол тар отоугъа киргенинден сора уа – бютюнда. Кесин аллай бир аманнга бошлагъаны, адамлыкъдан иги да кери болгъанын ангылап, не этерге, тынгылы жашау жолну неден башларгъа билмей, терен сагъышдады. Ундурукъгъа жатханында да, тырмандан кеси кесини этин ашайды. Биреуню ауанасында кечинирге кюрешген насыпсыз!

Энди Аврора кьайгъырыргъа керекди анга! Ол а кеси жашауунда башы кирир жер окъуна кьурамагъанды. Эр кишимиди ол?! Цанаевни жилирыгъы келди, огъесе жилиймы турады? Кёкюрегин кьысхан аурууну ачыгъаны аны бекден-бек тозурата барады. Солууун кючден алады. Туруп, дарман ичерге керекди. Ёлюп кьалса уа, кьалай боллукъду иш? Ким асырарыкъды? Кюйдюрюп а кьоярламы?

Терк болушлукъ берген машинаны чакъырыр акъылгъа келди. Чакъырмады, чакъыраллыкъ туююл эди.

Аурууу талайды. Не этсин?! Бир зат да угъай, ёлсе, тынчлыкъ табар жаны, халкъ бедешинден кери болуп башы. Телефону зынгырдады.

– Аврора! – деп шыбырдады. Сора эшитди:

– Гал, Гал Аладович, кьайдасыз? Не болгъанды сизге?.. 1401-чи отоудамысыз? Жангыз бир сёз окъуна айтыгъыз!

Ол, ахыр кьарыуун жыйып, ёрге туургъа итинди, алай жыгъылды.

* * *

Цанаев кёзлерин ачхында, сау болгъанын ангылады. Анга бу жол да сейир этмеди. Реанимацияны дарман ийисин сезди, къатында врачла болгъанларын да.

– Цанаев, сен профессорса, агъачда жашамайса, Москваны тюз ортасында тураса, МГУ-ну къатында, терк болушлукъ берген машинаны кезиуюнде нек чакъырмагъансыз? – деп, врач аны кёзюне иги да жютю къарады. – Дарман ичмейсиз, бирда къуруй эсе да, жюз грамм тартсагъызы эди уа, къаныгъызыны иги ишлетир ючюн. Ичгини алай терк къояргъа да жарамайды... Къалайсыз, негизди бек къыйнагъан? Кардиограмманы хатасы жокъду. Алай жетмесек, жарым сагъатдан ишигиз кырты боллукъ эди. Жюрегигиз алыкъа бек иги ишлейди. Саулай саулугъугъуз къайгъы этерча туююлдо, солургъа, кесигизге бакъдырыргъа керексиз. Дарманы кезиуюнде ичип туургъа керексиз. Бусагъат сизни палатагъа кёчюрлюкбюз.

Ол заманда Ломаев аны тышында сакълап болады. Ол, ышара, шуёхуну къолун тутду.

– Тюзюн айтайым, – Аврора сёлешип, сени саулугъунгдан хапар билирими тилегенди, – деди Ломаев.

– Доктор диссертация бла байламлы болур эди сёзюгюз, – деди Цанаев.

Ломаевни къаны бек бузулду, не айтыргъа билмей, ёрге суюлгенлей турду, эрини-буруну къалтырай. Аны ол халин сезген Цанаев, кючден узалып, къолу бла аны къолуна тийди.

– Айып этме, шуёхум, – деди Цанаев, – Аврора санга да, манга да ахча ючюн болушмайды. Аллахха шукур, дунияда хар затны да къыйматы ахча бла ёнчеленмегени.

– Кёп жерде ахчасыз ишинги эталмазлынг а даулашсызды, – деди Ломаев. – Аны ючюн жибергенди Аврора санга ахча, – деп, ол ахчадан толу конвертни Гал Аладовични жастыкъ туюбуне сукъду.

– Гал, билемисе, Аврора Норвегиядан сёлешип чакъырмаса эди... Мен санга кёгетле келтиргенме.

– Бек сау бол, – деди Цанаев. – Игиме мен, бар, мени ючюн заманынгы къоратма.

– Не келтирейим санга?

– Бир зат да керек туююлдо. Сау бол. Мен сёлешсем, келмей къалма. Жаланда бир тилеригим, – деди Цанаев, – мени телефонуна ахча-чыкъ сал. – Ол, жастыкъ туюбуне узалып, ахча чыгъарыр умут этди.

Бир кесекден Цанаевни телефонуна жан кирди. Къарады ким сёлешгенине, Аврорадан сора киши сёлешмеди. Алай Цанаев алгъа анга угъай, тамата къызына сёлешди:

– Атам, ауругъанмы этесе? – деп, тынгысыз болду къызы. Тюз ол кезиучюкде къатыныны ауазы эшитилди телефонда. – Сен энтта больницагъамы туюдюн? Ичгенми этгенсе? Цанаев телефонун сёлешмезча этди.

Ол, сыртындан жатып, кезлерин юй башдан алмай, кеп турду. Къызыны селеширигин сакълайды. Селешген а Аврора этди. Ол хар заман-дача:

– Сиз юйде этилген татыулу ашла ашаргъа керексиз, – деди.

– Мында иги ашатадыла, – деди Цанаев.

– Мен билеме Москваны больницаларында къалай ашатханларын... – деди Аврора. – Къатынынг, сабийлеринг барамыдыла санга?

– Сабийле телефон бла селешеди, бара-келе айланыргъа онглары жокъду, окъугъан этеди, – профессор ол селзени артыкъ ыразы болмай айтады. Олсагъатчыкъда къатыны селешди:

– Эшитемисе, ол багуш таза чекден чыгъа башлагъанды, юйретген этеди мени. Муслийман эр кишини къатыны кесини къалай жюрютюрге кереклисин, эриме къалай къараргъа кереклими. Ха-ха-ха! Сени ол суу-баш Авроранг юйретеди мени.

Цанаевни жетел къысды. Ол къатыны уа сёзюн бардырады:

– Сен эринге иги болмасанг, жаннетге тюшерик туююлсе деп къоркъутады. Мен а анга: – Юйюмю, юйюрюмю оноун сенсиз эталлыкъма, сен а, къартлыкъ къысып, акъылдан шаша айланган насыпсыз, кимден болушлукъ излейсе? – дедим.

Цанаев телефонун ишлемезча этди.

Андан сора селешмеди къатыны. Аврора да селешмеди. Цанаев да эки кюнню ичинде Аврорагъа селешмеди. Аны ауазын эшитирге уа аллай бир термиледи. Къатыны анга айтхан былхымсыз сёзле профессорну жашаусуз этип, Аврорадан бек уялды.

– Мен иги болдум, больницадан чыкъдым, – деп селешди Аврорагъа.

– Гал Аладович, тюзюн айтыгъыз, юйдемисиз, огъесе общежития-дамысыз? – деп сорду Аврора.

– Общежитиядама, – деди, иги кесекни тынгылагъандан сора.

– 1401-чи отода?

– Хау, – деди Цанаев, сёзю ауузундан кючден чыгъа. – Аврора, мени сенден сора адамим жокъду, аурууларым акъырын-акъырын кетгендиле юсюмден. Мен сенден сора кишиге да керек туююлме. Сен къанынги бузма. Бек сау бол, кеп адамлыкъ этесе манга. Энди ахчам барды, башха отоу къоллу болургъа къолумдан келликди.

– «Башха отоу»?! – деди Аврора. Профессор студентле, аспирантла бла жашайды. Ол неге ушагъан ишди? Ахырысы-къысхасы, Гал Аладович, Сиз чеченлисиз. Сен кесинги юйюнгденг – атангы юйюнгденг – кетерге къалай базындынг?! Чеченли адамына, таулугъа ушагъан иш туююлдю ол! Къатынынг сени юйюнгде сени бла бирге жашаргъа суймей эсе, кетсин, къайры суйсе – ары!

– Аврора, – деди Цанаев, – бу Москвады. Мында кесини закону, кесини тереси.

– Чеченлини жаланда бир закону барды, ол къайда да жашасын, миллет адетге-тёреге бой салыргъа керекди. Ол закондан чыкыгъан адам ол чеченли туююлдо.

– Аврора, мен къарыусуз адамма, не чеченли, не оруслу туююлме, киши да туююлме, жашаугъа бошунакыгъа келип, бошунакыгъа кетерик адамма.

– Кесигизни тыйыгыгъыз, – деп, кылыкысыз кычырды Аврора. – Сиз аты дунягъа айтылгъан профессорсуз.

– Сора уа? Мен кимге керекме?

– Барыбызгъа да керексиз, битеу халкыгъа керексиз. Иги да тынгылап, сора: – Манга керексиз! – деди Аврора.

Цанаев жунчуду. Тынгылагъаны да аны себебинденди.

– Сен кыатымда болурунгу кыалай сюеме. Аврора, сен мени жашауумса.

– Сиз да манга бек керексиз! Ол сёзюн башха жары бурургъа ашыкыды:

– Доктор диссертациямы жазаргъа болушурукъумсуз?

– Мен сени суююп ёле турама. Бу дуняда сенсиз жашау манга жашау туююлдо, – Цанаев сёзлени уллу айтды. – Сен ёмюрден ахыргъа биргеме болсанг сюеме. Болуш манга!

– Болушурукъма, – ол сёзню Аврора кеси кесине шыбырдады.

– Гал Аладович, мен сизни ким болгъаныгызыны кесигизге да, кыалгъанлагъа да белгили этерге сюеме. Ол муратымы толтурургъа эркинлик беремисиз?

Аврора не эсе да бир ауур ишни кыолгъа алып акылда болгъанын ангылады Цанаев. Ол кыолгъа алгъан иш кимни да сагъайтырыгъын, башханы кыой, революция тюрлениу этеригин да биледи профессор. Ол кызыны ызындан барыргъа, кыайда да аны биргесине болургъа хазырды. Алай саулугъу кётюрлюк болурму аны ол муратын. Айтды ахырында:

– Аврора, сен не суюсенг, кыалай суюсенг, алай этерге эркинсе.

– Тыш кыралгъа барыргъа эркинлик берген паспортунг биргенгемиди? Болжалы тауусулмай турамыды? Жолгъа ахчанг барды, тамбла биринчи рейс бла Ослогъа учарыгъынгы тилейме.

– Алыкыа къарыусузма, больницадан чыкыгъанлы кесиме тынгылы келалмагъанма, эки-юч кюн солургъа эркин этемисе?

– Общагадамы? 1401-чи отоуда саулугъугъузну кючлеяллыкы туююлсюз. Суюмей эсегиз...

– Сюеме! – деп кычырды Цанаев.

Профессор, ол сёзню айтханлай, кёлю кётюрюлюп, кёкге учаргъа хазыр болду: ауругъан, ачытхан жери саппа-сау болду, кесин жангы жашаугъа туююп кыалды, жаз башы келип, дуня жашнагъан сунду. Алай ол кыуанч узакыгъа созулмады, халкыла аралы авиакассалада айланнганы саулугъу алыкыа самолёт бла учаргъа жарашмазлыкыгъын билдирди.

Москвада жай айла бек кызыудула, метрода солуп онг жокьду. Цанаевге жаяулай жюриген бек кыйынды, хар атламы бек ауур кёрюнеди. Солууун да бек кыйналып алады. Ослогъа учаргъа билетти кьолгъа тышгенден сора да, сагъышлары аны бирде ары, бирде бери атадыла.

Ол жыл саны аны алгъынча кымылдаргъа кьоймагъанын толу сезип, аны суймеклигине Аврора суймеклик бла жууап берсе да, ишни ахыры неге келип тиериги аны бек сагъыш этдиреди. Къарт Цанаев гюлча чакъгъан Аврорагъа тийишли туююлдо. Бу ишге кьаллай багъа бичерикдиле аны жууукълары, тенглери, аланы иги танымагъан адамла окъуна? Ким не да айтсын, терслик Цанаевни боюнуна тышерикиди, ол таматады, ол эр кишиди, чеченлиди. Аны себепли терслик анга барып тиерикди. Терс а нек болады? Терсди, аны сюзер кереклиси жокьду. Ломаев азмы айтханды анга юйюрюнде тынчлыгъы болмагъанын, жаланда кыызчыгъы ючюн жашау этгенин. Алай эсе, хар ким да алай жашайды.

Цанаев алай жашаргъа суймейди, болалмайды, ол тюрлю жашау боюнундан буууп, солууун алыргъа кьоймайды. Сабийлери да жетгендиле. Кёп тынгысызлыкъдан сора Гал Аладович юйюне телефон бла сёлешди. Юйде киши табылмады. Хуржун телефону бла сёлешди. Къатыны жууап бермеди. Къызы уа:

– Атам, къалайса? Биз терк келликбиз. Бусагъатда Тюркде солуудабыз, тенгиз жагдада.

– Мен игиме, – бек сейир этди Цанаев. – Жукъ кереклинг бармыды? Анангдан сорурса.

Профессор кёп сакълады къатыныны телефон бла сёлеширинг, ким биледи, аны сёзю Цанаевни жашауун тюрлендирип кьояр эсе уа. Керек эди анга тюрлеринуле, адамыча атлаялмагъан, кесин журюталмагъан Цанаевге. Ол бийик трап бла самолётха ёрлеяллыгъы бла кьаллыгъын да билалмайды. Жокьду къарыу-кюч, ёлюм сагъышы да – биргесине. Энди ол хали бла Аврораны юсюне тышюп кьаллыкъды. Башха кырал, башха жашау, ахча жокъ. Анда ёлюп кьалса уа, къалай боллукъду?

Аэропортда халкъ кёпдо, солуп онг жокьду. Кёлю бокъланып, халек болады. Сууукъ тин-тери басып, бек жунчутханды. Цанаев къатынына экинчи кере сёлешди:

– Къалайсыз, энтта тенгиз жагдадамысыз? Сабийле игимидиле? Мен Норвегиягъа учама бусагъат. Саулугъума къаратыргъа барама, – деди.

– Не саулукъ хапар айтаса?! Ол гажаймы чакъыргъанды? Къарт кыыз учуз эр киши тапханды. Эрге чыкъгъан атлы болургъа сюеди. Ол сени тели этгенди, юй тып жуугъан буштукъ этгенди, – физикни, профессорну. Учугъуз ол да, сен да бизден узакъгъа! Ха-ха-ха! Сен аны жашаудан сокъурандырлыгъынгы ангыламайды алыкъа. Къайры суйсенг, ары уч.

Ол сёзледен сора Цанаев дуняда барын-жокъун унутду. Профессор ары кесине бакъдырыргъа угъай, суймекликни къачына кьуллукъ этерге

барады. Аякъ юсюне кючден сюелген эр кишини башынамы урлукъду Аврора.

– Гал Аладович, аэропортха тюшдюгюзю? Къалайды саулугъу-гъуз? Ауазыгъызны жаратмайма, не болгъанды? Огъесе сокъуранганмы этдигиз? Сиз 1401-чи отоугъа ашыгъа эсегиз, аны унутугъуз.

– Бек къарыусузма.

– Учугъуз бери, мен сизни сакълап турама.

Ол, таможнядан чырмаусуз къутулуп, трап бла артыкъ къыйналмай ёрледи. Тюз да сомолётда, жерине олтурур-олтурмаз, къалкъып къалды. Алай самолёт къона тебиреген сагъатда иги да онгсуз болду. Дарман да болушмады. Тёгерегиндегиле тынгысыз болдула. Цанаев солууун кючден алады.

– Сизни тукъумугъуз Цанаевмиди? – деди стюардесса, саусузгъа иги да энишге ийилип. – Сизни реанимобиль сакълайды.

– Къайгъы этмегиз, шёндю халим игиге айланганды.

– Ол затны эте айланган биз туююлбюз, сизни аллыгъызгъа келгенледен адамды.

Цанаев уялды адамладан, артдаракъда уа Аврора этген ишлеге ыразылыгъын билдирди, ол болмаса, самолётдан кеси аллына тюшалган да эталлыкъ туююл эди.

Врачла, машинада бир приборланы хайырланып, аны халин тинтедиле. Пограничникле уа аны паспортун жокъладыла. Хар кимни кесини борчу. Цанаев айтханларындан зат билмейди. Бир уколдан сора бютюн бек къыйналды. Врачла тынгысыз болдула.

* * *

Бек алгъа Цанаев кесин ёлген сунду. Жаннетде жатханча болуп, ауругъан, сынсытхан жери жокъ, акъылы – жеринде. Сора бир заманда тёгерегинде – бир акъ ауанала, бир ариу ийис, тёгерекни шошлукъ бийлеп. Кёзлерин ачды да, къабыргъада ингилиз тилде, дагъыда ол ангыламагъан тилде да жазыула. Цанаев больницада болгъанын ангылады, Норвегияда. Олсагъат башына келген акъыл – бу затла ючюннге ача тёлерге тюшерикди. Кётюрюлюрге умут этди, хау санга, къоллары – темир жипле бла байланып, капельницада. Ол, кёзлерин иги да ачып, тёгерегине ышанлап къарай тургъанлай, эшик ачылып, андан узун бойлу, акъ халатлы тиширыу кирди. Ол Цанаев бла ингилиз тилде сёлешди, бек акъыртын, саусуз аны ангылар ючюн. Профессор хар затны чотха алып тургъан камера барлыгъын да ангылады. Саусузгъа ёрге туругъа жарамайды, не айтса, ол боллугъу уа ангылашыныулуду. Он минутдан врач келип, анга къарарыкъды.

Саусузгъа багъарыкъ врач кесине ийлешдирди. Цанаев алайда сёлешгенлени айтханларын ангыламагъанлыкъгъа, «профессор» деп терктерк айтханларын ангылады. Саусуз жукъларгъа керекди дегенлерин да ангылагъанды. Олсагъатда Цанаев кюсеген да олду. Гал Аладовични

тюшо кёлюн кётюрдю. Кёкде учуп, дуняда, аламда жетмеген жери кьалмады. Хар затны кёрдю, хар затны кеси жашауунда сынады. Бир заманда шагырей ауаз, агасыны ауазына ушайды: «Мындан арысында ким болургъа, кьайда жашаргъа, ким бла жашаргъа сюесе?» – деп сорду. Ол сагыш эте турмай, сабийликден бери да эсинден кетермеген сёзлени айтды: Кавказны бек ариу чакъгъан тау этеклеринде, бизни дунягъа жаратхан ата-бабаларыбыз туугъан жерлеринде, агасыны биргесине айлануучу жерледе, ма ёмюрден ахыргъа жашаргъа суйген – ол сайлагъан жерле. Кесини туугъан журтунда ариу чакъгъан гюл бахчаланы ичинде, Аврораны табып, сора анга кёре, кьуаргъа жашауну. Ол эшигин кьагъады, кьычырады. Кьыз а эшитмейди. Аны ауазы боракъа эшитдиргенча эшитилди: «Анда жаннетди. Аврора жаннетдеди. Сен а кесинг айт, кьаллай кьадар суйгенинги».

Аллай жашау болумгъа кьаллай юлюш кьошаргъа керекди ол? Бек кьыйын сорууду! Кесини юсюнден не айталлыкды? Сагышлары акьылына тынчылык бермеген кезиуде Аврора кёрюндю кёзюне. Ол кьызны ауанасымыды, огъесе жанымыды? Таукел жууап жокь. Ол гюл бахчагъа бёленипди, тегерекни кюн, ай жарыгъын хорлагъан кюч жарытды, дуняны эркетди. Алайы мёлекден толду, ала жаннет чыпчыкьлагъа ушай эдиле. Бир заманда дуняны сагъайтхан ауаз: «Мен аны бла болургъа сюеме, мен ёмюрден ахыргъа аны биргесине болургъа кюсейме, ол кьайры болса, мен да анда болургъа сюеме, тау гюллени ариу ийислерини кёлюнде жууунургъа сюеме. Аврора, Цанаевге келип, акъ халаты бла аны кьатында, анга келтирген гюл кьысымны ариу мияла кьошуннга сала.

– Аврора, – деп, акьыртын айтды Цанаев. – Сен мени биргеме боллукьмуса? – деп, кьыз анга кьарап ышарды. – Аврора, мен ёлгенден сора биргеме боллукьмуса? Биз анда тюз да бир бирибизни кьатында боллукьбуз?

– Биз мында да биргебиз, – деди Аврора.

– Бирда кьуруса да, анда бирге боллукьбузму?

– Гал Аладович, мындагъы жашауубузну юсюнден сагыш этигиз, ёлюмню юсюнден айтханыгъызны унутугъуз, ары барыргъа алыкьа эрттеди. Кьалайсыз? – Аврора сёзню башха жанына бургъанлыгъы эди. Илмуну юсюнден да сёлешдиле, Грозныйни да эсге тюшюрдюле. Олсагъатда медсестра, кирип келип, Аврораны анда туруп заманы бошалгъанын ангылатды.

– Гал Аладович, бир кьауум кюнню сизни саулугъугъузну тинтген этерикдиле. Хар затны тохташдыргъандан сора уа, бек тынгылы багып башларыкьдыла.

– Тохта, – деди Цанаев, – багъасы ненча боллукьду?

– Кьайгъы этме, Гал Аладович, ахчасы тёленигенди, – деди Аврора. – Солугъан да эт, кесинге кьайгъысыз бакьдыргъан да эт. Керексиз сагышланы аз этигиз.

Башха затны юсюнден сагыш этер онг жокъду бу клиникада: эрттенден ингирге дери Цанаевни, къыяулуланы арбачыкъларына олтуруп, бир жерден чыгъарып, экинчисине кийирип айланадыла. Лабораториялада, кабинетледе аямай тинтдиле Цанаевни саулугъун. Аврора да врачладан кем къалмай айланганды Цанаевни биргесине.

– Гал Аладович, саулугъунгу бусагъатдагъы халы биз суннганча туююлдо – эки кере инфаркт болгъансыз, башха аурууларыгъыз да кепдюле. Чыртда къайгъы этмегиз, аякъ юсюне саллыкъдыла. Жюрегинге операция этерге кереклисин ачыкълагъандыла.

– Ахча уа?

– Ахчаны юсюнден сагышсыз болугъуз. Мен тилеген этеме, – деди Аврора. – Барысы ючюн да ахча тѐленнгенди. Врачла хар не да тап болугъун айтып, къууандыргъандыла мени. Операциягъа уа сизни ыразылыгъыгъыз керек боллукъду.

– Сен къалай къарайса ол ишге? Цанаев къызны кѐзлеринде болумгъа иги да тюрслеп къарады.

– Операция этдирирге керекбиз. Мен мындагъы врачланы фахмуларына, билимлерине бек бюсюрейме, ийнанама ала этген иш сѐгом излемезлигине.

– Сен къалай къарайса бу ишге? – деп, Цанаев экинчи кере да сорду.

– Гал Аладович, къатынынг бла да кенгеш.

– Керекмиди ол?

– Бек керекди, – деди Аврора.

Цанаев ахтынды.

– Аврора, операцияны кезиуюнде сен къатымда болурунгу сюеме.

– Ма ол а керек туююлдо.

– Бек керекди, – деди къаты Цанаев. – Сенден жашырып затым жокъду. Къатынымы не айтырыгъына тынгыла.

– Сен юдемисе, Москвада? Тюркде къалай солудугъуз? – Цанаев телефонда айтылгъанны Аврорагъа да эшитилирча этди.

– Мен Москвадама. Сен а Норвегиядамыса? Гажайдамыса? Ол къарт къыз къалайды? Диннге къуллукъ эте болурсуз, гюняхларыгъызны жууа болурсуз. Ха-ха, ичгиден къанмагъан ичгичини эфенди болгъанды.

– Мен больницадама, – деп, Цанаев къатыныны сѐзюн бѐлдо. – Мени жюрегиме операция этерикдиле. Сени ыразылыгъынг керекди.

– Алагъа, санга да мени ыразылыгъым неге керекди? Сен ары менден ыразылыкъ алмай баргъанса. Сени Авроранг берсин ыразылыкъ. Ким бергенди сени ючюн клиникагъа ахча?

– Ахчаны Аврора бергенди! – деп, Цанаев уллу айтды.

– Кѐремисе аны! Алаймыды? Сени жаш этергеми кюрешеди?! Анга жаш да, саулукълу да эрми керекди? Алай сени ахлунг Узум-Хаджини юсюнден хапарны эсинге салыргъа сюеме.

– Сени ыразылыгъынг бош, былай, аты-саны болсун деген магъанада керек эди, – деди Цанаев, къатынны андан ары сѐлеширигин суюмей.

– Жаш адамнымы суйдюнг? Не суйсенг, аны эт. Мен кьонакьдама. Заманым жокьду. Сау кьал.

Бу хапарладан сора Цанаев жашаусуз болду. Бек уялды Аврорадан. Аврораны уа кьаны бузулду. Кёп тынгылагъанларындан сора, сёзню Аврора башлады:

– Не Узум-Хажини хапарын айтырыкъ эди кьатынынг? – деди Аврора.

– Бизни тукьумубузда Узум-Хажидеп болгъанды, манга ушаш жашауу кьураялмагъан адам. Анга операция этип, сокьур чегисин кетергендиле да, ол а врачча соргъанды: «Мен алгъынча тынгылы эр киши болгъанлай кьаллыкьмамы?»

«Сен алгъыннгы эр киши болгъанлай кьаллыкьмыса, угъаймы, аны айталлыкь тьойюлме. Алай Узум-Хажидеп болгъанлай а кьаллыкьса», – дегенди врач.

– Ангыладым, – деп кюлдю да Аврора, сора, секирип ёрге туруп, кафедраны жьыйылыуундача кьызыу сёлешди:

– Биринчиден, сен жашауунгу озгъан заманына сокьуранырча адам да, бош саусуз да тьойюлсе! Сен дуниягъа аты айтылгъан алимсе, физик! Сен айтылгъан Цанаевланы жашыса! Экинчиден, битеу ишибиз, жашауубуз алдады. Биз ким болгъаныбызны танытырбыз кёплеге! Ючюнчюден, сени кьатынынга башха Узум-Хажини хапарын ангылатыргъа керек эди – ахшы муратны, ахшы жашауну орунуна жилиау сакьлагъан жашауну.

– Да тынгыладынг мени кьатыныма: не жилиамайды, не сокьуранмайды, – деп кюлдю Цанаев.

– Ашыкьмасын алыкьа, – деди Аврора, таукеллиги кьоч-кьарыу бере. – Биз, тюзю мен, операцияны юсюнден айтмайма, хар зат тап боллугъун билеме. – Цанаевни игиликге кёллендирди. – Врачла айтханны этмей мадар жокь. Арт болжалгъа салыу да жокь.

– Неди операцияны багъасы? – Цанаевни ауазында бир уялыу хал эсленди.

– Хапар айтырча зат жокьду былайда, бош кьара шайла аллыкьдыла. Москвадан эсе, кёпге учузду. Ахырысы-кьысхасы, кьоярмы эдинг бу ахчаны юсюнден хапар айтып тургъанынгы? Гал Аладович, врачланы барысы да бир кибик ыразыдыла операциягъа.

– Мени жашауум сени кьолундады.

– Барыбызны жашауубуз да Аллахны кьолундады. Адам кьадарындан кьутулмайды.

Цанаевни операциягъа элттип баргъан сагъатларында да айтды Аврора ол сёзлени. Кьызыны кёзлеринде мудахлыкьны эследи профессор.

– Аврора, сен жилиргъа сюемисе? – деди Цанаев.

– Угъай, – деди Аврора, ышарыргъа кьорешгенликге, кёзлеринде болгъан мудахлыкьны жашыралмады.

– Жилиама, жилиама! – деп, Цанаев энди Аврорагъа кёл этдиреди. – Аврора, башха дунияда, башха жашауда бирге боллукьбузму? Айт!

– Гал Аладович, боллукъма, ол дуняда да сени бла боллукъма!
 – Аны юсюнден сагъыш этме, – деди Аврора, бир кесек эс жыйып.
 – Айт, къайтарып айт, анда бирге боллугъубузну! Сен мени къатымда боллукъмуса?

– Боллукъма, боллукъма, Гал Аладович! Алыкъа бек кѣп заманны мында жашарыкъбыз. Мен анга толу ийнанама. Бу жол бютюнда бек жилияды къыз. Сора: «Къоркъмагъыз, хар не да тап боллукъду», – деди, бир жаныракъ тепчий.

– Къоркъмайма. Сен къатымдаса. Сен энди ёмюрден ахыргъа боллукъса биргеме. Сен мени сюемисе?

Къыз, энишге ийилип, жилиямуқларын жута, шыбырдап, бу сѣзлени айтды:

– Сюеме, бек сюеме, ёмюрден ахыргъа суйгенлей турлукъма!

* * *

– Профессор Цанаев, – деди анга бакъгъан врач, – бек суйюп, ыразы болуп айтайым сизге: саулугъугъуз бек игиди, бусагъатдагъы халынг жыл санынга келишгенин да билдирейим.

Гал Аладович, ол затны кеси да бек иги ангылайды. Къалай хычыуунду юсюнгде аурууунг болмагъанын ангыламакълыкъ. Бир затны юсюнден сагъыш этмейсе. Эркин солуйса, эркин атлайса. Жашаугъа жангыдан туугъанчаса. Адамлада болгъан халаллыкъны узакъдан окъуна ангылайса.

Врач хапарын андан ары бардырады:

– Ауур зат кѣтюрмегиз, саулугъунга тийишли болмагъан шартладан кесигизни кери тутугъуз. Саулай алып айтханда, не тюрлю ишни да белин бюгерик эр кишисиз. Биз айтырыкъ: эки ыйыкъны больницаны профилакторийинде болургъа тийишлисиз. Сѣзсюз, кесигиз сюе эсегиз.

– Биз аны юсюнден келишгенбиз, – деди Аврора. – Бек сау бол, профессор. Биз тюз бусагъатда атланырыкъбыз профилакторийге.

Мында хар затны кѣз туурасында тутхан, болушлугъун бир затдан аямагъан Аврора эди. Профилакторийге алай жууукъ туююл эди, ары барыргъа такси къурагъан да Аврора болду. Анда тургъан эки ыйыкъны ичинде саусуз бир затха къайгъы этмезге, керексиз сагъышланы башына келтирмезге керекди.

Профилакторийде алай тап къуралыпды иш, бир затдан жарсырыкъ туююлду саусуз. Ашлары да – залим. Аврора, Цанаевге асыры сакъдан аны номерине кирген да этмеди.

– Биз бирге олтургъан, сѣлешген да этмейбиз, – деди Цанаев.

– Сиз иги солургъа, иги ашаргъа, шошлукъну, сабырлыкъны сакъларгъа керексиз, – деди Аврора.

Цанаев юйюне, Москвагъа бир кере да сѣлешмеди, сабийлерини ауазларын эшитирге бек суйюп тургъанлай да.

Ма санга, кьатыны сёлешеди:

– Санга, кертиси бла да, операциямы этгендиле? – деди. – Мен сени ичип жаншагъан суннганма. Къалайса?

– Сени Узум-Хажинг къалай эсе да, тюз алай. Алай саулугъум бек игиди, эркин солуйма, эркин жашайма.

– Аллахха шукур. Биз санга асыры къайгъы этгенден жашаусуз болуп тургъанбыз. Ким теледи ахчасын а?

– Ким этерик эди? Аврора.

Кёп турдула сёлешмей. Цанаев кьатыныны бек ауур солугъанын эшитип турады. Баям, кьатын эрин къолдан ычхындыра тургъанын ангылады:

– Къарт тиширыу эр сатып алды кесине, – деди.

– Зыраф эр кишини.

– Мен орамда айланган эр кишиледен туююлме. Мен профессор Цанаевма! – деди. – Мени бир адам саталлыкъ да туююлдю, сатып алаллыкъ да туююлдю, – деп, Цанаев бек кьаты кьычырды.

Алай ол ахыр сёзлерин кьатыны хуржун телефонун ёчюлтгенинден сора айтханды. Анга кьаны къайнап, Москвагъа сёлеширге кюрешди.

– Тынгылайма, – деди кьатын.

– Мен сёлеше туруп, телефонну чолпусун бир жанына атхан аде-тинги кьойгъан эт.

– Хуржун телефонну бир жанына атмайдыла, ёчюлтген этедиле, санга сёлешгенни ауазы эшитилмез ючюн, – деди кьатын. Этди ол алай Цанаев дагъыда кёп кюрешди Москвагъа сёлеширге. Болалмады, жууап бермеди кьатын.

Аллай бир кьыйынлыкъ сынады Цанаев, къоллары, аякълары къалтырап, кёз кёре, не олтуруп, не сюелип туралмайды. Не хадагъа этсин, тютюн, аракъы ичип, кесине бир кесек сабырлыкъ алгъандан игиси уа жокъду. Къайдан тапсын ахча? Москвагъа жол хакъгъа жетер-жетмез росей ахчачыгъы барды хуржунунда.

Отоуда ары бла бери жюрюйдю Цанаев, терезеден тышына къарайды: ким да сукъланырча, тауушлукъ терек бахча, бир сейирлик ариу кёл, бир къауум адам жаяу жолчукъ бла ары-бери жюрюп, зауукъ солууларына къууанадыла. Ол хал кесине сукъландырады профессорну, андан ары не этеригин а билмейди.

«Зыраф эр кишини сатып алды» деген, кьатыныны ол сёзлери жүрегин жандырадыла, тохтамай къулакъларын зынгырдатадыла. Бир заманда Аврора сёлешди:

– Гал Аладович, нек эсе да кьаныгъыз бузулуп турады? Не болгъанды? Дарманларыгъыздан ичигиз. Мен тебирей турама.

Къызны ауазы анга иги да сабырлыкъ берди, Цанаев жашау кёллю болду. Сагъат да озгъунчу Аврора Цанаев болгъан отоуну эшигин шош къакъды. Ол босагъадан атлагъынчы окъуна профессорну отоуу жарыкълыкъдан толду, терезе, эшик да къууанч хапар айтханча кёрюн-

дюле. Экиси да, миллет адетлерине кертчи бола, бир бирге жууук олтурмай бардырадыла ушакъларын кеси тиллеринде. Цанаев къланы нек бузулгъланын айтды Аврорагъл. Кълыз а былай айтды:

– Келигиз, кафеге барып, бир кесек олтурайыкъл, ишден ач болуп чыкълганма. – Бардыла экиси да кафеге, бири бири кълзлерине кълрап олтурдула хант кълангагъл. Аврора бир ненча жюзюню, бохчасындан чыгълрып, Цанаевни аллы табагъл салды: – Бу хужулукъл жашауда ахча хар атламындан керек болады. – Цанаевни бети жарыды.

– Мен сизни кълатыныгълызны кълаллай адам болгъланын бир кесек ангылагъланма, – деди Аврора. – Мени акълылыма кълре, ол жашауну багълсын бек алгъл ахча бла бичеди. Ол не айтханды сизге, жашырмагълыз?

Цанаев мудах болду: – «Зыраф эр кишини сатып алды», – деди.

– Ол мени юсюмденми айтды?

– Экибизни юсюнден да.

– Сиз а не айтдыгълыз?

– Мен эр кишичик тююлме, профессор Цанаевма! Мен сатлыкъл да, сатыллыкъл да тююлме.

– Тюздю.

– Ол айтханымы эшитмегенди кълатын, телефонун ечултюп кълйгъланды.

– Селешигиз артха.

– Кюрешдим селешип, тынгыларгъл сюймейди.

Кълп тынгыладыла экиси да, бир бир кълзлерине кълрап. Официант келди да, аланы сагълшларындан кълутхарды. Аврора заказ этгинчи, Цанаев айтды:

– Аврора, сорчу, мында тютюн ичерге жараймыды?

– Профилакторийни тийресинде тютюн ичерге жарамайды, – Цанаев сормай ангылады официантны айтханын.

– Мында тютюн ичерге жарамайды, – деди Аврора, – ол айыплы ишди. Кълыз, профессорну мудах халын эслеп:

– Бекми келеди тютюн ичеригиз? – деп сорду.

– Тълзерме.

– Ичги уа?! – деп, кълаты сорду Аврора.

– Сен келгинчи, бек сюйген эдим.

Ала биягълындача кълпге тынгылауну басып турдула. Биягълы официант келди да, ала экиси да бир бир кълзлерине кълрадыла:

– Гал Аладович, – Аврораны ауазы тюрленди, – сиз акълылыгълызгъл келтиремисиз Аврора мени сатып алыргъл кюрешеди неда сатып алыргъл боллукълду деген оюмну?

Цанаев, не айтыргъл билмей, тили тутулгълан адамгъл ушап къллды. Кълыз а бардырады сълзюн:

– Эсигиздемиди операцияны аллында не затны онгсуз этип айтдыргъланыгълыз?

– Мен ол сёзлени айтдырмагъанма санга, – деди Цанаев, – шош, жалынган хал алып. – Сен кмени сюесе да, огъесе манга жанынг аурупму айтхан эдинг ол сёзлени?

– Сиз ким да жан аурутурча адам туююлсюз! – деди Аврора. – Жашауда кёп бийиклеге жетишгенсиз, айтхылыкъ физик, профессор! Миллетибизде сизни кибик адамыбыз болгъанына ёхтемленеме. Бек уллу багъа бичеме сизге, хурмет да этеме, – деп, ышарды къыз.

– Сиз биз жашагъан юйге суу, газ элтдиргенигизни къалай унутурма мен. Мени сакъат атам къаллай бир хычыуунлукъ сынагъан эди. Унутулмайдыла аллай игиликле.

– Сен мени сюемисе? Айт аны тюзюн!

Къыз башын энишге ийди, кёз жашлары хант къангада табакъгъа тамдыла.

– Мен сени жилиятдым, – Цанаев иги да амалсыз болду, сора адам эшитмесин дегенча, шыбырдап, чечен тилде: – Сен мени сюемисе? – деп сорду.

Аврора уа тынгылайды, жилимукъларын а тыялмайды. Цанаев, аны акъылын билирге суююп, дагъыда сорду.

– Сюеме... Бек эрттеден бери сюеме, – деди къыз, башын ёрге кётюрмей.

– Сора, – деп, ёрге кётюрюлдю Цанаев. Ауазына окъуна жан кирди. Бир сейирлик, бир махтаулу, бир хычыуун сезим кьолгъа алды аны, кёк кенглигинден учуп айланган сунар эдинг, – бизде, алимледе, хар не да кеси жерин табаргъа керекди. Сен «а» дегенсе, аны ызындан «б» да айтылыргъа керекди. – Цанаев теренден алды солууун, – Аврора, мен бек сюеме, бек баш уруп тилейме...

– Тохтагъыз, Гал Аладович, – деди Аврора, Цанаевни сёзюн бёле, кёз жилимукъларын сюрте, къууанчы, ахшы умутлары, жангы жашауну ауурлугъу, жууаплылыгъы тынгысыз эте, шапа къыз келтирген шишленни, къашыкъланы салфетка бла сыйпап, кесин бир кесек заманнга аны бла булжута. – Гал Аладович, мен суюмекликни юсюнден айтханда, суюмекликни ахчагъа сатып алып онг жокъду. Аны юсюнде сатыу-алыуу сагъыныргъа окъуна жарамайды. Алай туююлмюдю?

– Алайды. Тюппе-тюз айтаса! – Аврора, мен жыл саным келген адамма, юйдегиси болгъаннга да саналама. Былайда бу кафе аллай хапарла айтыргъа тийишли жер туююл эсе да, сен мени бла бирге болурунгу суюгеними эндиге дери да ачыкъ айтханма, сен манга бек керексе... Биз бир бирни сюебиз, кел, юйюр къурайыкъ. Билеме ырысхы жаны бла да кьолайлы болмагъанымы.

Аврора кюлдю:

– Гал Аладович, манга юйюр къурааргъа кереклибизними айтасыз, огъесе ырысхыны, ахчаны сагъынып, кёлюмю къачырыргъа кюрешесиз? Гал Аладович, болмагъан хапарла бла сени да, кесими да башларыбызны аурутургъа суюмейме, тюзюн да, кертисин да айтайым: юйюр

кѳураргѳа ыразылыгѳымы излепенигиз манга уллу намысды, алай бир тилегим барды сизге.

– Не сыйсенг да, – деп, Цанаевни кѳзлери жандыла.

– Гал Аладович, тюзюн жашырмай кѳзюгюзге айтыргѳа сюеме: сиз жыл саныгѳызны сагѳынып турасыз тохтамай, мен да жыл саным келген кѳызма. Мен ичгиге берилген адамгѳа эрге бараллыкѳ тѳююлме. Бизни динни излеминден хыйсап этерге керекбиз. Сора врачла да бек кѳаты айтхандыла сизге, ичгини атын окѳуна сагѳынмагѳыз деп.

– Мен ичги бла кюрешмегенли кѳп болады. Ёмюрде да ичерик тѳююлме, – деди профессор.

– Хар зат да чечен миллетни адет-тѳресине тийишли болургѳа керекди, – деди Аврора.

– Сѳзсюз. Аны даулашы жокѳду.

– Алай эсе, сиз бизни оноубузну кѳатыныгѳызгѳа билдирирге, андан эркинлик алыргѳа керексиз.

– Угѳай, – деди Цанаев, – ол мени бла телефон бла сѳлеширге окѳуна сѳюмегенди.

– Былайда башха мадар да барды: почта, письмо.

– Ол узакѳгѳа созулукѳ ишди.

– Алай эсе, телеграмма жибер.

– «Кѳатын алама, эркинлик бер», – депми жазаргѳа керекме?

– Кѳалай сѳюсегиз, алай жазыгѳыз.

– Мен анга жазаргѳа, сѳлеширге да сѳюмейме.

– Мен сѳлешейимми анга телефон бла? – деди Аврора, кишини акѳылына келмезлик оюмну айтып.

– Сенми? – деп, сейир-тамашагѳа кѳалды Цанаев. – Не айтырыкѳса сен анга?

– Сен угѳай демей эсенг, ишни болушун айтама.

– Ол не айтырыгѳын а билемисе?

– Айтычусун айтыр. Сен угѳай демей эсенг, сени кѳаллай болгѳанынгы айтырыгѳын бу жол да эшитирге сюеме.

– Кѳалай сѳюсенг, алай эт, – деп, Цанаев жауурунларын жыйырып кѳойду.

* * *

Аврораны кѳайсы ишге да базынулугѳу, таукеллиги болгѳанын танышхан кюнлеринде окѳуна ангылагѳан эди Цанаев. Ломаев айтханланды аны ол шарталрын. Алай хар нени да алай терк кѳураргѳа кѳолундан келгенин а билмей эди. Жарым сагѳатдан кѳатыны бурду телефонун эрине:

– Ол гакайгѳа айтхан эт, мындан кѳп кѳаныбызны бузмасын. Кѳойчуну кѳызы юйретеди бизни кѳалай жашаргѳа кереклибизни. Бусагѳатда да андан ыстауат ийис урады. Э, сен ичгичи, жукѳгѳа жарамагѳан эр киши, аны жашауна ахча ючюнмю ташайгѳанса?! Бизге да керекди ахча! Киши кѳыйыны бла жашагѳан насыпсыз! Сен мени жашаууму

ёмюрге ойдунг. Сен къарт ичгичи, сабийлеринги юсюнден сагъыш этемисе? Башыбызны эшикге чыкъмазлыкъ этгенсе.

Бу жол Цанаев этди телефонун селешмезча.

Цанаевде сокъураныу хал эсленемиди? Сёзсюз, сокъуранганы къой, кеси кесин таларгъа хазырды. Къатынны жаншагъаны ючюу угъай, айырылыу, къошулуу хапар эрттеден жюрюгенди. Цанаевни сабийлерине соймеклиги хорлагъанды ол затны. Да ол сабийле операциягъа дери, андан сора да бир кере окъуна нек селешмедиле аталарына? Ол а къаллай операция эди! Жюрекге этилген операция. Ол ёлоп къалыргъа боллукъ эди да... Аналарыды терс. Ким биледи, Гал Аладович кеси терс эсе уа? Сабийлерин ол халда юйретгенди.

Аврора уа?

Аврораны ол бек сюеди. Сагъышлары жаланда аны юсюндени. Ол аны бла жашагъанлы жыл болду. Кюнюн-кечесин да Аллахдан анга игилик тилей ашырады. Аврораны аны къатында болгъанындан, телефон бла анга селешгенинден уллу къууанч керек туююлду анга... Алай сабийле, юйюр! Не кеп сагъыш да этсин, жашауу тамата къызы айтханнга кере боллукъду. Селешди анга телефон бла:

– Атам, мен тенг къызларым бла кинодама, артда селеширсе.

Андан бери бек кеп заман озгъанча кёрюндю Цанаевге. Бурду телефонну къызына. Телефон тауушсузду. Бек къыйын кёрюндю ол Цанаевге. Профессор юйюрюнден айырыла тургъанына ишексиз болду. Юйюрю уа къачан ушагъанды юйюрге? Жюрегине операция этилмесе, ол эндиге дери жашамаз эди. Жашаса да, саудан ёлоп.

Юйюрю анга операция этилгенин эсине да алмагъанды. Кертиди, онг болгъан къадар жууукъгъа-тенгнге кёл ашар кереклиси жокъду. Бютюн да – сабийлеге. Ол да адамны ёз жашаууна къайгъырыргъа керекди.

Цанаев дагъыда кеп затланы юсюнден сагъыш этди, кеп затны эсине тюшюрдю, хар болумну кеси акъылында сюздю: бар терслик муну боюнуна тюшеди. Алай бла къаны бузулуп, саулугъу осалдан-осал болуп тебиреди. Москвада ичгини ызындан сюрюп, марданы билмей ашыргъан кюнлери татыйдыла бюгюн.

Энтта аракъыны жокълайды. Аллай кезиуде жюреги уа ачыйды, адамсызлыкъ халгъа бой салгъаны ючюн. Бек сюеди жашаргъа, аны себепли саулугъуна хата келтирлик затланы жокълагъан угъай, атларын сагъыныргъа кереклиси жокъду. Аврора ючюн окъуна жашаргъа керекди ол дуняда. Таусова Цанаевден жыйырма жылгъа кичиди. Аны насыплы этерге керекди. Къалай сюеди Цанаев аны!

Ол затланы айтып турургъа кереклиси жокъду, баям. Угъай, Цанаев къатыны кесинден жыйырма жылгъа жаш болгъанына къууанады, айтып айланыргъа уа соймейди. Аны эсгерирге окъуна базынмайды.

Эр киши юйюрюн къайгъысыз тутаргъа керекди. Аны бла байламлы Цанаевни къатыны анга берген багъаны сагъынмайыкъ – альфонсха дери да ол анга айтмагъаны къалмагъанды.

Къалай къыйынды, Аврора андан излегенча, чеченли болмакълыкь – чынтты чеченли! Ала экиси да оруслу, Норвегияны, Европаны адамлары болсала, къалай суйселе да, алай жашарыкъ эдиле: эркин жашау, демократия халла, кёп башха эркинликле. Ол кесини къатыны бла жашаяллыкь туююлдю – жангы адамы барды – некахсыз къатыны, тосу дерикдиле халны иги ангыламагъанла. Бусагъатда бу экисини арасында болум къууандырады аланы. Была Цанаевни алгъыннгы юйюрюне чырмаулукь этмейдиле, айырылгъандыла. Тюбеген сагъатларында бир бирге аз ышарып озаргъа боллукьдула. Ол жашау халге келишеди, цивилизациягъа да келишеди. Шёндюгю жашауну излемиди ол. Цанаевни алгъыннгы къоншуларына чойрелик туудурмайды.

Алай Аврора уа!

Жашауда алай болады. Кесини туугъан жеринден, миллет адет-тёре-синден кенге жашагъанла, башха миллетни культурасына, динине бой салып, кесини миллет байлыгъын, ниет байлыгъын, миллет илишанлары, тилин деп окъуна айтайыкъ, тас этип къояргъа боллукьдула. Ол затланы санагъаныбыз, аланы экисини арасында бусагъат заманны изле-мине кёре, суймекликге тасха тюшерик туююлдю, жаланда хар неде да, миллет адет-тёре да динни излемина тийишли болургъа керекди.

Норвегияда уа ол къалай боллугъун Цанаев ангылагъан окъуна эт-мейди. Ол – жыл саны жетген, белгили адам, къатыны, юйдегиси бол-гъан инсан, этгени уа къалайды?! Тышындан къарагъаннга – бедишлик, кюлкуюк. Башха тюрлю къалай айтыргъа боллукьду анга?

Къатын алса уа, къаллай эр кишиди ол? Жашау этерге ахча уа? Со-руула, ааурала...

Битеу бу саналгъан шартла Цанаевни тели этерге жетишдирип тох-тагъандыла. Баш ауруу, сансыз къыйынлыкь! Алыкьса сау болуп къал-магъан жүрек ауруу, тохтамай кесин жокълатханлай тургъан ачыкъ жара. Цанаевни хуржун телефонуну тауушу окъуна элгендиреди.

– Гал Аладович, къалайды саулугъугъуз? Ауазыгъызгъа кёре, тан-сыкъ болгъансыз. Кюнню халы къалайды? Бизни Кавказдача! Хауада бир кесек айланармы эдик? Мен бусагъат жетеме санга.

– Кеч туююлмюдю? – Цанаев, терезеге жууукь барып, тышына къа-рады.

– Кеч болуп къалыр деб а къоркъама. Мен жолдама, бусагъат же-теме санга.

Аврораны ол къазауат халы алыкьса тынгылы аякъ юсюне болмагъан Цанаевни тынгысыз этди. Ол къалай, не этерге билмей окъуна тохтады. Алай Аврораны къайгъырыулу ауазы эртте унутулгъан жашаун эсине тюшюрдю. Сабий жылларында аллай кюнлери аны майны байрамларын, жангы жылны къууанчын сакълагъан заманларында болгъандыла. Не уа атасы аны къолундан тутуп, байрам демонстрациягъа элтген кезиуде. Аны башында къууанчдан башха сагъышы болмагъанды – атасы бирге-сине эди, нени суйсе, аны ала эди тюкенден, къайда къууанч болса, ары

элтгени, карусельде алгъан зауукълугъу... Гал Аладович атасы саулукъда жаланда алай жашагъанды. Доктор диссертациясын да атасы сау заманда жазып бошагъанды. Атасы ауушхандан сора, жашауу артха кете башлады. Ол алай бара эди, кез ачдырмай. Ма, суймекликни кючю – къартлыкъны дарманы! Цанаев таукел атлап чыкъды профилакторийни арбазына. Тюз олсагъатда алайгъа Аврора да жетди:

– Гал Аладович, къалай хычыуунду табиьгъатны бусагъат заманы, не къадар ариулукъ барды!

– Хау, – Аврораны хар айтханына ыразыды Цанаев. Кертиси бла да, кете баргъан жай кюнлени хычыуунлукъларын айтып бошайлыкъ туююлсе.

Аврораны къууанч халда:

– Мен сизге телефон бла селешген сагъатымда сизни ауазыгъызда бир сейирлик мудахлыкъны ангылагъан эдим. Не болгъанды? Биягъы къатыныгъыз къаныгъызнымы бузгъанды? Мен да селешгенме анга. Тюзюн айттайыммы? – Аврора Цанаевни кезюне къарады. – Аны да, сизни да къыйынлыгъыгъыз аз туююлдю – юйюрюгюз. Менде болур, баям, битеу терслик. Алай сени къатынынг да терсди. Аны цивилизация бузгъанды. Ол сизни багъагъызны чыгъармайды.

– Къатынны къой, къызым окъуна селеширге унамайды мени бла, – деди Цанаев.

– Гал Аладович, къызынга, сабийлеринге кел ашагъанынгы къой! Алай этсенг, жарашырыкъ туююлбюз. Алагъа эки кере къыйынды бу иш! Артыгъыракъ да тамата къызгъа тезерге керексиз. Анга кел ашамагъыз.

– Аны туугъан кюню жууукълашханды. Жыйырма жылы боллукъду.

– Аны алгъышларгъа керекбиз. Тынгылы саугъа алмай жарамаз. Не затны бек сюеди?

– Айталлыкъ туююлме, билмейме.

– Мен а билеме. Бек иги, жангы телефон алайыкъ.

– Не затха?

– Аны хапарлыгъы жокъду, – деп, Аврора сансыз айтды ол селзени. Цанаев а сейир-тамашагъа къалды.

– Аврора, сен миллионерми болгъанса?

– Ол жарсыуугъамыды, къууанчхамыды, миллионер туююлме. Алай бу кюнледе битеу борчларымдан къутулгъанма. Энди барыуубуз – жаланда алгъады.

– Сени да ёнкючлерингми бар эдиле?

– Мен дунягъа жаратылгъанлы да ёнкючлени тузакъларындама. Алай Уллу Аллах хар заманда болушады манга. Намаз этер заманыбыз жетип турады, – деди Аврора.

Кюн кез туурадан кетгенлей, кёк кенглигинде къызгъылдымгъа тартхан булутла кёрюндюле.

Ингирилиги иги да салкъын болду. Аврора сууукъсурады.

– Мында намаз этер жер болмагъаны бек аманды, – деди Аврора.

– Сен мени отоуума кир да, анда эт намазынгы, – деди Цанаев. Аврора башын ары-бери этип кьойду. Бетинде уа ташадан кёрюннген ышарьгуу эсленди:

– Сизни отоуугъузгъа барыргъа алыкъа эрттеди манга...

Цанаев къызны айтханын ангылады, мудах болду. Ала бир-бирлери бла сёлешмей, кёп турдула. Сора Цанаев айтды:

– Аврора, тюзюн тюз болушунлай айтсакъ, мен кьаллай эр кишиме?

– Мен кьыркъ жылымда кьаллай келинге саналгъанымымы айтыргъа сюесиз? – деп, иги да кёллю бла ышарды Аврора.

Ол аны кьыйынлыгъын бла кёз жашларын жашырыргъа кюрешген кюлкюсю эди. Аврораны аллай кылыкъларына эртте юйреннген Цанаев айтхан сёзюню магъанасын терк ангылатыргъа кюрешди:

– Мен кесими жыл санымы юсюнден айтханлыгъымды, – деп, кьолун хауада оинтды. – Тюзю, мен аны юсюнден угъай, башха затны – мени тынгысыз этип тургъан болумну – эсгергенлигимди. Не юйюм, не ырысхым, не ахчам жокъду. Мен чеченли эр киши кьадарымда сени кьайда юйюме элтейим, кьалай жашатайым кьайгъысыз? Аладан сора да не кьадар кьыйынлыгъым барды?!

– Кьыйынлыкълардан кьоркьгъанмы этесиз? – деп, андан ары айтыр сёзлерин эринлерин кымылдатыу бла чекленди. – Хар не да Аллахны кьолундады, муратынг, умутунг а кесинги кьолунгда дайым биргемеди. Мен кеси муратым, сизге уа энчи оюмум, энчи кьарамым барды, кесим бла байламлы. Жашырмай айтайым, юч уллу ишими тамамларгъа сюеме. Ала жашауда, дунияда тубей тургъан затладыла. Суймеклик а – олду! Жюрегими теберинде жашагъан суймекликни ачыкъ нек этдирдигиз?

– Зорму этдим? – Цанаев сейирми этди, огъесе ойнагъанмы.

– Охо, бу ишни юсюнде терсликни мени боюнума салайыкъ, аны жууукъдан-жууукъ этгенме, ол сынатхан азапдан теркирек кьутулургъа кюрешип.

– Алай эсе, кечигиз манга. Терслигими боюнума алама. Мен терсе, – деп, къыз айтады. – Жаланда бир затны эсигизге салыргъа сюеме: жашауумда суймеклик мени да жокълагъанды. Алай муратымы бир суйгениме да айтмагъанма. Чеченли эр киши чеченли къызны ниетин ачыкъ этерге кьолундан келди эсе, ол аны бла юйюр кьуараргъа керекди. Алай бусагъатда биз Кавказда туююлбюз, заман алгъыннгы заман туююлдо, – деп, къызны бетинде кёп тюрлениуле эсленедиле. Ич дуниясыны терен сагъышы да, ышаргъаны уа сыфатын бютюн бек жарытды. – Гал Аладович, сиз тюз айтасыз, мен тилерик кесигизни сакъларгъа кюрешигиз. Керексиз кьайгъыла бла башыгъызны аурутмагъыз. Кечигиз мени. Келигиз, мен сизни ашырайым.

Цанаев, кесини базыныулу халине сейир эте, къызны эки кьолун бирден тутуп, аны кёзюне буюкъмай-уялмай кьарап:

– Тилейме, кел манга, мени бол... Мени кьатыным бол.

– Жиберигиз мени кьолларымы! – Аврора эр кишиден кьарыулу болгъанын кёргюзтдо, айырды кьолларын андан.

Цанаев ток ургъанча элгенди. Кёзлери, эринлери бла, къор-садагъа болуп, тилейди Аврорадан айтханын этеригин. Бетинде мудахлыкны уа чеги жокъду.

– Мен бир жарлы профессор, мени къююп кетмезигинги тилейме. Сенсиз къалай жашарыкъма?! Мени кишим жокъду! – Къыз таба атларгъа кюрешди, аякълары уа бармайдыла, жерлеринден тепмейдиле. Алай бир заманда Цанаев жыгъылыргъа аздан къалып, сюелген сагъатында ай да, кюн да аны къююнарына къысханча, дуня зауукълугъун, жерни, кёкню да къолгъа этген ариу гул ийисин да сезди. Битеу аланы жюрек тебиулери Цанаевге жангы жашау берип тургъанлай, Аврораны ауазын эшитди:

– Ёмюрден ахыргъа сени биргенге боллукъма. Ёмюрден ахыргъа. Къыйынлыкъларгъа хорлатмагъыз. Сиз манга, барыбызгъа да керексиз.

* * *

Цанаев жангы юйюр къуар, той этер акъылда туююлдо. Аны профилакторийде турлукъ заманы да бошала турады. Алай Аврора бир затла эте, бир затха хазырлана айланганын а кёрюп турады. Цанаевге жангы костюм, жангы чурукъла, жангы кёлек, дагъыда башха затла алгъанды.

– Не этесе бу къадар кийимни? Не къадар къоранч этгенсе, – деди Цанаев.

– Киеу омакъ болургъа керекди. Сен алай бош киеу туююлсе, профессорса, – деп, ойнагъан-кюлген да этди Аврора. – Ахчаны юсюнден сагъышыгъызны тохтатыгъыз. Ишибиз кёпдю, ишлерсиз ахча, грантны ишин тамам этерге керек боллукъду. Андан сора мени доктор диссертациям, Ломаевни диссертациясы, аладан сора да не къадар иш барды... – иш кёллюдю, жарыкъды Аврора.

– Тилейме, жашырмай айт, бу сени юч тилегингден бирлеримиди?

– Угъай, – деп кюлдо Аврора. – Хар нени да кесиме тап туююрю ючюн кюрешген сунасыз? Мени доктор диссертацияма болушургъа сёз бергенсиз.

– Сора айт, сени тамамланылыргъа керекли юч борчунг не затла болгъанларын? Бизни тоюбуздан сора тамамларгъа айтханса аланы.

– Тамамларгъа угъай, тамамлар ючюн кюреширге айтханма. Киеулюкню тилегин толтурайым, жаланда бирин айтып... Къатыныгъыз узакъ бармай, сизге уллу хурмет эте, жашауда тутхан магъанагъызны ангылап башларыкъды.

Аврораны ол сёзлери мудах ауаз бла айтылдыла, жерден аламгъа кетген суймекликча.

– Сен туююлмюсе мени къатыным? – деп, Цанаев элгеннен да, сейирсинген да этип сорду. – Огъесе сен бир аз замангамы боллукъса мени юйдегим? Аврора соруулу къарады Цанаевни кёзюне:

– Бу дуняда жашау ёмюрлюк туююлдо, – деди Аврора, – ёмюрлюк дуня башха жердеди.

- Мында, Норвегияда, хар зат да кезиулюдюмю дейсе?
– Угъай, башха дуняны юсюнден айтама.
– Аврора, биз тоюбузну юсюнден селеше турганлай, сен а ёлкомню юсюнден сагъыш этесе.
– Мен тюзлюкню бла ёмюрлюкню дунясыны юсюнден сагъыш этеме.
– Сени акъылыннга кёре, ёмюрлюк да, тюзлюк да ол дуняда болурму дейсе?
– Сени айтханларынг Аллахха ийнанмагъан адамны сёзлеридиле. Мен а диннге ийнанган адамгъа барама эрге, – деди Аврора.
– Сора мен эки къатынны эри боллукъма, – деп ойнайды Цанаев.
Аврора уа терк къармашды:
– Сиз муслиман эр киши къадарында тёрт къатын алыргъа эркинсиз. Ол а игиди, жангыз къатындан эсе. Аз зат болмайды дуняда. Тазалыкъ да, тюзлюк да, хычыуунлукъ да. Мен эр кишилени юслеринден айтама.
– Тиширыулары уа?
– Мен ол затны жаныуарлыкъгъа санайма. Мен кесими эр кишини экинчи къатыны болууну акъылыма да келтирмегенме. Энди уа менде барды... – деп, Аврора сёзюн кесди.
– Кесинги энчи борчунгму барды?
– Адам къадарындан къачып къутулмаз... Мен а кюрешеме... Сиз сокъуранмай турамысыз?

* * *

Къууанчха уллу хазырланып кюрешмедиле. Профилакторийден сора бирге жашаргъа оноулашдыла, той-оюн аны бла тамам боллукъгъа санап. Цанаев аны да къалай боллугъун акъылына келтиралмайды. Заман оза барады, ол а тынгысызды, ол атлам аны жашауунда хазна уллу тюрлениуле этсин. Баям, ол бу ишге кёп къыйын салып кюрешмегени бла байламды. Алай Гал Аладович, Аврораны ким болгъанын иги ангылагъан адам, ол къууанч кюнлерине хазырланнганын сезип турады, бош алай сундура эсе да ангыламайды. Къалай-алай эсе да, къыз Цанаев болгъан жерде аз кёрюнеди. Кёрюнсе да, кёп турмайды алайда. Телефон бла окъуна бек аз селешеди. Цанаев профилакторийден кетер кюн къатыны, селешип:

– Сизни юйдегили болуругъузгъа угъай демейме, – деди сабыр ауаз бла Аллах игиликле жораласын сизге! Амин! – деп окъуна айтды. Андан сора да телефон зынгырады:

– Гал Аладович, къалайсыз? Саулугъузгъа игилей турамыды? – деп селешди Аврора. – Сизге къатыныгъыз селешген эди, не айтды? Алай ол Аврораны сорууна жууап бергинчи, кеси былай деди: – Ол кёпню билген тиширыуду. Бусагъат сизге чеченли таксист жаш барлыкъды, – деди Аврора, – ол бу жерни эфендисиди. Сиз сокъуранмай тура эсегиз, хар затны адет бла этейик.

Цанаев, чеченли таксист жаш босагда сакълап турганына ишек-сиз болуп, тышына сагъайып тынгылайды. Эшик къагъылды, Аврора, хар нени да эсебин билген тиширыу, айтхан чеченли таксист келип, эшик юсюнде сюелипди. Профессорну ангылауна кёре, ол жыл саны келген, сакъаллы эр киши болургъа керек эди. Угъай, субай, тизгинли адамды. Кийингени да европалы адамгъа ушайды. Норвегияны адамы туйюлдю деп да айтмазса. Бек борбайлы жашды. Бек ариу ышарып, намыс эте тубеди таматагъа. Цанаев уялады – къатын аллыкъ жашха ушаймыды ол?! Башха сайлау жокъду былайда, жаланда миллет адетни тамамларгъа къалады.

Ала кёп заман бардыла жолда, битеу Ослону ичи бла айланып. Машина асыры кёпден терк-терк тохтаргъа тюшеди. Таксистге эки кере сёлешдиле телефон бла. Ол Аврора сунду Цанаев. Таксистни уа хали терк-терк тюрленеди, чамланады не затха эсе да.

Профессор да сагъышха къалды, аны артыкъ уллу болмагъан юйге кийирген сагъатларында. Ол а – бу жерде жашагъан муслийманланы межгитлери, ичинде – хар не да бек тап, шошлукъ да хычыуунлукъ бередиди. Ол хал Цанаевге сабырлыкъ берди. Анда къади тюрклю эсе да, курдлу эсе да туюшумеди Цанаев, чеченли эфенди уа тилманчылыкъ да этеди.

Цанаев биринчи кере юйдегили болмайды, ол да чеченли къыз эди. Бу адет-тёреде эсинде туйюлдюле, ичип, тепсеп, зауукъ этгенлери уа эсиндеди. Бусагъатда ичги къайгъы жокъду, Цанаев къалын берирге уа керекди. Аврораны къаршы жууугъу, Грозныйден сёлешип, бу ишге ыразылыгъын айтханды. Этиллик ишле бошалдыла. Цанаевге алгъыш этгенле болдула алайда. Ол такси бла Цанаевни башха жерге элтдиле. Студентле шахарчыкъгъа жетгенлеринде, жаш заманындан тансыгъын алды. Узакъдан окъуна кёрдю Аврораны. Алай омакъ эди ол, алай ариу эди ол.

– Къарагъыз бу ишге, – деди профессор, – мен гюл къысым окъуна алмагъанма.

– Багажникде бек уллу, бек ариу гюл къысым барды, – деди чеченли таксист жаш.

– Ойнагъанмы этесе? – деп сейирсинди Цанаев.

– Ойнамайма, керти айтама, – деди жаш. – Бу ишни юсюнде хар зат да алгъадан белгиленнгенича этиле барады, гюл къысым а сизни атыгъызданды.

– Аврорадан чыкъмагъан, ол билмеген зат жокъду дуняда, – деди Цанаев. Ызы бла уа: – Не тюрлю киеуме мен? Къаллай жаш киеуме мен? – деген сагъышла.

Ол оюм Цанаевни бек мудах этеди. Аврора да, кесин къууанчлы да, насыплы да кёргозтюрча кюрешгенликге, ууалыпды.

Болсада къууанчха аталгъан ишле бирда къалмай этиле барадыла. Аврора Цанаевни алайда бир салоннга элтди. Хар заманда ариу да, заманны излемине тийишли да кийинирге сюе келген Цанаев ёмюрюнде

көрмегенди аллай салонну. Сагъат, сагъат бла жарымдан рестораннга баргъанларында, къабыргъада тагъылгъан уллу кюзгюде кеслерин кёргенлеринде, кеслерин танымай къалдыла: Цанаевни юсюнде – ким да сукъланырча костюму, бек ариу чуруклары, таза да профессор!

Къууанчха Аврораны биргесине илму-тинтиу ишле бла кюрешгенле да, башха танышлары да чакъырылгъандыла. Гюлле, алгъышла. Кертиди, хант къангалада ичги жокъ эди. Аны ючюн къонакълада къаны бузулгъан адам эсленмеди. Столла тюрлю-тюрлю ашарыкъладан бай эдиле, бек залим торт да иничке жау чыракъчыкъла да анга чанчылып. Бек хычыуун шаркъ макъам да согъулады. Ол да, къонакъланы алгъышлары да, жаланда киеуню бла келинни угъай, жыйылгъанланы барысын да кёллерин кётюре эдиле. Ол кюн ары келгенле къууанчда болгъан жарыкълыкъны кёпге дери унутурукъ туююлдоле. Аллай ариу, аллай жарыкъ жырла, аллай сабий ышарыула, сабий жырла, оюнла, гебенек-чиклени учханлары уа къалай унутулура. Гебенекле, бирде Аврораны, бирде Цанаевни инбашына къонадыла. Цанаев, хар затха да асыры сейир этгенинден, кесин жомакъла дунясына тюшюп къалгъан сунуп олтурады...

– Гебенекле бла не боллукъду энди? – деп сорду Цанаев Аврорагъа, ресторандан чыкыгъанларындан сора.

– Аланы орунчукъгъа жыйып, экинчи къууанчха дери, тийишли жерде тутадыла. Къууанчы болгъан аланы алгъынчыгъа дери.

– Ол сейирни, – деди Цанаев.

– Хау, – деди Аврора да. Гебенекле да жарыкъдан къарангыгъа кетдиле. Жашау алайды. Къарангы болду.

Бир кесекден киеу бла келин ким да эс бурурча фатаргъа бардыла. Аны Аврора кёп болмай алгъанды, жангы юйюр къайгысыз жашар ючюн. Была хар затха жарашханларындан сора да, Цанаев эр киши къадарында кесини сёзюн айтыргъа керек эди. Алай аны къолу, аягъы да суууп, тили айланмай тохтагъан сагъатда Аврора айтды:

– Гал Аладович, бюгюн бек арыгъансыз, тилейме, жатыгъыз, къайгысыз жукълагъыз.

Ундурукъ бирди, уллу ундурукъду. Цанаев, аны къыйырчыгъында жатып, керти да арыгъан болур эди, татлы жукъугъа батылды.

* * *

Жыл саны алтмышдан атлагъан, жүрегине ауур операция этилген эр киши хар не тюрлю болумда да кесини, жаш заманындача, жүрютгени юсюнден хапар айтса биреу, ол ийнанырыкъ туююл эди Цанаев, пенсияда болгъан адамны жомагъына санап къоярыкъ эди. Баям, ол кесин насыплыгъа, бек насыплы эр кишиге санагъаны бла байламлы болур. Ол ангыламайды къууанчлы жашауу Аврораны хайырындан болгъанын. Алай Таусова, аны ол оюмун терсге санап, эр кишини кишилигине, акъылына, билимине, фахмусуна, адамлыгъына бийик багъа бичеди.

Аврора хар нени да, ишге атланган сагъатында да эрине сормай кетмейди, кечирек къалыргъа тюшдю эсе, нек, не ючюн алай болгъанын эрине билдирмей къоймайды. Аврора хар заманда Цанаевни къатында болуп турургъа, аны хар керегин, излемин тапдырып жашаргъа сюеди, алай да этеди. Цанаев Аврора бла бирге, ол профессорну тилманчыды, хирургга консультациягъа баргъан сагъатларында врач аны саулугъу кюнден-кюннге игиге айлана баргъанына сейир этип, Аврорагъа уллу ыспас этеди. Доктор жаш юйюрню жашаулары бла хапар сорса, Аврора уа аны сёзлерин эрине ангылатмайды, уялып, къызарып, ышарып къояды. Цанаев, врачны сорууун ангылагъанча, юйюр къуралгъан айны ичинде ол сынагъан зауукълукъну айтып ангылаталлыкъ туююлдю.

Хирург бек сейир этди, болумну ангылагъандан сора.

– Ол жыл санда!

– Суюмекликни не зат болгъанын энди ангылагъанла! – дейди Цанаев.

– Кесигизни аяргъа кюрешигиз, – дейди врач.

– Жаланда алай боллугъун сюеме, жаланда алай жашаргъа сюеме, – деди Цанаев.

Хирург халны толу ангылагъандан сора, Аврора Цанаевни тегерегинде айланганына кёре, Цанаевге сорады:

– Чеченли тиширыулары барысы дамы аллайладыла?

– Алай болургъа керекди. Алай барысы да туююлдю. Аврора уа:

– Хар не да жашауда эр киши бла байламды.

– Сизге бек уллу багъа бичеди, – деп, хычыуун ышарды доктор.

– Тюзюн айтсам, Уллу Аллах манга бу насыпны не бергенин ангыламайма?!

Даулашсыз, уллу саугъа къоллу этгенди. Цанаев, сынаулу эр киши, тиширыуну адамлыкъ даражасын энди ангылагъанды. Аврорада жалгъан къубулуу, жалгъан алдауукъ сёз жокъду. Анга тиширыу берген намыс, сабийге къайгыргъанча къайгырыуу къалай эсе да бир сейирлик дуниягъа келтирип къойгъанды. Жюрек ырахатлыкъ, къаллай бир мамыр жашау эркелетедиле аны. Не уа къаллай бир ышаныулукъ, ийнаныулукъ барды анда керти жашаугъа, жаланда тюзлюкню жолун тутхан жашаугъа.

Ингир сайын Цанаев суйген азыкъ – столда, андан сора терек бахчагъа барып, анда зауукълу солуп къайтыу, тешекге кириден алгъа, юйде хамамын жокълау – бары да Аврора тохташдыргъан жашау жорукъла. Хамамада уа Аврора, Цанаевни аякъ тырнакъларындан башлап, башына дери кеси жуууп, эри тапхан зауукълукъну кеси да сынап, кюн да, ай да, жулдузла да кеси ючюн чыкъгъанларына ийнанып, алай киреди тешекге. Сабий заманында окъуна алай киши да жууундургъан болмаз эди Гал Аладовични.

– Керексиз сагъышладан кери болугъуз, бир зат бла да къаныгъызын бузмагъыз. Тынчлыкъ, сабырлыкъ негеригиз болсунла, – дейди Аврора Цанаевге.

Алыкъя терезеден жарыкъ урмагъанды, хамамда суу таууш уятды Цанаевни. Аврора жуууна турады. Андан сора чилле жыйрыгын кие-рикди, аны шош тауушун, къатыныны аякъ тауушун да эшитирикди Цанаев, андан келген хычыгуун ийисни да ангыларыкъды. Ызы бла Аврора намаз этерикди. Аны Аллахха тилеги эшитилинеди:

– Жер юсюнде жашагъанлагъа мамырлыкъ, битеу адамлагъа суй-меклик, бир бирни ишексиз ангылаулукъ, жерни, кёкню игиликлерин алагъа берсин Аллах; Аллах, бер мени жууукъларыма, къарындашларымдан туугъанлагъа саулукъ. Мени эриме, аны жууукъларына саулукъ, кёп игиликле, узакъ ёмюр бер. Кеч мени! Манга берген къууанч, игиликле ючюн кече-кюн да къуллукъ этеме санга! Мен тийишлимемени сен этген игиликlege? Огъесе урлапмы алдым аланы? Хар терслигимени кеч! Энтта тилейме, кеч!

Цанаев танг жарыгъы бла бирге кётюрюлдю тешекден. Аврора аны къатында сюеледи – сейирликни, къууанчны, игиликлени адамы!

– Ма, бал, андан сора дарман хансла бла этилген чай... Была андан сора таза хауада айланып къайтырыкъдыла... Келселе, хант къангада уа – миллет ашла, ариу ийислери татыуларындан хапар айта. Чечен макъ-амла да кёллерин кётюре, Аврора уа андан сорады:

– Манга ишге барыргъа боллукъмуду?

Цанаевни къолундан келсе, аны бир жары да иерик туююл эди, ол хар заманда къатында болурун сюеди. Алай ол ишге бармаса, не бла жашарыкъдыла? Къайдан аллыкъдыла ахча, жашау этер ючюн? Алайсызда Цанаев къатыныны къыйыны бла жашагъанына уялгъанлай турады.

– Сизде манга бир иш жокъмуду? Огъесе къартмамы? Алай айтханлыгъыма, тил билгеним да жокъ.

– Иш барды, энтта боллукъду иш. Алай сен бир кесек къарыу алыргъа керексе, – дейди Аврора.

– Кесинг билесе, саулулгъум игиди... Сау кюнню юйде олтуруп туралмайма. Уялгъан да этеме. Юйюрюню керегин тапдырмагъан не тюрлю эр кишиме мен?

– Гал Аладович, мени лабораториямда уллу жашырынлыкъ жокъду. Алай сиз да хар жерге кесигизни уруп айланырыкъ туююлсюз, кесигизге керекмеген жерледе. Сизни ары къоярыкъ туююлдюле. Сизни ючюн жууаплылыкъны боюнума алама.

– Манга ышанмыса?

– Мен сизни ючюн къагъыт жарашдырып бергенме. Сизни бла ушакъ этерикдиле, сизге сынау ишле да этдирликдиле. Сиз ыразымысыз? Мында низам алайды.

ШАУАЛАНЫ Хасан
кётюргенди.

БЕРБЕРЛАНЫ Бурхан

КИТАПЛАНЫ АКЪ ОТУ

Иссаны юйюнде дауур-суйюр кёбюсюне китапла амалтын чыгъады. Китаплары уа аны бек кёпдюле. Аланы окъугъан угъай, санап чыкыгъан да бек кыйынды. Алай ол кеси уа къолуна китап алмай, бир кюнюн да ашырмайды. Къарачай, орус тилледе жазылгъан китапладан сора да, тыш къыраллы жазыучуланы китапларын да бек суйюп окъуйду. Кеси да назмула, жырла, хапарла жазып тургъанын айтыучуду. Жарсыугъа, аны энчи китабы чыгып, неда башха суратлау чыгъармалары басмаланнганын бир адам да кёрмегенди. Алайды да, Иссаны китапла бла жаны бирди.

Жашауну тюрлене баргъан низамына кёре, Исса туугъан журтунда, башха шахар, эл кыйырлада китапланы атылып, сатыу-алыу баргъан жерледе, аланы шинтик орунуна бир бири юсюне къалап олтуруп тургъанларын да кёрюр эди. Алай бла анда-мында мюйюшледе, къалау-къалау, бошуна къалып тургъан китапланы эслесе, аны жүреги кётюрмей, олсагъат аланы артмакълагъа, хызенлеге жыйып, юйюне келтирип, ариулап, тазалап, жыртылгъан жерлерин жамап, бир талай заманны кюнде, ариу хауада тутуп, адам кёзю къарарча, юйюню сыйлы жеринде, тёрюнде орната башлагъанды. Алай бла элде, тийреде да Иссаны таныгъанла, танымагъан тыш адамла да, аны ол халисин, къылыгъын билгенден сора, биринден башхасына айта, юйлеринден чыгъарып, тышына атарыкъ китапларын, анга келтирип береди.

Аладан бири, жылы иги да келген Мусса:

– Юйде къолуна китап алгъан адам къалмагъанды. Сабийле эселе, Аллахха шукур, аякъланнгандыла. Айтып айтмазча акъыллыла болгъандыла. Китап окъугъанны кёйгъандыла. Адам айтханнга тынгыламайдыла. Китапланы ары-бери тюртюп жибереди. Биз эсек а, мындан ары не окъурукъбуз, къартлыкъгъа таяндыкъ. Аягъыбыз басханны кёзюбюз кёрмей айланабыз. Башым къайгъыгъа къалып тура эди, не этсин адам деп. Энди не болсала да, мени китапларым сени къолунгда зарауатлыкъ сынамазла. Бек сау бол! Халкъыбызны сенича башы тюз ишлеген адамы болгъанына бек къууандым, – деп, жолуна атланды.

Алай бла Иссаны юйю, арбазы аз-аздан китапладан толду.

Иссаны къатыны Сафият эсе уа, бек аллында баш иесини китапла бла булжуууна уллу дау салмагъанды. Бир кезиуледе китапланы юйге ол кеси окъуна келтирип тургъанды, эрини жүрегин ыразы этерге суйсе.

– Ма, сени дуня башында китапдан бек суйген не затынг барды? – деп, аланы баш иесини кьолуна тутдура, чам этерге да кюрешгенди. Эри да аны алай кьайгьыргьанын кёрсе, бети жарып, жаш заманы эсине тюшюп, юй бийчесини кёзлерине ийнакьлы кьарап, анасындан жангы туугьанча болгьанды.

– Китапларым, китапларым! Жанымдан бек суйген китапларым! Мени сыйлы кьонакьларым! – деп, Исса аланы кёкюрегине кьаты кьысханды. Сора сабийлерине, туудукьларына: – Ма бу китапны уа окьугьанмыса? Эрттенблагьа, не ишинги да кьоюп, аны окьуп чыкь. Уялмаймыса? Уллу киши. Мен сенича заманымда китап амалтын жанымы берлик эдим. Бу кьужур дунягьа кьара сен. Кьыйын жыллада ана тилибизде чыкьгьан газет журуннга окьуна табынып жашагьанбыз. Кьанатлыла унутмайдыла тиллерин, итле, киштикле, чегетде жаныуарла да алай. Сен кёргенмисе итни киштикча макьырып, неда киштикни итча юрюп. Угьай. Кёрлюк да тьойюлсе. Адам дегенинг а жашауун кьалай тюрлендиргенлей барады?!

Алай, жарсыугьа, артдан-артха Иссаны юй бийчеси юйге китап келтирген угьай, эрини китаплары ючюн да хыны сёзле эшитдире башлады.

– Кёрмеймисе юйде атлар амалынг болмагьанын? Кёрмеймисе китапны салыр жеринг болмагьанын? Кёзюнг жокь эсе да, кёз орунунг дамы жокьду? – деп, кюнлени биринде, тёзгенича бир бек хыны сёлешип жиберди.

Сабийле, туудукьла да аналарындан кёл табып, аны ышыгьына кьысылып, китапла да аланы биринчи жаулары кибик, кеслерин алай жюрюте башладыла.

– Агтя, не китап хапар айтаса, ма интернет, ма планшет, кьайсы китапны суйсенг да, аны алда окьу. Суйсенг, харфларын уллу эт, суйсенг, гитче эт! Суйсенг, чыбыкьчыкьланы кьулакьларынга сал да, сыртынгдан жат да тынгыла. Уста окьуй билген адамла санга дуня бла бир китапны алайына, хакьсыз окьуп чыгьарыкьдыла. Сени битеу ма бу библиотекеангы бир уллу, бек-бек уллу флешкагьа жьыргьа онг барды, аття, – деп, атасыны суйген кьызы да, аналарына кьошулуп, анга акьыл юйретди.

– Кьоратсанг да боллукь эди. Кимге керекдиле мындан ары ала? – деди жашы да.

– Кимге? Кьайры? Кьалай кьоратайым? Нек айтасыз алай? Китапны сыйын алай учуз нек этесиз? Окьугьан акьыл окьуйду да?!

– Окьуйбуз агтя, окьуйбуз. Интернетде, планшетде. Озгьан ёмюрде басмаланнган саргьылдым, эски китапланы окьуйма деп, кёз жауларымы тауусхандан эсе, жарыкь, ариу планшетде окьусам а. Бир ариу макьамны да чыгьарып.

– Кьалай кьоратайым? Жаным саулай. Кьайры? Мен эртте англагьанма сизге китап керек болмагьанын. Биригиз манга бир ушамагьан. Мен жарлы да, мен дунядан кетсем, кьайсы сабийге, туудукьгьа кьоярма бу китапланы деп, башым сагьышха кьалып тура эди.

– От тьюшюп кьалса, не этерик эдинг? – деди юй бийчеси Сафият.

– Айтма алай, айтма алай, обур Сатанай. Ол затны эсинге кьалай келтирдинг, – деп, китапларына от тьюшген кибик, Исса сескекли болуп, тегерегине кьоркьюулу кьарады. Бир кесек сагыш этип туруп: – Хо, алай эсе, юйню уллу отоун китапладан тазалайым. Аланы барысын да тышында межамгьа кечюрейим. Манга болушурукь бармысыз? – деп, ол бирем-бирем юйдегилени кезлерине кьарады.

Айхайда: «Чабып болушурма», – деген адам чыкьмады.

Алай бла Иссаны юйюнде кепчюлюк хорлап, китапланы уллу юйден тышында, бир жаякьлап тургьан гитче межамгьа чыгьарыр акьылгьа келдиле.

– Китапларын да, кесинг да анда ох этерсиз, эркин жашарсыз, маржа! – деди юй бийчеси, эрини юйлю оноугьа сыйыннганына кьюуангандан, ышара-ышара. – Сабийле аякьлангандыла, жатхан, тургьан жерлери тарлыкь этеди, отоуну бошатайкь. Юйге букьуну жыйып турмайкь да, – деп да кьошду ол.

Исса, кьыйналса да, не этсин. Кеси жангыз жангы межамны китапларына жаралу жарашдырды. Кеси кьолу бла кьангала сюрмелеп, тапкала ишледи. Отоуну тегт кьабыргьасын, тьюбюнден башына дери ана тилде, орус тилде эм да тыш кьыраллы жазычуланы китаплары бла толтурду.

Ол юйде адамланы ичлеринден бери чыкьгьанына Исса ыразы окьуна болду. Китапла да эркин солудула. Аланы ариу жыйып, тазалап, бетлерин тап жарашдыргьандан сора: «Адамны жашауунда, китапдан ауур жюгю да болмаз», – деген акьылгьа келди. Межамгьа сыйынмай кьалгьан китапланы, Аллах айтса, бир жерде, бир иш мажарып, кьолума бир сом-шай тьюше эсе, юйюню жаны бла жангы межам кьошаргьа акьыл этди. «Китапла да жашауда эркинликни сюе кереме», – деди, мажаргьан ишине кьюуанып, кеси кесине ышара. – Энди былайдан мени бир адам тепдиралмаз, – деди ичинден.

Юйдегиле ол китапладан бошатхан отоугьа экинчи кюнюнде окьуна, сууутмай, саулай кьабыргьаны толтургьан жангы, жассы телевизор салгьан хапарлары чыкьды. Исса, барып, анга кьарагьан окьуна этмегенди.

– Телевизорда бир иги затмы айтырыкьдыла? Дунияны етюрюгю бла бири бирин жойгьандан башха не хапар? – деп.

Алай кеп заман да озгунчу, ол, битеу эсин, акьылын, жангы межамны ишлерге буруп: «Мындан ары да китапла кепден-кеп бола барлыкьдыла, алагьа да кенг, эркин межам керек боллукьду», – деп, бир талай кюнню кеси жангыз фундамент кьазып жарашдырды.

Не юйде, не орамда аны ол этген ишин ангылагьан бир адам чыкьмады. Ушакь негер окьуна табылмады. Не болсун, аны Жомакь деген итчиги кюнню кюн узуну кьатындан кетмей турду. Кьоншу итле келип, кьабакь эшиклени тьюбюнден «хаф-хаф» этип чакьырса да, иесини

жарсып тургъанын билгенча, ол алагъа да бой салмай, арбазындан тышына чыкъмай тохтады.

Къоншулада, тийреде да уллу сёз, ушакъ жюрюйдю:

– Энди уа китаплагъа деп Исса не юй ишлерге къалгъанды? Жетмеймиди анга бир уллу отоу? Юйюнде адамлары тарлыкъ сынап, эркин жашаргъа мадарлары болмай тургъанлай. Бир ажымсыз башындан тайгъанды. Не да этип, китапларын бир отоугъа сыйындырса иги боллукъ эди, – деп, андан сора ишлери, къайгъылары болмагъанча, анга билдирир ючюн къалмадыла. Юйдегиле юйретипми айта болур эдиле. Ким биледи.

Исса уа, ала айтханны къулакъгъа алмай, кюз арты сууукъла жетгинчиге дери, бир битдиралсам деген акъылда, бир жерден бир болушлукъ болмай, жанын-къанын аямай кюрешеди. Болушмагъы эдиле да, жан тынчлыгъын къойгъу эдиле! Аны ол ишине ыразы болгъан бир адам чыкъмады. Юсю бла ары-бери атлап, тарт-соз этип:

– Къойсанг боллукъ эди, маржа, китаплагъа мекам ишлеген къайгъынгы, – дегенден башха сёз эшитмеди, хайыр эслемеди.

– Къачан болса да бир ангыларла, башларына бир тюз акъыл кирир, юйдегиле, элде башха адамлагъа да, – деген умутда ол, кишиге къулакъ салмай, ишин андан ары бардырып, жангы мекамны ишлеп бошады.

Исса китапларын жангы юйге кёчюре башлады. Алай ары деричи да алагъа кимле эселе да къол жетдиргенлерин сезе эди. Жашыртгын, сормагъанлай, думп этгенлерин да эслер эди.

– Былайда китапларым не эсе да азгъын кёрюнедиле, – десе, аны этген адам бир заманда чыкъмагъанды.

Аны къой, бир заманда къолайлы жашаууна къууанып айланган туугъан эгечи окъуна, къонакъгъа келип:

– Хар затыгъыз бек иги, бек алаMAT жарашып, алай энди келирибизге, юйде бир китапны кёрмейим. Юйню хауасын бузгъан жангыз аладыла, – деп кетген эди.

* * *

Иссаны тегерегинде аны ангыламагъан адамла кёп болуп, урушну отунда кеси жангыз къалгъан аскерчиге ушагъаны себепли, ол туугъаны бери жыйып тургъан китапларын сакълаялмады.

Кюнлени биринде Исса кимни эсе да китапларын алыргъа кетип тургъанлай, аны китаплары, суратлау чыгъармалары болгъан мекамнына от тюшеди. Ол юйюне къайта келип, арбазына киргенлей, китаплагъа от тюшгенин ангылап, мыллыгын ала таба атады. От тюшген мекамны мазаллы эшигини къанга араларындан, узун-узун созулуп, ёртен чыгъады. Исса бир талай кере чабып эшикни, ачханы сайын, аны бетине тютюнню, жалыны бла бирге уллу от урады.

Къоншула чабып жетип, Иссаны бир жанына бир талай кере алдыла. «Энди отха мыллыгын атханын къоярыкъ болур», – деп турсала да, ол

жангыдан китаплары таба атылып барады. Болмагъанда, тенглери Хасан бла Зейтун, аны билегинден къаты тутуп, иги да арлакъ кетерип, бир жары жибермейдиле. Ала алай этмеселе, кеси да китаплары бла бирге кюерик болур эди.

– Мени жауларым мени китапларыма от салдыла. Бир китабымы къутхаралмадым. Басмаланмай къалгъан назмуларым, жырланмай къалгъан жырларым, – деп, ёмюрюнде сынсымагъан, кёзюнден жиялмукъ чыгъармагъан Иссаны энди хали башха тюрлю болгъанды. Халкъны аллында эр кишини сынсыгъанын, жиягъанын да ким кёрген эди?!

Алай ол отха кире-чыгъа тургъанлыгына от аны бир жерине хата салмады.

– Неги бу этгенинг? От төбеси боласа. Тели болмагъан эсенг, башынгы отдан сакъла, – деди Хасан бла Зейтун.

– Мен отну кёрмей эдим. От мени кюйдюрмей эди. От акъ тюрсюнлю эди, – деди Исса, бети кызарып.

Бир талай заман озгъандан сора, Исса эсин жыйды, от да бир кесек шошайды.

Тенглери Хасан бла Зейтун а кеслерини ушакъларын андан ары бардырадыла.

– Эшитемисе, хар заманда Иссагъа тюбеп: «Не ишлейсе, шуёхум?» – деп сорсам, ол: «Китап окъуйма, назмула, жырла жазам» – дей эди. Китап чыгъарыб а кёрмедим, – деди Хасан

– Не затына чыгъарлыкды китап? Ахчасы жокъ, бохчасы жокъ! Къолайлы, мюлк жюрютген бай адамлагъа ышанып жашауун ашырды. Ала болушуп, назмуларын, жырларын чыгъарсала деп, бюгюннге деричи сакълады, – деди Зейтун да.

– Тохта, тохта, Исса биреуню ахчасына китапларын чыгъарыргамы излей эди? – деп, Хасан, сейирсиннгенин жашыралмай, Зейтунну кёзюне жютю къарады.

– Тюз айтаса. Излей эди! Хар адамны жашауунда бир излегени болады да?! Аны да жашаудан излегени ол эди, – деди биягъы Зейтун.

– Исса телими болгъанды? Къолайлы адамлагъа аны назмулары керекмидиле? Адамланы кесине нек кюлдюреди? Аны кьойсун да бир ишге жарашсын.

– Назму, жыр жазгъан а иш туююлмюдю?

– Ахча телеселе, мен окъуна аллай назмула, жырла айтайым. Тепсеген окъуна этейим. «Жырчыгъа мал бергенлей» деп халкъда сёз барды.

Арбазгъа халкъ жыйылып, жарсыу эте тургъан заманда Хасан ышаргъанын жашырыргъа кюрешди.

– Къой жазыкъны, – деди Зейтун. – Къарт атасы Шахарны халиси анга кёчюп къалгъанды, не этсин, харип. Ол да жашауунда бир къара иш ишлерге суймегенди. Жыр, назму айта, эки дуниядан да хапарлы болгъанын билдире айланганды. Къара халкъ ишлесин деп. Кеси уа бир акъ адам болгъу эди да! «Шахар, къара халкъ деп нек тураса, ол санга не

хата этгенди? Ашатады, ичиреди, жашатады», – деселе, ол а жууапха: «Аны ким кьачан суйгенди?» – деп ышарыр эди.

Жырчыны уа кьарыны бир заманда ач, юсю жаланнгач болмагъанды. Туудугъу Исса уа акъ ишни, кьара ишни да бирча суймейди, – деп кьошду Зейтун.

– Кьойчу сен а! Китап окъугъан дамы иш тьойюлдю? – деп, Хасан кюлюр орунуна чючгюрдю.

– Сабыр болайыкъ. Биреуню юйюне от тьошноп тургъанлай, жарыкъ болгъаныбызны адам кёрсе, айып этерикди, – деди Зейтун да.

– Юйюне деп нек айтаса? Китапларына де.

Биягъы Хасан кюллюгюн тыялмай, бир жанына бурулду.

– Мындан ары, Исса, дейме, кьарт атасыча орамгъа чыгъып, халкъгъа китап акъыл юретгенин бир кьояр. «Сен ол жазыучуну романында ариу кьызгъа ушайса, сен а барып тохтагъан телесе. Сеничала да бардыла китаплада. Жашауда болуп, китаплада жазылмагъан хазна зат кьалмагъанды. Алай кертисин айтханда, биреуню юйюне кирип, китаплагъа от салырча кимни не иши бар эди? Не излей болур эди? – деп сорду Зейтун.

– Китап излемегенин а бек ариу билесе, – деди Хасан да.

– Итден туугъан ким эсе да, – деди Зейтун, бетин уллу жарсыу алып тургъан адамгъа ушатып.

Хасан, кьара тынгылауну басып, Зейтунга жууап кьайтармады.

– Нек тынгылайса? Адам дегенинг а итден, бёрюден, айыудан да хужуду. Хужу, хужу, хужу, – дейме деп, Зейтун сёзюн жангыдан кьайтарды.

– Не хужу деп кьалгъанса, Зейка? Мени ол сёзлеге кьатышдырма. Ким кьалай эсе да, мен адамма, адам! Мени Аллах адам этип жаратханды. Ангыладынгмы? – деди Хасан, кьыжырап. Аны кёлюне жетмеген заты болса, суйген тенгини тюз атын айтмай, Зейка деп кьоюучу эди.

– Не болуп кьалды санга? Сени китапларынга от тьошмеген ушайды? Ийсагъан, сен окъуна болгъу эдинг адам, – деп, Зейтун бир жанына туракылады.

* * *

Бир заманда Иссаны кьатыны Сафият, кьара жаулугъун да кьолуна алып, арбазгъа кирип:

– Не от хапарды? Не болгъанды, э киши, кимден заран жетди? Бюгюнлю сау эл аны айтады. Сени китапларынгдан чыкыгъан от жилтин уллу юйге кёчмеги эди? – деди ол, жарсыгъанча, тегерекке айлана.

– Кьоркъма, от аллыгъын алгъанды. Башха затха алай тиймез. Сен а кьайдан келесе? – деди Исса, башын ауурлукъ басып.

– Кьайгъы сёзден. Сен иги таныгъан Жонуш кечесинде таяннганы бла таннга сау чыкмай кьалгъанды. Ауругъаны жокъ, башы жокъ.

– Аллах жаннетли этсин. Мен да барып, кьайгъы сёз берирге керекме. Иги, огъурлу адам эди. Бек кьыйналдым, – деди Исса. Сора башы бир талай заманны терен сагъышха кетип, жукъусундан аязгъанча: –

Бусагъатда аны орунуна мен болургъа керек эдим. Китапларымы кюйгенлерин былай кёрмеги эдим да, – деп кычырды ол.

– Эсими ала эдинг, къайры кычыраса? Аха, аз бек суймей эдинг эртте окъуна дуниядан башынгы алып кетерге? Бизден къутулургъа. Жонуш къадалып бир бири башында юйле ишлегенди, сабийлерин юйдегили этгенди. Сен да, аныча, сабийлеринги юйдегили этип, борчларындан чыкъ да, юйюнгю, арбазынгы жарашдыр да, сора, хайда, бара бер, къайры суйсенг да. Санга угъай деген ит болсун. Юйюнг-арбазынг кёчюп келген неда кёчерге башлагъан адамны арбазына ушап тургъанлай, къайры башынгы алып къачаргъа излейсе? Аз бек суймей эдинг?! Мында этмегинги, андан бери этерик болур эдинг.

– Бир китабымы, назмуларымы, жырларымы сакълаялмадым, – деп, уллу киши, жүрексинип, эки тобугъуна олтуруп, кёз жашларын тышына бошлады.

Жангыз да Иссаны ангылагъан, хар заманда аны биргесине болгъан Жомакъ деген итчиги эди. Иесини жилимукълары сууча саркъгъанларын кёргенинде, аны да кёзлеринден жилимукъла келгеннге ушадыла. Отданмы, жалынданмы, Иссаны бюгюннге дери кёзлеринден жилимукъ чыгып кёрмегени себеплими.

Бир замандан кычыртып, дунияны хахайгъа алдырып, хар зат кюйюп бошап, мекямны эшиги бла терезелери жилтинле бере тургъан заманнга от ёчюлтюучю машина да жетди. Аны ючюн къарамай, от жукълатыучула кызыл бояулу машинаны быргъысын мюйюш-мюйюшге айландырып, уллу кючю бла чыкъгъан сууну аямай кёп заманны къюп, от тюшген юйге суу бла бирге бир акъ кёмюкню да къотарып, арбазгъа буз, жауун жаугъанча этдиле.

Бир кесекден от жукълатыучу машина сууун тауусуп, ишлегенин да тохтагды. Арбазны шошлукъ алды. От тюшгени ёчюлтюучю эр киши, Иссаны къатына келип, бир кягъытлагъа къол салдырып:

– Мени атым Мухтарды. Бек жарсыгъанма. Негиз бар эди? Не затыгъызгъа от тюшдю, не затыгъыз кюйдю? Ырысхыгъызгъа, мюлкюгюзге къаллай бир заран тюшдю? – деп сорду ол.

– Китапларым, ёмюрюм жыйгъан китапларым кюйдюле, кюл болдула. Андан сора ёмюрде басмаланмагъан назмуларым, жырларым, – деди Исса къыйналгъандан башын, жеринде туталмай, ары-бери къалтырата.

– Китапла, китапла... Назмула, жырла... Китапладан сора адамны жүреги жарсырча, башха, керти затыгъыз жокъму эди? – деп сорду Мухтар жангыдан.

– Не зат? – деди отдан, ачыудан бети кызыарып тургъан Исса, аны сорууун толу ангылаялмай,

– Китапладан сора уа, дейме, не затыгъыз кюйгенди?

– Китапларым. Ала бла бирге жүрегим, битеу жашагъан жашауум кюл-кёмюр болдула. Къадарны ачы жели аланы тююнлетип, буруп-буруп, кёкге учуруп ийди, – деди Исса.

– Къалай дейсе? – деп, къайтарып сорду Мухтар.

– Кёкде жаратылгъан эдиле, кёкге учуп кетдиле дейме, – деди Исса, жангыдан къайтарып..

– Къалай кёкге учуп кетдиле? Жерде жаратылгъан эдиле, жерге къайтдыла дегиз. Кюл-кёмюр болдула дегиз. Адамны битеу байлыгъы, жашауу, этген иши жердеди. Ашы-сууу, хауасы. Жаратылгъаны, артха къайтханы, – деди Мухтар.

– Кюн, ай, жулдузла, булутла, жауун – ала бары кёкдедиле. Ала болмасала, жерде бир кюнню жашау боллукъ туююлдо, – деди Исса да.

– Къой-къой, энди сен а! Асыры тереннге кете башлагъанса, – деди Мухтар, бир кесек сагъыш этгенден сора: – Да, сора жокъду хатагъыз. Жаныгъыз – сау. Саныгъыз – сау. Бусагъатда китапдан кёп не зат барды? Энтта алырсыз, – деп кетди.

Мухтар, женгил окъуна от ёчюлтюучю кызыл машинасына минип, кычыртыучусун уллу таууш этдирип, кызара-кызара, кёзден ташайды. Арбазгъа жыйылгъан адамла да бирем-бирем:

– Не этериксиз энди, башыгъыз орунуна болсун. Быллай бир китапны да юйде нек тута эдигиз? Къоншулагъа ётмегенин айтсанг а отну, – деп, юйлери таба атландыла.

* * *

Адамланы арбаздан ашыргъандан сора, Сафият, эрине жууукълашып:

– Э киши, кел, юйге барайыкъ. Энди боллукъ болду. Бир жукъ ауузлан. Мындан ары сен эталлыкъ зат жокъду, – деди.

– Жангы межам жарашмады китапларыма, кимни от къолу, зар кёзю тийди эсе да, – деди Исса. – Чаришледе ат чапдыргъанланы, кёкде учхан къушланы жырларын айтхан китапларым. Аламны эшиклерин кеннге ачхан китапларым. Адамны атламын айда атлатхан китапларым. Заводла, фабрикле ишлетген китапларым. Сюймеклик ючюн отха киргенни суратлагъан китапларым. Ага журт урушда жигитликни кёргюзтген китапларым. Къыралны аякъ юсюне салгъан китапларым.

– Кет, э киши, сен акъылынгдан шаша тураса. Тур. Бери келчи дейме мен санга, – деди Иссаны юй бийчеси, кыжырап. – Окъугъан окъумагъаннга жюкдо, – деп, арт заманда къарындашынг кёп айтыучу эди. – Сюргюнде окъур онгу болмай, тенглерини арасында къара танымай къалып кетгенине ичинден кюйюп баргъаны ючюн айта болур эди алай, ким биледи.

– Китапларым битдиле, – деди Исса, бир талай кюнню жюлюнмеген сакъалындан кёз жашлары саркъа.

Аякъ юсюне болгъан сабийлери, туудукълары – башлары къайгъылы, китаплагъа от тюшгенини къулакъгъа окъуна алмадыла. Аны къой да, бир бирлерине бармакълары бла башларын кёргюзте, аттяларын шашханнга санай, аналарына кысылдыла.

Аналары уа, Исса эшите-эшитмей да:

– Къачан да аны башы толу туююл эди, – деп билдирди.

Бир заманда Иссаны биргесинден айырылмаган Жомакъ деген итчиги, от тышген юйге кирип, от ичинде бир талай кюйгенлигине ариулугъун тас этмеген бир тиширыу аякъ кийимни аузуна къабып алып чыкъды. Къуйругъун да булгъай, къыйналып турган иесине келтирип берди.

– Ма, кёрдюгюз да. Кеси аллына бир зат да болмайды. От тышген межамдан бу тиширыу чарыкъны, халкъ къарап турганлай, Жомакъ алып чыкъды. Мен биле эдим, не чыкъса да, тиширудан чыгъарыгъын. Мен бу тиширыу чарыкъны къайда эсе да, кимни аягъында эсе да кёре турганма. Алай узакъда жашаган адам туююлдо. Къоншуммуду, кесибизде тиширыуламыдыла? Мен билиб а, бери бир тиширыуну аягъы кирмегенди. Келип къараргъа суйген да хазна тиширыу жокъ эди. «Къой-къой, китапладан сора сени анда не затынг боллукъду», – деп къойган болмасала. Къайсы тиширыу эсе да, ары иш этип киргенди, жашаума, битеу жазган ишлериме от салганды. Кюл-кёмюр этгенди. Китапларыма жер болмаган юйде, арбазда манга не жашау барды? Ма бу чарыкъны кийген тиширыу ким эсе да, андан чыкъганды битеу палах. Кимники болур? – деп, башын терен сагъыш басып, къолуна тиширыуну чарыгъын алып сюелди.

– Жомакъ бла сен башымы бездирип бошадыгъыз. Жомакъсыз бир заманны болалмайса. Итинг тенгли бир сыйым чыкъмай, кеп жылланы жашайма биргенге. Бек ариу аякъ кийимди. Бийиктабан, алтын къанжаллары бла. Манга аллай багъалы аякъ кийим алып кийдирген эсенг биле болурса? – деп, Сафийат от тышген межамгъа кирип кетди. Женгил окъуна ол, андан чыгъып:

– Ол тиширыу чарыкъгъа нек къадалып къалганса, э киши? Ма, керек эсе, эр киши чарыкъ да. Китапла бла бирге кюе кетип, бир кесеги къалып турады, – деп, Иссаны къатыны, ол от тышген юйден бир эр киши аякъ кийимни алып, тышына чыгъып, эрини къолуна тутурду.

Исса бир къолунда – тиширыу аякъ кийимни, башхасында – эр киши аякъ кийимни алып:

– Бу да мени аякъ кийимим туююлдо. Къайда кёрген эдим бу эр киши аякъ кийимни уа, – деп, башы сагъышха къалып, бутлары къарыусуз болуп, терк окъуна къатында шинтикге олтурду.

Алайда Иссаны къатына тенглери Хасан бла Зейтун келдиле. Ол, аланы иги таныгъандан сора:

– Сау болугъуз, жашла, къыйын кюнюмде табылгъаныгъыз ючюн. Кёпден бери да мен сизни кёрмеген эдим, – деди ол.

– Да, биз сени китапладан бери чакъырсакъ да, чыгъаргъа унамай эдинг. Дуниядан хапарынг жокъ. Юйюнге от тышоуп тура эсе да билмей эдинг. Алай жараймыды да? Сени китапларынгдан кимге не хайыр бар эди? Тойдургъанмы этдиле, ашатхан-жашатханмы этдиле? Айт, бизге бир ангылат. Сени адамлыкъдан айыргъандан башха, – деди Хасан.

– Андан уллу къыйынлыкъ Аллах санга сынатмасын. Къутулдунг, кесинг къолунг бла къораталлыкъ туююл эдинг. Сау бол деп къой ким

эсе да, сени китап азапдан кѳутхаргъанына, – деди Зейтун да алгъыш айтхан халда.

– Мен айтып къояма, китап окъуйма деп, кѳз жауларымы тауусуп, биреуню жазгъан сандырагъы, жаншагъаны бла жашарыкъ, сагъыш этерик да тюйюлме. Азмыды андан башха къайгъым? Жазычуну жазгъаны бла жашауда бола тургъан халланы бир бирлерине келишмегенлерин кѳре турабыз да? Мен кюн сайын китап окъумагъаныма бирда жарсымайма, уялмайма. Жашау болумума, халыма, юйюмю башы тынгылы, деменгили жабылмагъанына, арбазым элдеча жарашамгъанына къыйналама, – деди Хасан да.

– Ким от салды мени китапларыма? Аллаи бир мен да, ала да кимге, не хата этген эдик? – деп къайтарды Исса, аланы айтханларын эшитмегенча.

– Не башхасы барды? Китапны ѳмюрю озду, кетди къайтмаздан. Интернетде къаллай суйсенг, аллай бир китап. Сора юйде неге керекди къалау-къалау китапла? Аланы жыйып, эшек жюгю кибик этип, юйню бир отоуун алып. Андан эсе, бусагъатда бизни тамашалыкъ журтубузгъа тышындан солургъа суйген адамла, алгъынча кѳп тюйюл эселе да, келиучюдюле. Солугъан кезиулеринде жашай туругъа межамынгы алагъа берсенг, кесинге да, юйюнге да ол хайырлы эди, – деди Зейтун.

– Къыйналма быллай бир. Китапларынг кюйгени ючюн, не затынг къорады? Башынг – сау, къолунг-санынг – сау. Арбазынга жау чапханы жокъ, – деп къошду Хасан да.

– Юйлю жаудан аман не барды. Юйлю жаугъа ит да чапмайды. Ма, кѳресе, мен бек суйген, «Жомакъ» деген итчигим «хаф» дегенлей, кѳзюме къарап тургъанын. Ай, ол сѳлеше бир билсе эди! Тюзюн алай да айтырыкъ эди, алай да айтырыкъ эди. Керти тенг, адамлыкъ деп аллайгъа айтадыла. Ансына айланадыла былайда бирле, кими мыйыкъ тюбюнден ышара, кими ѳтюрюкге жарсыгъанча эте. Адамла уа не, хар бири кесине таплыкъны, жорек тынчлыкъны, кимден чыкъса да, менден чыкъмасын дегенден башха, – деди Исса. Сора ол, бир кесек тынгылап туруп: – Жашла, мени сизден тилеригим, осуятым, китапладан къалгъан кюню эшикге чыгъарып тѳкмегиз. Ол аякъ тюбюне тюшюп боллукъ тюйюлдю. Алай тура турсун да, ѳлсем, къабырыма салырсыз, – деди.

– Харип а, окъугъан акъыл окъуйду деп, акъылындан бошагъанын кѳресе? – деп, Хасан акъырын Зейтунну къулагъына шыбырдады.

* * *

Сафият, къолуна сибиртгини алып, арбазын тазалай тургъанлай, тенг къызы Мариям келди.

– Сафият, китапларыгъызгъа от тюшгенин эшитгенме. Жарсыгъанма. Хайт дегиз. Мындан уллу къыйынлыкъдан да Аллах сакъласын. Китапла от тѳбеси болгъанына жарсыгъанла, къууанганла да болурла. Аллахха шукур дегиз да къююгъуз. Жаныгъыз-саныгъыз – сау. Аз жерде аз къыйынлыкъла жокъдула.

– Сау бол, Мариям. Буйрукъ алай болур эди.

– Энди Иссаны гитчеликден барыбыз да бек иги таныйыбз. Бек иги жашды. Алай мен ангылар эдим адам бир китапны багъалатса, эки китапны багъалатса, ючно, тёртню, бешни... Бир-эки жазыучуну, поэтни багъалатса да ыразыма. Алай болмайды да мингни, беш мингни... Элни китабын арбазгъа жыйып, отоуланы букъугъа алдырып, – деди биягъы Мариям.

– Алайды. Кимни да не этер къарыуу барды. Мариям, кесинг билгенден, Исса бла китапланы хапары эрттеден башланган эди. Сен туююлюмю эдинг, кесинг эр атлы болганлай, олсагъат: «Эрге нек бармайса, Сафият? Не сакълайса? Ариудан-ариу, игиден-иги, жашдан-жаш боллукъма депми тураса? Нек тураса? Къалып кетесе, маржа? Эрге суююп ким барады? Керекди деп барады. Суююп айтама. Атанг-ананг къайры къарайдыла? Насыплы болургъа суюмеймисе? Заман учуп баргъанын кёрмеймисе? Анга жаш тууду, мынга къыз тууду, сен а тураса!» – деп, хыликкя этерге кюрешип башлагъан эдинг. «Ма, Исса да турады къатынсыз. Таныгъан, билген адамынг. Иги жашды, бир хатасы жокъду. Жангыз, аны элни ичинде ол къадар китапланы машок бла сыртына кётюрюп айланганын кёрсем, жүрегим ауруйду. Окъугъуз. Окъугъан акъыл окъуйду деп. Хар озгъаннга, ол китапны окъугъанмыса, бу китапны окъугъанмыса? Окъуйма дей эсенг, менде барды, берейим. Артда окъуп къайтарырса деп. Школда устазларыбыз да бизге аллай бир къадалмай эдиле, окъугъуз деп». Хо, андан уллу айыбы жокъ эсе деп, сен айтханны этип, Иссагъа эрге чыгъаргъа ыразылыкъ берген эдим. Бара баргъанда уа, дунияны башында не затдан да бек аны суююмеклиги китаплагъа уллу болду, – деп, битеу озгъан жашауун кёзюне кёргозте, тарыгъуун айта турганлай, кесинден да бек эрини онгсуз болуп тургъанын кёрюп, Сафият, аны къатына жууукъ келип:

– Къачаннга дерил олтуруп турлукъса былай? Хо, жаным, жарсыма быллай бир, къагъытлагъа от тюшгенди деп. Дунияда аз зат куюмейди. От сени бир китабынгы да къоймады. Барысын кюл этгинчи тоймады. Энди сени китапларынг отну аллын тыялмадыла эселе, сенде не терслик барды? Энтта да жыярбыз санга элден, жууукъдан-тенгден китапла, – деди.

– Быллай бир къарыусуз болма, Исса. Жигит бол. Жыярбыз, жыймай а. Мен да болушурма, къарарма. Къолумдан келгенни этерме, – деп къошду Мариям да.

Ала алай ушакъ эте турганлай, арбазгъа следователь кирип, барысы бла да саламлашып бошагъандан сора:

– Мени атым Солтанды. Мен следовательме, – деди ол. – Таный болурсуз. Кесим да бу элде туугъанма. Сизни юйюгюзге десем да, китапларыгъызгъа от тюшген хапарны бизге бек терк жетдиргендиле. Мен аны юсюнден кесигизден тюз хапар билирге деп келгенме. Къалай болду? Кимден кёресиз? Ишекли болган адамыгъыз бармыды, жокъмуду? Аманлыкъчыладан ыз, белги къалганмыды?

– Сау бол, иги жаш, бизге быллай бир къайгъыргъанынг ючюн, – деди Сафият.

– Не сау бол дейсиз? Адамланы жарсыуларын тюзетген – ол мени ишимди, – деди Солтан.

Сафият, эрини кълундан эки аякъ кийимни алып:

– Бизни кълубузда кълалган ма бу эки чарыкъдыла: бири эр кишиники, бири уа – тиширунукъу. Бизни юйден чарыкъла тюйюлдюле. Тышындыла. От тюшген жерде табылган затла жангыз бу экисидиле.

– Бек сейирди. Эгечим, экисин да былай кюннге тутчу. Суратха алып кълыйым, – деп, Солтан аланы суратха тюшюрдю. – Чарыкъланы уа мен биргеме алама. Кирити болган темир ящигимде тутарыкъма. Сиз бирда жарсымагъыз, ала менде тас боллукъ тюйюлдюле, – деп, аланы Сафиятны кълундан алды. – Энди от тюшген юйню ичин, тышын да суратха тюшюрейим. Ол да бизни ишибизде амалсыз керек затды, – деп, юйню ичин, тышын да суратха алды. Сора ол, юйню ичинден чыгъа келип: – Аманлыкъчыны къларыууму аямай излерикиме. Тапмай кълорыкъ тюйюлме. Кълаты жууапха да тартырыкъма. Мен бусагъатда бир башха ишге да ашыгъып турама. Энтта да тюбербиз. Сау кълалыгъыз. Саулу-гълугълузну сакълалыгъыз. Энди мен барайым, – деп, терк окълуна арбаздан тышына тебиреди.

Сафият бла Мариям да аны, жолгъа ашыра, ызындан орамгъа чыкъдыла.

ТЕМУККУЛАНЫ АДИЛ

УЛАН

Арт кѳауум жылда бир сабийни ѳсдюрген окѳуна тынч тѳуйюлду. Иш жокѳ, иши болгѳанланы уа – хакѳлары аз. Ол себепден болур жаш адамларыбызны юйюр кѳураргѳа ашыкѳмагѳанлары да.

Алай сабийле ѳсдюргенни ауарасындан кѳоркѳмагѳанла, хар туугѳан баласын уллу насыпха тергегенле да халкѳыбызда бардыла. Ала былай оюм ѳтедиле: саулугѳум аман тѳуйюл, кѳолум, аягѳым бар, эринчеклик ѳтмесем, кѳалай жалчѳыталмам сабийлерими. Аналары да бош туруп турмаз... Алий-Солтан жашланы ол кѳауумунданды, аны сакѳалына акѳ кирип да башламагѳанды, беш сабийи уа арбазда ойнайдыла. Уллусу Омар бѳыйыл тогѳузунчу классха барлыкѳды. Сабийни кеси ѳсе баргѳаныча, анга ѳтилген кѳоранчла да кѳбее барадыла. Кѳырал а оналты жылдан сора сабийге берилген болушлукѳну тѳыйып кѳояды.

Алий-Солтан эрине, арыѳ-тала билмей ишлейди. Машиналагѳа кѳарап, бузулгѳанларын кѳурап, кече уа кѳалауурлукѳ ѳтип, хар алгѳан сомчугѳун юйюне келтиреди. Бѳйыкѳны ахырында нѳгерлери: «Кел, бирге олтурайыкѳ, солугѳан да бир ѳт. Не кѳп ишлесенг да, шѳндю сабийле манга, манга деп турлукѳдула ансы, ма кѳюрюсе, ыспас ѳтселе», – деп айтханларында да, унамагѳанды. Кѳызгѳанчдан угѳай, ахчаны зырафына кѳоратыргѳа сѳймегенден. Ишчи нѳгерлери да, ол болумну ангылап, кѳллерине тѳймегенди. Алай Алий-Солтанны юсю-башы да аладача болмагѳанын ѳслемей тѳуйюл ѳдиле.

...Жаш адамланы шѳндю ѳслери, акѳыллары да тюрлю-тюрлю гаджетлеге бурулупду. Ууакѳ сабийлени окѳуна кѳолларында – телефонла, алада уа – кѳп тюрлю оюнла. Керек затла да бар, алай школчуланы асламысыны уа заманлары оюнлагѳа кетеди. Омар окѳугѳан классда уа – жашлада, кѳызлада да арт заманда чыгѳа келген багѳалы телефонла. Жангыз да анда – ѳски (тѳюекли) телефон. Классны жашы-кѳызы да бир бирлерине телефонларын кѳргюзтѳуп махтанадыла. Омарны уа махтаныр заты жокѳ.

Лаура уа, Омар ѳрттеден бюсюреген кѳыз, бир жол жашха (ариу, ѳркин ѳсгенле адамны жанына тиер айтханыбыз деп ангыламайдыла): «Омар, сизни юйге да ахча кѳытлыкѳмы кир-

генди, сени телефонунг къаллайды? Аллаины шендю къарт ыннала да жюрютмейдиле», – деди.

Аны сёзлери Омарны жюрегин бек къыйнадыла, бютюнда къызны айтханын эшитип, тенглерини кюлгенлери. Ол кюн атасындан жангы, «крутой» телефоннга ахча тиледи жаш. Ол биле эди атасы иште къалай къыйналгъанын, уллу юйюрню кечиндирген тынч болмагъанын да. Алай тенглериндеча телефону болурун а бек суйдю, Лаураны да аман тилин тыярча.

Атасы угъай демеди:

– Хо, тамбла ишими юсю бла ахчачыкъ тюшерикди да, сен школдан сора мени ишлеген жериме келирсе да, ахча берирме, болжалгъа салмай, телефонла сатыучу салоннга барып сайларса, – деди. Омар а асыры къууаннгандан кече хазна жукъламай чыкъды. Школдан сора уа мычымай атасыны ишлеген жерине жетди. Ол а жюк ташыучу машинаны тубюне жатып, несин эсе да къурай тура эди. Жашын кёрюп, атасы ахча курткасыны ич хуржунунда болгъанын айтды да, ахча Омарны къолуна тюшдю.

Къууанчыны чеги жокъ: жаш адамла не гитче затчыкъгъа да къууана биледиле, уллайгъанла да алай болса эди... Энди тамбла кёрюрле аны жангы, жылтырагъан телефонун, интернетти да, тюрлю-тюрлю функциялары да болгъан...

Алай жашны кёзюне ишлей тургъан атасыны аягъында чурукълары илиндиле. Ала уа – эскиле: бирини олтаны айырылып, темир чыбыкъ бла тигилгеннге ушашлы, жер-жеринден байланып, жылтыргъан чындайындан а баш бармагъы къарап, къоллары уа билеклерине дери машина жаугъа боялып, къапкъара...

– Омар, бар, кеч болма. Мен юйге бюгюн барлыкъ болмам, хар затха сен иги къара. Къалауурлукъ ишимде бюгюн мени кезиуюмдю, – деди. Омар, бир зат акъылына келип, таукел тюкенле таба атланды. Ма, телефонла сатхан салон, кир да сайла. Алай жаш салоннга бурулмай, къарагъан окъуна этмей озду. Арлакъда аякъ кийимле сатылгъан тюкеннге кирди да, ёлчемине кёре атасына чурукъла алды, къалгъан ахчагъа уа – ариу кёлек бла костюм.

Омарны жангы телефон алыргъа итиннгенинден бир жукъ да къалмады. Аны къой, жюрегине бир хошлукъ келип, кеси кесине ыразы болду. Телефонсуз да къалмады, жашы бла асыры ёхтемленгенден кёлю кёкге жетген ата мадар тапды анга. Алий-Солтан оналтыжыллыкъ жашы, сабийликден чыгъып, киши мардасына киргенин ангылап къууанды. Эртте заманда иги жашха улан деп бош айтхан болмазла.

ЭТГЕНИНГ КЕСИНГЕ КЪАЙТЫР

Фаризат бла анасы Рахимат бир бирге бек ыразыдыла: кызы – анасы сабийлени аякъландырыргъа тынгылы болушханы ючюн, анасы уа – сабийлени аталары ёлгенден сора, Фаризат кеси жашауун къуараргъа кюрешмей, алыкъа жаш къадарын кыызчыкъларына атап тохтагъаны ючюн. Рахимат бирде алай сагъыш этиучю эди: кызы, мен алыкъа жаш адамма, эрим ёлгенликге, энчи къадарымы къурайым, эрге чыгъайым деп тохтаса, кыызчыкъла мени боюнума таянсала, мен аланы ёс-дюралырمامы? Кесим – къарт, саулугъум – аз, угъай, мен ол борчну кесиме алалмам. Ма аллай сагъышла бийлей эдиле бирде ыннаны къарт башын. Кызыны акъылында ол болмагъаны, бир жанындан, къууандырса да, башха жанындан а, ауара этдиреди. Нек дегенде, кыызлары ёсюп эрге чыгъарла, ол а жангыз кеси къалыр деп да жарсыйды тынгысыз ана.

Фаризатны эри – эки кыызчыкъны атасы – ёлгенли он жыл болады. Атадан къагъанакълай ёксюз къалгъан сабийле энди уллучукъла да, эсличikle да болгъандыла. Аналары уа ишлеген ишин бир заманда да къоймагъанды. Да не, туудукъчукларыны хар ауараларын анасы кесине алгъанды, пенсиясын да саулай да кызыны юйюрюне къоратады, кесине капегин да къоймай. «Манга энди не керекди, Фаризат бла кыызчыкъла ариу кийинсинле, ариу апасынла, тизгинли болсунла ансы», – деучюдо. Тийреде уллайгъан къатынла мынга тырман эте: «Пенсиянгдан ёлюм кюнюнге кыстырыкъчыкъ эте тур, ол соруп келмейди, ма, Аллах арадады, бизни барыбызны да ахыр кюнубюзге ахчабыз бир жанына салынып турады. Аны юсюне кебинлигибиз да. Кесинги ол ачы кюнюнге. «Эл ауузу – элек» деп бош айтмагъандыла, эл ауузуна тюшмезча эт. Кызынг, кесинден, сабийлеринден ычхындырып, сени ёлюм кюнюнге абери жыялмаз», – дегендиле. Алай Рахимат а: «Къююгъуз къой, ёлгенге не ахча керекди? Ахча саулагъа керекди, ол дуниягъа уа киши да мюлк-харекет элтип бармайды, анда, эшитген эсегиз, хар керегинг хаппа-хазырды, кебиннге бир журунларым а мени да бардыла», – дегенни айтып, кюлюп къойгъанды. Ынна, айхай да, хар нени да уста ангылай эди, алай ана жүрек ана жүрекди, аны тюрлендирип къарыу жокъду. Ол сабийлерине иги болса сюерикди, кесинден эсе. Алай кюнлени биринде болгъан иш а къарт ыннаны иги да кёлюне жетди.

Август айда сабийлени школгъа къуараргъа киришди Фаризат. Аны анасына да айтды: «Тамбла мен шахаргъа барлыкъма, анда тюкенлеге айланым, сабийлеге кийимле алайым. Ала

башланган окъуу жылгъа ариу кийинип, омакъланып барса-ла сюеме. Кесим да бек жаланма, юсюю бир жангыртайым, мен да ишчи нёгерлеримден аман болмайым. Сени пенсиянгы кийимле алыргъа деп жыйып турама. Ол ахча болмаса, биз бек кыйналлыкъ эдик».

Экинчи кюн сабийле ынналары бла юйде къалдыла, аналары уа базаргъа кетди. Ингирде толу сумкала бла юйге жыйышды. Ол отоуну ортасында сумкаланы къотарып башлады. Хар сабийни башдан-аякъгъа дери омакъ кийиндирди. Аланы къууанчларын кёрген ыннаны асыры ыразыдан кёлю окъуна толду.

– Кесиме да бир затчыкъла алгъанма, алагъа да бир къара, – деди анасына. Хар зат да асыры багъадан, сени пенсиянж жетмей, кесими айлыгъымдан да къошуп алгъанма, – деп, Фаризат кесине алгъан кийимлени диван юсюне жайды.

– Сау бол, алаамат кийимле алгъанса сабийлеринге, кесинге да. Огъурлу болсунла, юсююзде тауусулсунла, – деди къарт ынна. – Мен бек арыгъанма, бир кесек тынчайым деп, отоуна кирди. Кеси къалгъанда уа, Рахимат терен сагъышха кетди: «Юйдегини барын да жангыдан кийиндиргенинде, манга да бир зат нек алмады? Бирда болмаса да, эки чындай неда бир къол жаулукъ окъуна алса эди уа», – деди. Алай къызына жукъ да айтмады, жюрегини кыйналгъанын билдирмеди...

...Жашау а кесини ызы бла барады. Иги кесек да жашап, туудукъладан туугъанланы да кёрюп, Рахимат дуниясын алышды. Энди Фаризат, кеси ынна болуп, къартая барады. Эки къызы да – эрде. Аман да жашамайдыла, алай къуру да аналарындан умут этгенлей турадыла. Бир кюн эки къызы да келип, не аялу жюрютюрге кюрешсек да ахчаны, хар керегибизе жетдиралмайбыз, юсююзню жангыртырыкъ эдик жаз башында деп, ахча тиледиле аналарындан. Алай кёп кере келгендиле. Аналары къурулай жибермегенди.

– Да сизден немми аярыкъма, алыгъыз болгъанчыгъын. Сиз омакъ кийинсегиз, мени да жюрегим къууанады, – дегенни айтып, болгъан ахчачыгъын къызланы къолларына тутурду. Тамбла келип, алгъан затларын кёргюзтюрге айтып, ала къууанып кетдиле. Экинчи кюн, айтханларыча, алгъан кийимлерин Фаризатха кёргюзтдюле. Кёп зат, шёндю модагъа кире тургъан кийимле! Къызла, асыры ыразыдан, аналарын къучакълап, уппа этдиле. Энтта да келирге айтып, юйлерине кетдиле. Фаризатны уа жюрегин нек эсе да тынгысызлыкъ алыпды. «Шо манга бир зат нек алмадыла ала? Да ахчалары жетмей къалгъан болур, – деп, кесине кёл этдирди. – Энди мен кесим жашаялыкъ болмам, къызларыма барыргъа тюшмеги эди, саулугъум

осалгъа кетип барады». Киеулерини хаталары жокъду, алай къайын ананы ким сюеди шендю дунияда?

Аллай сагъышла эте, Фаризат жукъугъа бёленди. Эрттеден бери да анасын тюшюнде кёрмегенди, сыфатын окъуна унута барады. Бу кече уа анасы тюшюнде келди. Къызына, кенгден къарап, ышарып угъай, масхара этгенча, кюлюмсюреп. Кесини уа юсюнде кийими бар, аякълары уа – жалан, чындайсыз.

– Анам, жаланаякъ нексе? Чындай кийсенг а аякъларынга, сууукъ болмаймыдыла? – деди.

– Да сен кесигизни башдан-аякъ кийиндиренде, манга эки чындай окъуна алыргъа сан этмей къойгъан эдинг да, андан бери уа ма былайды айланыуум. Охо, да сен да жаланаякъса да. Кесинги аякъларынга бир къарачы, – деп, уллу къычырып кюлдю да, Фаризатны кёз туурасындан ташайды.

Тиширыу сескенип уянды, юсюн сууукъ тер басып, бир тюрлю кълалтырауукъ тийип:

– Я Аллах, манга бу тюш нек кёрюндю? – деп сагъышланганда, ол эртте заманда къызчыкъларыны, кесини да юслерин жангыртып, анасына уа бир зат да алмай къойгъанын эсине тюшюрдю. Ол эртте унутулгъан иш, шарт бюгюн болгъанча, кёз туурасына келди.

– Уллу да, сыйлы да болгъан Аллах, сен хар адамны игилигин, аманлыгъын да кёресе. Мен анамы жүрегин къыйнагъан эдим. Мени ол гюняхым кечилirmi? Аны ючюн мен кълаллай азап сынаргъа да хазырма. Анам, кечгинлик бер!

МУСУК АЛАНЫ Сакинат

* * *

Элде ныгъыш къуруду. Биреулен
Турады, олтуруп. Ары келген
Жангызды ол, кетип нёгерлери,
Табылмайды къайгъы тёгерлери.

Къарайды ол кёкню этегине –
Кёк, жер бирге болгъан ызлыкъ жерге.
Ары ётсе, анда бир зат болур...
Ийнаныуу – кюнден-кюннге толу.

Тилемейди бир зат да ол адам,
Алай... мудахды, бир мудах къарам.
Жангыз къалгъан – къыйын болур анга,
Жукъламайын чыгъады ол тангнга.

Шукур этеди кёп жашаууна,
Жер къоймайды эски дауларына:
«Сокъур тюйюл, сакъат тюйюл саным,
Къууанч, бушуу да сыйыннган жаным...»

Эси биргесинеди да къартны,
Къатлайды эрттеги ариу антын:
Сюеди ол алгъынча нёгерин –
Келин этип, юйге кийиргенин.

Андан бери минг жыл озгъан болур...
Алай жаны андан болуп толу,
Къарайды ол суугъа элтген жолгъа...
Миннген аты тарпан эди – жоргъа!

Кетген кюнню къайтып-къайтып да къуу,
Ол – бош, кранны бурсанг, келеди суу.
Суугъа баргъан, къылыч элтген да жокъ,
Шаудан тасхаларын билген да жокъ...

«Къадарымдан тилер затым къайда?!
Сакълайдыла нёгерлерим анда.
Алай а... кёп болсун жерде ётмек,
Жаны баргъа болады ол керек.

Ансыз къалып, ёлген эди анам,
Ансыз къалып, ёлген эди атам,
Манга берип ахыр къабынларын...
Табалмайма жерде къабырларын...»

Элде ныгъыш ишлейди! Биреулен
Турады олтуруп. Ары келген
Жангызды ол, алай а – нарт, таулу!
Аллах берсин анга, къайтып, саулукъ!

ЭЛИБИЗДЕ

Фатиматха бла Алимге

Жаз башында чакъгъандыла терекле,
Жалан къууда кёрюнмейди чапыракъ.
Жашил жомакъ айтадыла этекле,
Тынч туругъуз, эшитилирча табыракъ.
Мында жырны энчиди да макъамы,
Эсигизде ол ёмюрге сакъланыр.

Ушаймыды кюн жазны тюрсюнюне?! –
Чакъгъан бутакъ – къууанч этгеним сизге!
Сёзюм, кёлюм, насыпха юйюрсюне,
Къонадыла сары къая жютюге.
Элдебиз да анданды бу къууанчым,
Кёзюм кёрген – сабийлигим, жубанчым!

Сёлешчигиз, къая къызыны ауазы
Зынгырдатып, къатлап айтады аны!
Жюрекледе жангы насып аязып,
Жазгъы тангнга, тенгизгеча, батханы...
Ата ташды, Ата журтду былайы,
Ёлгенлени мындады къабырлары.

Тызыл тары къачып барады ары –
Биз кёрмеген суу ызына, тереннге.
Аны алай бийикди къаялары –
Ары кирип, жер ариулукъ кёргеннге!
Мен жыйгъанма акъ айгюлле алайда,
Къонгуроучукъларындан чыкъла агъа!

Ары барып, ичербизми биз гара –
Тюкенледе сатылгъандан татыулу?!

Чокъуракъ суула сыйдам ташланы талай,
Бошалмайды бизге жырла айтыуу.
Бийикледе – кёз къаматхан чучхурла!
Тёгереги – бийик къая, таш хура.

Билемисиз, къамайдыла не затдан
Ары къарап тургъанланы кёзлери? –
Чучхур жыйып келген кюн таякъладан!
Айталмасам андан башха ёзгени.
Жерк терекли ариу жашил талала –
Къууат бере эски Тызыл тарына.

Жол жингирик ары бурулгъан жерни
Тапшин дедиле эрттеги атына.
Эртте, бурун эннгендиле ма бери
Жумуш бла Чегем тардан атлыла.
Андан келип орналгъандыла мында
Эрттегили Чегем элли тукъумла.

Къаяны ары жаны – Насра къолу.
Хау, анда да жашайдыла адамла,
Дорбунлары да кёпдю, мал орунду,
Тау бетлери – сары залыкъылдыла.
Гюллю эди, кюнлю эди алайы –
Тола баргъан, кёрюнмеген жыйгъанынг.

Къатапалы гюл кёп эди алайда!
Мор сабакълы, кызыл чапыракъ ийген!
Аладан да жыйгъан эдим анама...
Къууандырама деп, келтирип юйге,
Салгъан эдим Къара шаудандан суугъа,
Анам къарап турлукъду деп, къууана...

Жашай эди Насра къолда Рабийгъа,
Къуран билген, элим суйген бир адам.
Эгеч кибик, жууукъ эди ыннама,
Анга баргъан кюнлююз – бизге байрам!
Ненча кере олтургъанбыз тёрюнде,
Андан Аллах бизге жууукъ кёрюне!

Юйю – кирсиз, ийманыча, тап-таза,
Бисмилляны, къулхууну да юйрете,
Арап харфла бла ондан солгъа жаза,
Жангылгъанны сабыр-сабыр тюзете...
Ингилиги акъ бетине жайылып,
Ажа десек, жүрегибиз жылынып.

Тауну бирси жанында уа – Ажокъа.
Чертлеуюкден топша-толу бетлери.
Андан ары барып турсанг – Гепчокъа,
Эсимдеди атам бичен этгени:
Дурулары төшге чыгып баргъаны,
Таудан энишге толаныны аугъаны...

Кырдыгындан гюлю кёп эди аны –
Къарампилле, ючгюл хансла, чечекле...
Алагъа кетип мени сабий жаным,
Толтура эдим гюлледен этекле...
Балас этип, къарындашым гебеннге
Тарта эди гюлю, кёксюл биченле...

Къара шаудан ма андады – Чететде.
Атауулугъуз жашагъан орамда.
Андача суу жокъду чыртта бир жерде.
Аны излеп, сюргюнледе болгъанда,
Ненча адам термилгендиле бери?! –
Татыууду ол элни, туугъан жерни.

Суу-Келген-Къол – алайладан огъары.
Кёремисиз, Тызыл тарны башында?
Ныхыт орам, бир орамды болгъаны,
Хорлагъандан топуракъ жерни ташлары,
Асламыны бахчалары ёргеде
Турадыла, төртгюл-төртгюл кёрюне...

Орта жолну ары, ёрге, баралсанг,
Хаймашаны кёрлюксе отлауларын.
Ары бармай, бу жанына бурулсанг, –
Арба жолну акъ къаялы тауларын.
Тизилишип, барадыла узакъгъа,
Ташха угъай, ушайдыла буз акъгъа.

Былайлары? Былайлары уа – Кюнлюм.
Кюн биринчи тиеди да бу бетге.
Къайры барсам да, бу жерни бек сюйдюм...
Къарай эдим, чыгып былайгъа эртте:
Кёрюнюрмю деп биринчи жанкъозчукъ?
Боллукъ эди жазны белгиси очукъ!

Кимит гокка кёгергенде этекде,
Жъя эдим, сапчыкълары – алаша.
Жыйып, ата эгечиме бергенде,
Эте эди ариу Галя тамаша.

Къууанч эте эди жаз келгенине,
Энтта бир кере аны кѳргенине...

Къаялары – сары къысыр къаяла,
Эчки жолла бѳледиле аланы.
Тансыкъ болуп турдум келип къараргъа.
Башларында кѳрюрсюз кѳк таланы.
Чунгурлары окопладыла аны.
Кырдык ѳсдю, аланы жабып, жангы...

Айлансагъыз да кѳп башха жерледе,
Болмаз сизге мындан ариу не татлы.
Тенг этмегиз узакъда кѳргенлеге
Элигизни – аны суйюгюз къаты.
Сизге мында атагъандыла атла,
Ата-баба мында шошайып жата...

Къарайдыла жолла, тѳшле, тау тикле,
Атлармы деп мындан кетген биреулен.
Къууанырла, бизни кѳргенлеринде.
Аны билип, къыйын туююдю келген.
Алгъыш этип атлагъыз элибизге,
Мындан татлы бир жер да жокъду бизге.

ЧЕГЕМДЕ

Къочхарташ тийреде,
Быллымдан ѳргеде,
Ай къарайды тохтап,
Тансыкълап эм жокълап
Чегемде эллени,
Кетгенни, келгенни...

Ол излейди, баям,
Бу журтда бир адам.
Ачылырча тасха,
Къуралырча жашла.
Тюз алгъынча алай,
Кюн да, ай да къарай.

Былайда эрттеде,
Кюн батып кетгенде...
Оюлду барысы,
Ханс алды, алысын
Бу таулу эллени,
Бу ариу жерлени.

Акъ-Топракъ, Беттургъу,
Быкмылгы, Жууунгу,
Думала эм Къала,
Жарилги бла Жора,
Къочхарташ, Ликирги,
Суусузла, Гюдюрдю...

Бу ариу атлада,
Сёзлери къатлана,
Тау ана тилими
Жылыуу билинип.
Келтиреди аяз,
Шош жарыйды арбаз...

Ай мудахды неден? –
Бу бери келгенден,
Чарслагъа кетгенден,
Тилекле этгенден
Ыз – хуру ташлары.
Чарс таула башлары...

Жокъ адам ауазы...
Эшитилди аязны
Таукеллеп келгени,
Ол, жокълап эллени,
Кёп жүрюйдю бери,
Бу – аны да жери.

Жокъ тыйгъан, тохтатхан,
Ычхынып «нохтадан»,
Ол учады женгил.
Ингирле да – ингил,
Къызарып ташлары,
Тауланы башлары.

Эрттеде былайда
Этдиле ийнарла
Эм жырла бла кюйле,
Хар таулу юйюрге
Жаш къызла, уланла –
Былайда тургъанла.

Сабанла сюрдюле,
Малларын кютдюле,
Жулдузлу кийизле
Басдыла, этдиле

Жамычы, кълпакъла,
Тюйдюле чачакъла...

Кёп – эски жырлары,
Кёп – эски сынлары,
Къобузну тартыуу,
Тойланы татыуу
Кълалдыла бу жерде,
Ёмюрле элтирле...

ЖАУЛАРЫМА АРИУ АКЪЫЛ ЖИБЕР

Ёлгюнчюге береди онг Аллах,
Этгенлеге сансынмай кёп гюнях,
Сокъуранып, телер кюнле, жылла,
Гюняхларым – ахыр жолда сынла.

Меничала жангыз туююл – жыйын,
Бир башхагъа тюшсе бирде кыйын,
Сансызлыкъны кийимлерин кийдим,
Къыйналгъанны да жанына тийдим.

Бирде тохтар жерде озуп кетдим,
Алай ётюрюкчю кёпден этдим.
Тюбеп билек излеп тургъан жаннга,
Ийнанмадым керекме деп анга.

Баралмадым, туруп, тенглериме,
Кетмез сунуп ала менден кенгнге.
Сёлеширге болжал этип турдум,
Ала ёмюрлеге келген сундум.

Ауругъаннга уллу кёллю болдум:
«Барыр эдим, алай ишим – толу,
Хо, тамбла да кюнюдю Аллахны...»
Жолу уа не къысхады палахны!

Не кёплеге эталамадым жилау,
Болжал деген – алай уллу алдау.
Ала бары кечер ючюн мени,
Санайма шош кетген кюнлерими.

Уллу кёллю болсам да бир чакъда,
Жюрютмедим ташны къучагъымда.

Ниетими къаралтмадым зардан,
Алай... кёпге тюбейди жол баргъан.

Жыйын болуп кёрдюм аманланы,
Махтау излеп, къаугъа салгъанланы,
Къуллукъ кюсеп, малтап баргъанланы,
Къалам алып, жалгъан жазгъанланы,

Уулу къагъытларын ийгенлени
Жууугъуна, узагъына жерни,
Игилерин кергенлени къачха...
Ала туююл Ибилисден башха.

Аныча, зарлыкъдан кюе тургъан,
Эсин ояр, тонар затха бургъан
Бёрю жыйынланы кёре келдим...
Мен аладан таза, кючлю эдим!

Аллах берип тюзлюгюме жууап,
Жыйын болуп, чаба, къаба, къууа
Тургъанлайын, этеме ишими,
Терслемайин, былай деп, кишини.

Кимни да бар кеси табийгъаты,
Этген иши, хунер ызы, аты.
Шукур санга, Уллу Аллах, жазыу
Этгенсе сен, жашарча мен ариу.

Иги, аман болса да кёргеним,
«Сатды!» – деп айталмаз бир нёгерим.
Жаратмасам, кетдим кенгирекге,
Алай а къол берирме керекде.

«Жутлукъ, менлик этген эди бирде», –
Демез бир жан, этмезими биле.
Игилени махтап турдум, суюдюм,
Кетгенлени да кёбюне кюйдюм!

Ётгюрлери аслам къоркъакъладан,
Миннгенлери – керти Боракълагъа,
Назмулары къанат алып баргъан,
Юйренмеген, сёлешмеген жалгъан...

Ала кете, болабыз бир жарлы.
Зарлыкъ алып, барадыла тарны

Бизларындан жалгъан жашагъанла,
Даражаны алдау бла алгъанла.

«Керексизге тюшеди, – деп, – махтау», –
Этедиле ала манга да дау.
Алсам, аны ишим ючюн алдым,
Ариу сёзню жюрегиме салдым.

«Урлап-тырнап, ол гыржынсыз этди!» –
Демез адам. Хатерлигим жетди –
Жалгъан жазып кюрешгенни бири
Итлик этип кёрмез сабийими.

Шукур санга, Уллу Аллах! Сынап
Турсанг да Сен, бирде мени къыйнап,
Тюзлюгюнге ачаса кёзюмю,
Аны ючюн айтама сёзюмю.

Жауларыма ариу акъыл жибер!
Алай болса, махтау табар, тюбер,
Кечелери ариу тюшлю болур,
Жазыулары игиликден толур.

Бу жашауну болсанг ариу этер,
Игилеге саулукъ, ёмюр да бер.
Жетишмейди анга къарыу, заман,
Жарты жолдан чарсха кете адам.

Амалсызгъа мадар да, кюч да бер,
Керек болса, ахча-бохча жибер,
Халал жюрек да бер санларына –
Кирирча таулулукъ къанларына.

ЭКИ АДАМ

Эки адам жашайдыла бир юйде,
Бир бирине къарамайдыла, кюле.
Босагъада тюбемейин ышара,
Жашайдыла, бирлик отну ышыра.

Насып деген излеп келмез аланы,
Дарман болуп, ол сау этмез жараны.
Кеси – жарлы, жанындагъы – насыпсыз,
Кюлкю, оюн да бу юйде – басымсыз.

Төгөрекни шошлукъ, тынчлыкъ толтуруп,
Отоулада хар ким жангыз олтуруп,
Этедиле кеси ишин акъырын...
Керемисе, жашау ызны такъырын?

Суйген болса эки адам бир бирин,
Сабийлери, чачып юйню тизгинин,
Ойнар эди мында, чабып, секирип,
Кючюк, киштик табып, аны келтирип.

Жашчыкълары, жууундуруп кючюкню,
Ишлер эди анга къанга юйчюкню.
Къызчыкълары ойнар эди гинжи бла,
Аны омакъ этип минчакъ, инжи бла.

Аппа, амма бери кирип келгенлей,
Чабар эди туудукълары биргелей,
Саугъа ала, хапар айта эм кюле,
Къууанч келип, орун табып бу юйде...

Эки адам жашайдыла бир юйде,
Кюнле, айла ушайдыла бир бирге.
Тюрленирге керек эди шо бир зат!
Эталмайды жазыу кимни да азат.

* * *

Адамлыкъ, сатылмай базарда,
Кирирге къоркъады арбазгъа.
Сорургъа да суймейди киши,
Жокъ аны бла кишини иши...

Аллахха айтады бир сабий:
– Сен манга ийман, насып да ий.
Сен манга ахча-бохча жибер,
Огъурлу халал жүрек да бер.

Бай болсам, берирме къоншума,
Бек суйдюм анга болушургъа:
Ол ахча сурайды... ёмюрге,
Жарлылай боллукъду ёлюрге.

Насыбы анда сунуп, жыйып,
Бир шайын жоялмай, кёз къыйып,
Ма алай жашайды да къоншум,
Ол суйген, кюсеп тургъан болсун!.. –

Адамлыкъ юшюйдю сууукъда,
Жашчыкъгъа келеди жууукъгъа,
Жюреги жылыды да аны:
«Къыстамаз, жаланды да жаны...
Къыстамаз, тазады да жаны».

* * *

Сёзлери да къара кюл болады,
Антлары да барады кюйюп.
Биргелик да жарача сояды,
Ол турады... турады, суйюп.

Жюреги уа сокъурду, жангызды,
Кёз жарыкъ да керекди неге?!
Суймеклик кечесизди, тангсызды!
Нек тюшгенди кече бла жерге?!

Кёкледе тынчайып жашаса уа!
Ол юйюдю керти сезимни.
Не жолун жангыдан башласа уа!
(Не жаланды жаным кесими!)

Кюзгюден ауанаммы къарайды? –
Кёзледен сора къалмайын зат.
Ол кетгенди...Кетгенди... Алайды!
Болургъа кюрешсенг а азат!

Суратын да букъдур табалмазча,
Унутурча салгъан жеринги.
Кёргенде, аллына баралмазча,
Негер эт кесинге Тейрини.

Сен: «Тохта!» – деп айталмай къалгъанса.
Айталлыкъ да тюйюлсе... суйюп.
Жанынгы къолунгамы алгъанса?! –
Ол, отдача, барады, кюйюп!

* * *

Суймекликден жарыйды тизгиним,
Санга назму сёз, жыр да тизгиним
Кюнден толуп, къышны этеди жай!
Нечик ачы... татлыды бу жашау!

Ёлюмсюзлюк учады биргенге.
Алай болду сюеме дегеннге.
Кёкню къачы жашайды жүрекде,
Игиликге тохтамай юйрете.

Насып ёрюн сынар жалан суйген,
Эсгериуден алып тухтуй туйген.
Сени ючюн болур эдим омакъ,
Алай жомакъса сен, эски жомакъ.

Жерге, кёкге да жан салгъан жомакъ!
Сени бла биз жарлы, факъыр болмакъ,
Ол сау турса, атынг ары кирсе...
Алай сюеме мен, аны билсенг.

Къанат берген манга – топрукъдан
Этген эдинг мени, башха жукъдан
Къатышдырып да болмай амалынг.
Сенде кюнден кёзюм да къамады!

Ариулукъну бийлик жери – жаным!
Сагъышларын санга атап, алып,
Барады шош кюнню жарыгъында.
Мен, ийнанып узакъ барлыгъына,

Шахар орам болгъунчу къарангы,
Тас этмейин жүрюйме араны.
Суймекликден жарыйды тегерек.
Къышда чагъады акъ бюркюп терек.

КЪУУАНЧ – СЕНИ...

Къууанч – сени, жарсыу – мени, ажайып!
Тилек этдим, кечеге къолла жайып.

Жауун жаууп, башил айы буз эди,
Сени манга этген дауунг тюз эди.

Кюн тиймесе, къайдан болсун ау атхан?
Кимден чыкъды суймекликге дау айтхан?

Мёлеклерим жиляйдыла, ёнгелеп:
«Ол ажайып туйюл эди... Кюйме!» – деп.

* * *

Ахча ючюн ёледиле адамла,
Ахча ючюн дауур бара аламда,
Кёлю къала ахлуланы жууукъдан,
Боладыла бир бирине сууукъла.

Жыядыла, ишлейдиле къалала,
Айбатдыла, къууанч а – аз алада.
Накът-налмаз жабадыла кёзлени,
Кёзбау этип къойгъандыла сёзлени.

Сюймекликге хорлатмайды ырысхы,
Андан сора неси да барды къырсны.
Ахча болса, махтау жолу – тынчыракъ,
Тоханасы – бийигирек, башчыракъ.

Файгъамбарла, ханла кетген дуня
Ёмюрлеге болмаз кимге да уя.
Казна, хазна, байлыкъ мында къалырла,
Башхаланы къолларына алырла...

Адам угъай, байлыкъ этеди оноу,
Тохтамайын барып турады тоноу.
Кюл болурла бары да жер юсюнде,
Сынауду ол адамлыкъны кючюне.

Адам болгъан къыйын неден да жерде.
Тёре болса игилени эсгерген,
Айтыр эдим: байлыкъ керек адамгъа
Турур ючюн бир бирни къууандыра.

* * *

Бирем-бирем кетип барабыз биз.
Келеди, кезиулейди кечебиз.
Эшиклени жабады шош жашау.
Анда уа не? – Жангы жолла башлау.

«Алай болурму?» – дейме кесиме,
Болса эди... Тюшеди эсиме
Кетгенлери ол мен суйгенлени –
Жарыкъ, мудах, сабыр кюйгенлени.

Тюербизми? Тюбемей а къалай?!
Жашайбыз, тюбешир кюнню сакълай.

Адам жаны кетеди кёклеге.
Иги болур анда уа – ёрледе...

Унутмагъан, унутханла да бар,
Бирде юйюнг – эркин, бирде уа – тар,
Ушамайды бир кюн башхасына.
Да, не этгин жашау тасхасына?

Жашап турады жанымда бир зат,
Андан болсам да, суймейме азат:
Кетсем, жангыз боллукъ туююлме мен,
Не кёпдю алада мени суйген!

Не кёпдюле жерге кирген тенгле!
Ауазлары турады биргеме.
Бири – жарыкъ, бири – мудах ёнлю,
Алай манга керек, жарар сёзлю!

Айтырма, тубесек, жүрекдегин,
Ангыларла мени суйгенлерим.
Жерде, кёкде да барды бир сайлау –
Юзюлмеген, эримеген байлау.

АППАЙЛАНЫ Алий

* * *

Закий адам магъаналы сёлешеди,
Жахил адам акъыл тегюп кюрешеди.
Алтакъ, жаншап, баш аурутхан кишиди,
Жалгъан сёзню сюрген аны суйген ишиди!
Безитдиле жалгъан сёзню сюргенле,
Хакъны ташлап, акъны къара кёргенле.

* * *

Кюйсюзледен кюе-кюе кюл болдум,
Кёлсюзлеге къалмагъанды айтыр сёзюм.
Шукур Аллахха, бергенди тёзюм!
Жюрек а къыйналады, къоймайды сезим,
Жашауну мутхуз кёреди кёзюм.

* * *

Кёп эсе да да бир Аллахха ийнаннган,
Аз кёреме адамлыкъгъа таяннган!
Бири патчах, бири залим, бири хан,
Къылыкълары башха болмай сыртландан.
– Дуния, дейди, насыбына байланнган!
– Жашау, дейди, дуня малгъа алданнган!
– Угъай! Болсун тюзлюк! – дейди акъылман.
Айтхан сёзюдю бёрюлеге макъыргъан.

* * *

Мен сюеме кечелени шошлугъун,
Жулдузланы айны жангызлыкъны шохлугъун.
Муэдзинни азаннга сагъайтханын,
Энтта да бир къайтып тангны атханын.

* * *

Мен суюме къайтып тангны атханын,
Чууакъ кёкню ариулугъун, жерде къарны жатханын,
Тангны сууугъун, кюнню жылыуун,
Суюме кюнню къызарып батханын.
Энтта да бир къайтып тангны атханын.

* * *

Бу дуняда жаныбызгъа жол бошду,
Къайда да бол, ким да бол.
Бир Аллахха къуллукъ этген а борчду,
Хакъ дуняда къалыр бизге эки жол.
Жахил адам! Дуня ачы!
Хакъ дунягъа хазыр бол.

* * *

Кюн батды да кече къарангы болду
Танг атды да кюнубюз жарыкъ болду.
Жашау – сынау! Дуня – ачы! Жан – татлы!
Ахырзаман учуп баргъан къанатлы.

НАРТІЯ

(Б а р з ь а н ы)

КЪОРКЪМАЗ ЖАНЫБЕК

Жигит уучу Жаныбекди айтылган,
Апсатыны сюрююне къатылган.

Итиргиде, Къызыл къая тюбюнде,
Дорбун журту къурум эди тютюнден.

Уугъа чыкъса, анда къала болганды,
Къудуретден ол рахатлыкъ алганды.

Онг жанында тик жалаула кѣргенди,
Сол жанында кириш таула кѣргенди,

Ёрге къарап – таракъ-таракъ башланы,
Гюрен тутуп, бийик учхан къушланы.

Жигит уучу Жаныбекди махталган,
Апсатыны малындан юлюш алган.

Уучу эди Жаныбекни атасы,
Айбу санлы, озгъур къанлы – аппасы.

Сабийликден уугъа жюрюй келгенди,
Атасындан хайыр-тасха билгенди.

Хар кѣргени акъылына тюйрелип,
Жер-суу танып, мадар-такъал юйренип,

Онжетиде тау тыймазлыкъ жаш болду,
Уучулагъа юлгю болду, баш болду.

Сууда кечу излемеди ётерге,
Тауда тырхык излемеди ёрлерге.

Атхан огъу кетмегенди терсине,
Бшаннганды акъылына, эсине.

Кийик бла мараучуну арасы
Ачыкъ болса, узакъ иймез жарасы.

Эсли уучу онг тюшюрюк кесине,
Шырт деп чыкъмаз, огъу кетмез терсине,

Таууш этмей, илишаннга салыр да,
Атар, кийик элемейин кьалыр да.

Алайсыз а халны кийик хорлайды,
Бош уучуну кьайтыуу да кьурлайды.

Жаныбег' а уста уучу болгъанды,
Уугъа чыкъса, дорбунунда кьалгъанды,

Илистинни кьалын тешеп жатханды,
Жанлы жыйын чабар деп, от жакъгъанды.

Апсатыгъа табу сёзю – эсинде,
Тейри бла селешгенди тюшюнде.

Бир жол уучу танг саргъала тургъанды,
Марап, бешли жугьутурну ургъанды.

Тайгъанды да тик кьаяны бузундан,
Кийик кетгенд, Жаныбек да – ызындан.

Алай уучу жугьутурну тапмагъанд,
Уча этип, аууз кьабын кьаппагъанд.

Тёрт саны да эзилип, ол урбундан ¹
Чыкъгъанды да, ыйыкъ жатханд дорбунда.

Алай жатхан кюнлерини биринде
Неме кеси дорбунунда кёрюндю.

«Неме» деген – мал иеси Апсаты,
Алай эди аны жашырын аты.

Дорбун тюбю алтын бла сырылды,
Дорбун ичи тоханагъа бурулды.

Жана тургъан от да энди от тюйюл –
Ёресине кьызыл алтын, – тот тюйюл.

Кьызыл алтын кёз кьаматхан тах болду,
Жаш уучуну башына палах болду.

Сыйлы тахха кьоннган кимди, нед аты?
Тауну, тюзню мал иеси – Апсаты!

Алтын кибик жылтырайды бир жаны,
Къарча акъды бирси жаны уа аны.

Ары ётсенг, бери жаны акъ бола,
Бери ётсенг, ары жаны акъ бола,

---

¹ Урбун – агъачлы кьол.

Мюйюзлери дорбун башын тырнайды,
Ол уучугъа ышармышлап къарайды.

Доюн тюйюл бюгюн уучуну чоту.
Апсатыны терк тюрлене гумхоту,

Бууду дерге – жугъутурча, жугъутур
Дерге – доммай, бир сермесе, жыгъылтыр.

Доммай дерге – адам кибик, адам деп
Айтыргъа уа – айыу кеси, татам деп.

Кюлюмсюреп, баш булгъайды тахында,
Жаныбег’ а къоркъмай, сытмай – ахында.

– Аха, уучу, – деди сора Апсаты, –
Заман келди, сорургъа санга къаты.

Жалаулагъа чыгъып, от этесе сен,
Садакъ атып, кийик юрютесе сен!

Мен келгенме энди сени тыяргъа,
Озаса да, къара кепге жыяргъа!

– Мен – Тейрини уучу уланы, къалай
Тыярыкъса, айтчы бир аны – къалай?!

Уучулукъну туугъаныма, къоркъутур
Умут бла келген эсенг, кери тур! –

Деп, Жаныбек сёзюн батыр айтханды,
Апсаты да чинг даууна къайтханды:

– Мен келгенме къыргъынынгы тыяргъа,
Арымаучу санларынгы къыяргъа! –

Алай айтып, сылагъанды ол къалын,
Тобугъундан озгъан сыйдам сакъалын.

Сора, чулгъап, токал этип алгъанды,
Эки мюйюз арасына салгъанды.

Сора кёзден тас болгъанды, мычымай.
Къалгъа эди энди уучу ачымай.

Эрсизликди кишиге сёзден тайыу...
Отну ары жанында уллу айыу,

Ёрге туруп, ёкюртгенди тамагъын,
Жаныбег’ а чыгъаргъанды къамасын.

«Мен маржама санга хорлатып кьойсам,
Чауллада кийик учадан тойсам!» –

Деп, Жаныбек демлешир хал алгъанды.
Ол кезиуде айыу анга болгъанды.

Секиргенди от башы бла айыу,
Жаныбекни этейим деп кьол жагъыу,

Башланнганды сора кыямат талаш,
Уча, чартлай, тутдурмайды кесин жаш.

Деу айыу а, тутама деп, кыаягъа
Кесин урад, тюртюледи кыамагъа.

Айыу алгъа адам эди, ол кийик
Болду артда, жаныуар тери кийип.

Айыу билди Жаныбекни хыйласын,
Ойнатса да жигит къара кыамасын,

Тап тюшюрюп, ол юсюне секирди,
Алай кыама сабына дери кирди.

Ойсуралды айыу, кыаты ёкюрдю,
Къара кыама кьолтугъуна да кирди.

Алай айыу, огъурсуздан огъурсуз
Бола, этди Жаныбекни кыарыусуз.

Жыртама деп, кесин уучугъа атды,
Жашны бир кюч бир жанына чартлатды,

Силдегенча бёрюню доммай бугъа:
Малтатмады Жаныбекни айыугъа.

Отну ары жанына чартлап тюшдю,
Уучу улан тентиреди, сюрюшдю:

«Мен Апсаты туююл, санга тезерге,
Юлюшюмден кююп турмам юзерге!» –

Деп сёлешди сора айыу уучугъа,
Жанибекни тенг этип уручугъа.

Энди отну жарыгъында айыу бек
Туура болду, таза кёрдю Жаныбек.

Тобугъуна туруп, уучу ма алай
Тынгылайды, хар сёзюн да ангылай.

– Асман ² Тейри шагъат анга: дертим жокъ,
Санга буруп атмагъанма бир да окъ.

Кесим угъай, атауулум окъуна
Учма дейди айыу таба огъуна.

Тёре туююл бизге айыу атаргъа,
Кийикнича союп, этин татаргъа, –

Деди учу, талашмаз акъыл этип,
Алай айыу сермеди аны, жетип.

Сермеди да, къая ташын ууатды,
Къама аны къарнына терен батды.

Жаныбек да ачыуланды къылыкъсыз,
Бир бирлерин – ары ат да, бери сыз.

Кюрешсе да, къысама деп къойнуна,
Жаш секирип минди аны бойнуна,

Кёз илинмей, къама учурады жаш,
Айыудан да къаты къычырады жаш.

Экисин да къутуртханды къан ийис,
Бири бирин къоймаз энди сау ийип.

Алай айыу: – Барма къой мени, – деди.
Жаралары кёп айыу онгсуз эди.

– Талашмайыкъ деген эдим да санга.
– Деген эдинг. – Тынгыламадынг анга.

Бизни былай талашдыргъан тейрибиз
Жарашыргъа къоймаз, энди жаубуз биз.

Мен атауул төрелени бузгъанма:
Санга талай ауур жара салгъанма.

Экибизден бирибиз ёлюу керек, –
Деди анга жандауурсуз Жаныбек.

Деменгили айыу, къоркъуп кесине,
Секиргенди Жаныбекни юсюне.

Уучу жашны хурттаклар къан алгъанды,
Ёлюм уча этерге, дейд, болгъанды.

---

² *Асман* – жети кёкден бири.

Айыу аны жибермей кьучагьындан,
Булгъаса да, кьутулмад бичагьындан.

Жан аурутуу жокьду аз да, жокь тайыу,
Энди кьутулур кьайгы этген – айыу.

Жана тургъан отха кьан-кьун жете да,
Сары тили кьара букьу этди.

«Къая жаркъа сен эсенг да, жоярма, –
Дейди уучу, – ууаньклай соярма!»

Ахыр кьочюн жыйып, айыу ёкюрдю,
Къая ташха жагъама деп секирди.

Ол арада дорбун оту тах болуп,
Дорбун ичи тейри жарыкъдан толуп,

Отха угъай, экиси да терсине
Аугъандыла – Апсатыны юсюне.

Ол, уучуну жыйып кьарын тюбюне,
Деу айыуну алгъанды мойюзюне,

Силдегенди сора хыныракь аны,
Къалмагъанды айыуну бир сау саны.

– Батыр улан, мен сакълагъан уучумуса,
Энди, жигит, сен сыналгъан уучумса!

Деменгили жаныуарны юскюрдюм,
Къарыуунгу, акъылынгы да кёрдюм.

Эркинсе сен тауда, тюзде малыма,
Артыкъ алып чыкъма ансы аллыма.

Зырафына тегюлсе кийик кьаны,
Тыпырынга сау жетмезсе, бил аны!

Аллайладан сураучума мен кьаты! –
Дегенди да, тас болгъанды Апсаты.

Жаныбег' а, дорбунда кеп жатханды,
Къая жаудан жарасына жакьгъанды.

Жатхан жери айыу тери болгъанды,
Жара ауруу андан кери болгъанды.

Нарт элине сау-саламат жетгенди,
Апсатыгъа тобалыкъла этгенди.

ТОХТАР БЛА ГАМАЛАР

Апсатыны барды санап-санагысыз кызылары.
Къаялада, киришледе, чегетледе – ызлары.

Кийик болуп, къушла къоннган бийикледе отлайла,
Ариу къая кызыла болуп, тау сыртлада ойнайла.

Сюйселе уа кёз къаматхан адам кызыла болалла,
Къажымагъан уучуланы терилтген да алалла.

Алтын чачлы къая кызыла – Апсатыны кызылары,
Тамашалла, сукъланырча ол асман жулдузлары.

Жер юсюнде жокъду аллай кёз къаматхан ариулукъ –
Жюрегинге, кёлюнге да къууанч бере, асылукъ.

Агъач басхан Махар тюзню суу жагъасы къууушда,
Къыш ангкытда жел жетмеген кюн жылытхан тууушда,

Журтла сюеп, мал-жукъ жайып, Гола жашап болгъанды,
Алай Гола замансызлай къартайгъанды, талгъанды.

Ёкюннгенди, тыкъсый бара такъыр жашау жолунда:
Тохтамады, чыдамады бир сабий да къолунда.

Жукъ эталмай, кюйдю Гола сабийсизлик тёреге,
Тобукъ бюгюп жалбарса да чууанада Тейриге.

Ахырында, умут юзюп, ол тюнгюлюп тургъанлай,
Эй, машалла! Ул туугъанды, жаз жангы ай туугъанлай.

Адам кёзю къарап тоймаз бир алаMAT балады,
Элге угъай, сау тийреге жашчыкъ къууанч болады.

Уллу Тейри, энди бучукъ тохтасын деп, атына
Тохтар атап, къарт атасы жан къоймады къатына.

Аман кёзден туудукъчугъун сакълагъанды – кенг тутуп,
Къайгъысын да, бушууун да, жел алгъанча, унутуп.

Тохтарчыкъны къарт атасы – ол да уучу Томпады,
Кийик атхан сайын башы Апсатыгъа тобады.

Тири, эсли жашчыкъ Тохтар ариудан ариу бола,
Жекден, жинден заран жетер деп къоркъа эди Гола.

Къарт Томпа да сакълагъанды туудугъун зыян сёзден:
– Балам, юйден чыгъа турма, – дей эди, сакълап кёзден.

Заман бара, Тохтар, ёсюп, акъылбалыкъ болгъанды,
Юй жумушну ауурлугъун ол бойнуна алгъанды.

Бир кюн Томпа жагъа тюзде сабанлагъа тебрегенд,
Чакъыргъанд да нарт туудугъун, ол анга былай дегенд:

– Мен Огъары Марагъама, сабандады къалмай эл.
Юй жумушдан терк къутул да, балам, сен да келе кел.

Агъач бла барады жол жагъа тюзю сабаннга,
Къайда да салам берирсе, къыз тюбеп къалса, анга.

Саламын да алма, балам, болма сен ушакъ-хапар.
– Аппа, бек ахшы, – дегенди, – ызынгдан жетерме, бар.

– Агъач бийче тюбесе уа, жашым, бютюнда сакъ бол,
Адам айтып-айталмазча, сейирлик ариуду ол.

Кёп уучу жашны жойгъанды, терилтип ариулугъу.
Кёз уста байлай биледи, жокъ андан башха жугъу, –

Алай айтып туудугъуна, Томпа аппа кетгенди.
Жаш аппасы айтхан ишни жерге салмай этгенди.

Тамамлатып юй жумушну Тохтар къысха заманнга,
Агъач ичи къыланч жолну ашыкъгъанды сабаннга.

Ол ашыгъыш кетип бара, дунья сейир чакъгъанды,
Агъач эки айырылып, андан бир къыз чыкъгъанды.

Кюн тиекли бурма чачы аркъасына тёгюлюп,
Учхур суча, жерге саркъа, къарагъанды ол, кюлюп.

Агъач Къызы: – Жол болсун! – деп, жууукъ келгенд уланнга,
Гола улу, баш кётюрюп, кёз къаратмагъанд анга.

Таматаны айтхан сёзюн юйреннгенди этерге,
Тохтар, къызгъа сёз къайтармай, тебрегенди кетерге.

– Кимсе, улан, агъачымы жай кюнюча жарытхан, –
Деп соргъанды Агъач Къызы, – Тейри суююп жаратхан?

Сора къызны ариулугъу он къат болуп кёрюне,
Агъач башы кёк хауадан илиннгенди кёзюне.

Тохтар быллай ариулукъгъа къоркъуп эди къараргъа,
Баштёбен болуп тургъанды, жол табалмай мадаргъа.

– Бир хомух болурса дейме, эр эсе да сыфатынг! –
Деп, къакъгъанды Агъач Къызы. – Неди ол къоркъгъан затынг?

Огъесе бир бузугъумму болуп, кѳргенсе аны? –
Деп, Тохтарны кѳозутханды, жилянлай ойнай саны.

Сора, мычпы, Агъач Къызы башын мудах ийгенди,
Аны кѳрюп, уучу Тохтар уялганды, кюйгенди.

Сѳлеширге сѳз тылпыуун чыгъарама дегенлей,
Таууш келгенд аппасындан, къайын аяз этгенлей:

«Жашым, жашым, хомух болма, энди жокъ ѳзге амал:
Сирелип сюелме, балам! Балам, хайда, кет да къал!»

Сылжырагъа тебрегенлей, бир жанына бурулуп,
Тохтарны жолун тыйганды бийче, аллына туруп.

Сора: – Сен, бу ариулукъну агъачда кѳюп, къалай
Кетериксе?! – деп кюлгенди, чачы бла тумалай.

Шашдырыр киби къысханды къыз ингил кѳучагъына:
– Бош этесе ыспассыз, – деп шыбырдай кѳулагъына. –

Огъесе ол сен жюрюген жерледе менден тахлыкъ
Къызы барды, орналырча жюрегингде мудахлыкъ? –

Алай айтып, Агъач Къызы чачын артха атханды,
Ай нюроча ингил бетин ол Тохтаргъа ачханды.

Кѳзлери да чууакъ кече жулдузлача жаналла.
Бу тамаша ариулукъдан гокка хансла къаналла.

– Апсатыны къызыма мен, бу чегетни бийчеси,
Кийигини, терегини, чѳбюню да иеси.

Сыйындырмаз байлыгъымы ичине Хурла кѳлю,
Тау башына къаласанг а, бюгюлор аны бели.

Нем да кѳпдю, Гоначхирни кырдыгы-чѳбю киби,
Накът-налмас къалам а шо тигин ³ наратдан бийик.

Жохар чачымы жабарма, наным бол да, юсюнге.
Талан ⁴ чырагъынг болурма, ханым бол да, кесинге.

Тишлерим а жулдузлача жарытырла жолунгу,
Акъ кѳйнум а, наным, дайым кѳонакъ этер кѳолунгу.

Не суйсенг да, табарыкъса, бол да таукел жюрекли,
ѳмюр-ѳмюрге болмазса бир жукъдан да керекли, –

³ Тигин – кемеде желпекни тутхан агъач; мачта.

⁴ Талан – насып, къралыу.

Деп умутлу къарагъанды бийче жашны кёзюне.
Къулакъ салмагъанд улан а Гамаларны сёзюне.

«Бу палахдан къалай бла къутулайым?» – дегенден
Ёзге сагъыш эталмады, къркыгъандан, элгенгенден.

Жашны алай кёргенинде, бийче, адыргы этип,
Эки кьолун узатханды кёкге, аузун тилетип:

– О агъач бийим, эшит да, былайгъа бир жет! – деди. –
Бу тели эрге мычымай бир акъыл юйрет! – деди.

Агъач Къызны бармакълары, бирем-бирем сюелип,
Бирер тюрсюн алгъандыла, нюр жана-жашнай келип,

Наратлача болгъандыла, кёк хауада созула,
Къызны халы, жауун аллы кюнча, алай бузула.

Сора бийче бармакъларын жыйды, жумдурукъ этди,
Кёкюрегине урду да, Тохтарны тентиретди.

Тохтар аны: «Он жыл эрим бол», – дегенча ангылап,
Терилмезден териледи: иши болмаз тынгылап.

Ол, узатып кёкге кьолун, беш бармагъын кёргюзтдю.
Экиси да даулаш эте, бир талай заман ётдю.

Бийче кьолун силдеди да, онтёрт, дейд, субай нарат
Ёсдю къайнап, булчукъларын⁵ кёрмедди Тохтар къарап.

Билеклерин жаш уучу да узатханд жан-жанына,
Юч наратха жетип, къызны сагъайгъанды халына.

Кюн тюрсюнлю алтын чачын бийче ёлчеу этгенди,
Не кюрешген эсе да къыз – беш наратха жетгенди.

Наратланы бирин улан кьучагъына алгъанды.
Юч наратха жетип чачы, бийче мудах болгъанды.

Къыз чыкыгъанды юч терекни айланып гюренине.
Тохтар а баш чайкъагъанды, къарап аны кёзюне.

Бийче, эки бармагъын да сюеп, кётюргенди кьол.
Бир бармагъын сюегенди, болмаз къалгъанда уа ол.

Наратланы бири да жокъ, Тохтар эслеп къараса,
Жаш къачханды, Гамаларны мычыгъаны жараса.

---

⁵ Булчукъ – терекни эм бийик бутагъы.

Мудахсынып къарагъанды къыз Тохтарны ызындан,
Алай киши къутулмагъанд Апсатыны кызындан...

Жагъа тюзде Тохтар улан, аппасы бла бирге
Бел тюзетмей ишлегенди, арыгъанды ингирге.

Юйге къайтып келгенлей а, талчыкъгъан сылтау этип,
Жабагъыгъа кёмюлгенди, ауур сынаудан ётноп.

Жатса – жатсын, жабагъыда ол жукъугъа батмайды.
Агъач бийче кёрюне да, Тохтарны тынчайтмайды.

Къолуна бир зат жетгенди, алай жатып тургъанынлай,
Тохтар гузаба этгенди, аны чаян ургъанлай.

Къарангыны жарыкъ этип, бир уу жилиян жатады,
Жарлы уучу жашны тангы аман бла атады.

Таяныргъа кьоркъады жаш, айтыргъа уа болмайды,
Этген ахшы муратындан мурусу да къалмайды.

Жашауундан тюнголгенди ол, сыннганды, ууалгъан.
Ой, не этип башын алсын быллай палахха къалгъан?

Ырмахлыгъы татыгъанды, къалкъыгъанды, таянып,
Жилиян ичине киргенди: сезмегенди, уянып...

Тохтар улан, биягъыча, юй жумушха къарайды.
Къошда къалып, жалаулада ол кийик да марайды.

Алай аны, аждагъанча, бир кыйынлыкъ талайды.
Отжагъада къазанныча, от санларын жамлайды ⁶.

Бир ауукъдан уучу улан танымазча болгъанды,
Жукъ соргъаннга, бир чурумсуз, кыйырылып къалгъанды.

Ол аузуна ашагъанча этед къартны окъуна.
Бурулуп да къарамайды жаясына, огъуна.

Алай тура тургъанды да, бир кюн юйден кетгенди,
Сау ыйыгъы чегетледе бёрю болуп ётгенди.

Жетегейим жети кёкде жети кере батханды.
Жаш танг бла къайтханды да, жукъ да къапмай жатханды.

Жатханлыкъгъа, жукъу деген кирмегенди кёзюне,
Жабагъыда жилинладан жер табалмай кесине.

⁶ Жамлау – отну къазан тюбюн жалап жаныуу.

Бу кечеси бирсиледен кѐп да аман болганды,
Гамаларны зорлугъундан, ахырыда талганды.

Жаш биягъы, жукъ да айтмай, юйден кетди, къорады.
Амалсыздан, Агъач Къызы табаргъады мураты.

Ол агъачны кетип бара, къарасауут салыннган
Кюмюш киби, узун жилин тал бутакъдан салыннган.

Ол бойнуна чѐргелгенди, къамасы уа – кынында,
Сора учхалап тюшгенди, сюркелгенди аллында.

Тохтар улан тебрегенди, кѐп барганды ызындан,
Энди къоркъурукъ туююлду Апсатыны кызындан.

Жаш агъачны теренинде сейир къала кѐргенди,
Кѐргенди да, таукел этип, ол къалагъа киргенди.

Кирсе, – жибек тоханада бийче жанындан жатып,
Хур кызла да тепсей, жырлай, бары алтыннга батып.

Агъач Къызын булжуталла ала, ойнай-жубата,
Кѐз къаматхан тамаша уа сейир кѐгетле тата.

Къыз: – Келдингми, келмедингми? – деди, элбер чалдырып,
– Да къоймайса! – деди улан. – Амалсызгъа къалдырып.

Алайлай къарны бурганды, жаш уллу азап чеге,
Аузундан жилин чыккъанды, сюркелгенди бийчеге.

Олсагъатдан къайтханды, дейд, жан тынчлыгъы уланнга.
Бийче аллына келгенди, ариу ышара анга.

– Наным, сен бырناق этерча кызы туююлме; ауара,
Экили да болма, ханым, кѐзюме суююп къара.

Жюрегинг-жанынг угъай да, тырнагъынг да ачымаз.
Сую да, наным, кюй да, ханым, менден бир хата чыкъмаз.

Сени накъут-налмас къалам, патчахлыгъым да – сени!
Сую да, ал мени, – дегенди, – наным-ханым, ал мени!

Ал да сен, экибизни да эт насыплы, къууанчлы!
Тохтар: – Алайым, – дегенди, – кюн чачлы, тейри къачлы!..

Жаш юйюне къайтмаганды, сакъласа да атасы,
Жилиганды, сарнаганды кѐлю такъыр анасы.

Аны излей, тенг жашлары шургу тутуп эдиле,
«Агъач Къызыны ууу жетгенд», – дей эдиле эллиле.

Жангыз жашын тауда-кьолда кѣп излегенд атасы,
Ол кьол бошлап кьойгъанда да, тюнголмегенд аппасы.

Чегетледе жашны излей, Томпа аппа талчыкьгъанд,
Бир кюн агъач теренинде бир талачыкьгъа чыкьгъанд.

Талачыгъ' а – гоккаладан ариу согьулгъан кюйюз.
Бир нюрлю жарыкь ийгенди, кѣрюнюп толу мюйюз.

Ол сютден толу мюйюздю, аумай, сюелип тургъан,
Жандан татлы баласыны учу ийиси ургъан.

Кьолгъа алып, кьууаннганды, умут берип кьадары,
Кьычыргъанды, атын айтып, болмай ъзге мадары.

Нарат агъач сангырауча, таууш этмей ауазы,
Кьычыргъанды, кьарыу бере анга нарат хауасы.

Кьычырыгъын тап кеси да эшитмейин кѣп тургъанд.
Бир жашырын кюч Томпаны бууунун тутуп бургъанд.

Сют кырдыкга тѣгюлгенди. Жел кьакьгъанча кьалтырай,
Шууа жарыкь сюелгенди, танг алача жылтырай.

Сора, сюзюк булутлада сылжырагъан ай кибик,
Агъач Кьызы кѣрюннгенди, бийче Сатанай кибик.

Кьарт ичинден: «Излегеним сен тюйюленг», – дегенди,
Тынгысызлыкь женге аны, бир кѣлек да кѣргенди.

Ол да тебип башлагъанды, тебрегенди сюелип,
Сора Тохтар кѣрюннгенди, кѣлеги тола келип.

– Не керекди? – деп соргъанды кьыз, огьурсуз бет алып.
– Тохтарны излеп жюрюйме, башым агъачда кьалып.

Бир Аллахха шукур, сауса! Хайда, кел! – дегенди кьарт. –
Дуньяда терслик бир кѣпдю, алай а тюзлюк да бард!

Тохтар а: – Барлыкь тюйюлме! Кет, – дегенди. – Хайда, бол!
– Сени бла кетерикме! – деп кьаты болгъанды ол.

– Кьулакьданмы бексе, кьартчыкь? – деп табалагъанд бийче. –
Кет, кьуру! Мени тепдирме! Ансы гунч этерме, че!

– Кетерик тюйюлме, бийче, кьой, – дегенд, терен солуп,
Кьарт эсе да, сюелгенди ол кетмез терек болуп.

– Кетмесенг да, – дегенди кьыз, – буууп кьоярма, тоба!
– Тейри, баламсыз кетмезме! – дегенди кьоркьмаз Томпа. –

Къыргындан къалгъан баламса, жангызымса, Тохтар, кел, –
Деп, билегинден тутханды, – аллынга къарапды эл.

Бийче аппагъа тепгенди, араларына кирип,
Жилияны кёлге атханды сора, жарлыны сюрюп.

Томпа къайтмай, ол кече да уучу юйюр жатмагъанд,
Алай жарлы Томпагъа уа танг экинчи атмагъанд...

Бир ингирде от жагъаны оту суууй, жукълана,
Гумуда бир жарыкъ токал кёрюннгенд, учукълана ⁷.

Гелля, ары баш бакъдырып, тамашагъа къалгъанды:
Юй тубюне толан-толан чач тёшелип болгъанды.

Ол чач алай къалын эди, узун эди – арбазгъа
Тёгюлгенди, жюк болурча уллу ёгюз арбагъа.

Кёзю кёре бола тургъан – Агъач Къызны ишлери.
Юйню алай жарытхан да – аны инжи тишлери.

Гелля юйге къайтханды да, къыптысын алып келгенд.
Ол гумугъа киргенди да, бийчени чачын кесгенд.

Олсагъатдан от этгенди, суу къуйгъанды къазаннга.
Он юлюшлеп, къайнатханды бийчени чачын тангнга.

Къайнагъанлай, къызны чачы алтын зыгъыр болгъанды,
Кюбюрлени бири къалмай, тегене да толгъанды.

Агъач бийче уянганды, суймеклик отда кюйюп,
Башын женгил кёргенди да, элгеннгенди ол, тийип.

Бийче жашны уятханды, сора, шашаргъа жетип:
– Ким кесгенди чачымы?! – деп къычыргъанд, хахай этип.

– Мен кесгенме, – дегенд Тохтар, къарт анасын къутхара.
– Эшигиме жапды эсенг, кюнюмю этип къара,

Ит жашауу болсун, – дегенд бийче, – сени жашауунг,
Оюла да тутхан ишинг, такъыр болсун ашауунг!

Жаянг садакъ атмасын да, мырка ⁸ атынг чапмасын,
Шимиретек къатынынг да жашар сабий тапмасын! –

Алай айтып, Агъач Къызы ачы къаргъыш этгенди.
Голаланы атауулгъа хар айтханы жетгенди.

---

⁷ *Учукъланыу* – уча-къона барыу.

⁸ *Мырка* – маштакъ; кляча.

УУЧУ БАППУ-БАЛАПАН

Эрттелени эрттесинде, Нарт Элини ташында
Болгъанд Кюнню нюр къаласы – Минги тауну башында.

Кюн ол нюрлю къаласындан жарытханды жер бетин,
Ай да, кюмюш дингил болуп, тёнгергенд тебентин.

Талпан⁹ агъач жилин жырмас къалын, терен болуучу
Заманлада жашагъанды Баппу деген бир уучу.

Адыр-Сууну теренинде Таша дорбунда тургъан
Баппу эди, анасына жигит, балапан туугъан.

Къысха бойлу, жукъа киши, чабып, журну жетгенди,
Кёмнок этип келген сууну бош секирип ётгенди.

Кийик къууса, жугъутурча – къаялада барыуу,
Тынч жыкыгъанды доммайны да уллу кючю-къарыуу.

Гирежлиги, гиргчилиги – ала да анга кёре.
Сюек жаясын тартханды, деу кючюн окыгъа бере.

Кёкге буруп атса, Баппу ууатханды жулдузну,
Таймагъанды аягъы да, чапса мияла бузну.

Тик къаягъа ёрлеп кетген Балапаннга бош эди,
Уучу Баппу эрлик бла, къарыу бла кёш эди.

Терекге да ёрлегенди ол, тыйынча илинип,
Нарт уучуну тепгенинде гиргчилиги билинип.

Булчугъу да бююлмегенд аны ауурлугъундан.
Кюч алгъанды эр жүреги таула ариулугъундан.

Уллу Басхан тийресинде уучу болуп – ол эди.
Анга тик къая кириш да, кийикгеча, жол эди.

Эгер ити да болгъанды, Жетсе-Иймез деп аты.
Жокъ эди уучу Баппуну андан багъалы заты.

Жетсе-Иймез бош ит угъай, тамаша эгер эди,
Уучу Баппу-Балапаннга аламат нёгер эди.

Аны тюгю жазда жашил, къыш а чыммакъ болгъанды,
Кюз а, тукъузгю чапракъча, къызгылдым бет алгъанды.

---

⁹ *Талпан* – къалын агъач, терен агъач.

Сёлешалмагъанды ансы, адам тилин билгенди,
Эгер уучу Балапанны кеси излеп келгенди.

Жанып-жылтырап кьалгъанды, суйсе, аны кьулагъы.
Кюн таушун эшитгенди, бузгъа тийсе тиягъы.

Алгъа итин тойдурмай, ол кеси кьапмагъанды жукъ,
Анга илистин салгъанды, таулагъа тюшсе сууукъ.

Бир кеч кюзде тюгю бозгъул эгери бла бирге
Адыр-Суудан Адыл-Суугъа, сора андан да ёрге –

Минги тауну сыртларында, адырлада ¹⁰, кьоллада,
Кьулакълада, сызгъалада, ташлы, жолсуз жоллада,

Жаргелледе, кьююнлада, жалпакълада, кьырлада,
Кьуш уялы тик ранлада, буз бетледе, кьарлада,

Сюлесинча, таууш этмей, айланнганды, чапханлай,
Таша туруп марагъанды, кийик сюрюу тапханлай.

Семиз кийик учаланы кьая сериуюнледе
Кьурутханды, кьакълагъанды ол кюз арты кюнледе.

Кечеледе чауул тюбю дорбунлада олтургъанд,
Эгерини кьулагъындан от жагъып, солуу кьургъанд.

Ол, аламат ит кемикли сюеклени кемире,
Илистиннге таяннганды, шишлик ашай, кекире.

Сора уучу жырлагъанды, эшитсин деп Апсаты,
Кьызларын да кьубултханды, болмасынла деп кьаты...

Жерде, кюмюш дингил болуп, ай дагъыда бир кере
Дуньяны аулап чыкыгъанды, кюмюш жарыгъын бере.

Биягъы кьыркъар жетгенди, чегетледе от жагъа,
Бет кьызылын кюн да таудан бургъанды женуплагъа ¹¹...

Балапан уугъа чыкыгъанды; чубур тону – юсюнде,
Эгер ити – дайым алда, Апсаты да эсинде.

Ол кюмюшлю жаясы да – Балапанны бойнунда,
Кюлде бишген майлы-жаулу кьалачы да – кьойнунда.

---

¹⁰ *Адыр* – тар кьол.

¹¹ *Женуп* – кьыбыла.

Доммайтери чабырлары мылы ташдан таймазла.
Балапанны борбайлары арымазла, талмазла.

Минги тауну тийресинде ол билмеген таш да жокъ...
Амма, бюгюн Балапаннга солуу да жокъ, аш да жокъ.

Айланнганды, жүрюгенди, арыгъанды, талгъанды,
Уучу угъай, эгери да жукъ эталмай къалгъанды.

Ёмюрюнде уучу Баппу болмагъан эди былай.
Брысламай, дорбунуна ол къалай къайтсын къурлай?

Не сейир да, не алапат: тауда сынгар¹² уучугъа
Урунмай кийик улакъ да, Баппу керти жунчугъанд.

Эгери да бир жанлы ыз тапмагъанды – тамаша.
Жугъутуру, доммайы да жокъ болгъандыла, таша.

Не да болсун, ол кюн, къотур, онгсуз къояндан ёзге,
Садакъ бурну илинирча, жукъ урунмагъанд кёзге.

Бу не сейир-алапатды деп, Балапан тийреге
Сагъайгъанды, таугъа, къолгъа, чатха къулакъ тигерге.

Къарагъанды, марагъанды, ачыгъынчы кёзлери,
Тап жумарукъ тауушла да къуругъандыла кери.

Алай кёзге зат урунмай, къулакъгъа чалынмай жукъ,
Эгерини кёзлерине къарагъанды Баппучукъ.

Эгери уа, къургъакъ къангсып, аягъына жатханды,
Бу халны хыйсап эталмай, жаш сагъышха батханды.

Базгъын киши эди Баппу, энди ол къалай болсун?
Ой, Апсаты сюймеген да мараучу алай болсун!

Жалауладан энип, Баппу тохтагъанд кечеликге,
Итни къулакъ жарыгъы да жайыла таугъа, тикге.

Ол жарыкъ женги жетгенди Минги тауну кезине,
Апсатыны акъ къаласы кёрюннгенди кёзюне.

Къала бугъой буруулуду, чын табакъча жылтырай.
Апсатыгъа жалбаргъанды Балапан, айтып былай:

– Оуйй, оуйй, Апсаты да, алтын башлы Апсаты,
Оуйй, оуйй, Апсаты да, къызлы, жашлы Апсаты.

¹² Сынгар – жангыз.

Оуий, оуий Апсаты да, оуий, кюмюш туякълы,
Оуий, оуий Апсаты да, оуий, чомарт къабакълы!

Ариу кёрюп, берир болсанг, кёп малынгдан бир жукъ бер,
Чаба-жорта, арыгъанды эрттенли бери эгер.

Агъачынгда, жалпагъынгда сынгар уучу ёлмесин,
Сени былай бермезинге тюбемесин, кёрмесин!

Баппу алай айтыр-айтмаз, жер жалпакъ этегинде
Тешилгенди да, ургъанды от чауулла тенгинде.

Жарыгъы да, кызыуу да Балапаннга жетгенди,
Уучу Баппу бу сейирни иги кыууум этгенди,

Баппу тауда, кеси кибик, уучула болгъан сунуп,
Уллу отну, тебе отну ала жандыргъан сунуп.

Кыууаннганды да чапханды, эгери да – ызындан.
От тебеге терк жетгенди ары алай кызыннган.

Алай жалын, дейд, топ болуп, жалпакъ ортасы бла
Энишге тенгеренди, ташла арасы бла.

Ызындан а от жилтинле ырхы болуп кыуюла,
Балапан да, эгер ит да ол от топну кыуудула.

Бир заманда экисин да от ырхы жалап алды,
Эгер итин жетеме деп, жаш гузабагъа къалды.

От ырхыдан чыгъама деп, Балапан жюзе киргенд,
Къолу-буту от заррала¹³ болуп тургъанын кёргенд.

Экиси да чынгылланы, тик жалауланы саркъа,
От ырхы алып келгенди кырыкъ маталлы таргъа.

Андан терен дорбунланы такъыр ичлери бла
Тик Адыр-Суу тамагъында тохтагъандыла была.

Къараса уа – бу от ырхы туююл – тиширыу чачы!
Жылтырагъанды-жаннганды, алтын жилтинле чача.

Уучу Баппу, бир эшмени кыйырындан тутханлай,
Чач саркъгъанды биягъыча, Ирик сууу баргъанлай.

Чач Баппуну келтиргенди сир, дангыл да къаягъа,
Сора тас болуп къалгъанды; не дегин бу заягъа?

---

¹³ *Зарра* – кёзге аз илиннген, бек гитче зат.

Жетсе-Иймез юргенди да, къарап къая башына,
Андан от жарыкъ ургъанды Адыр-Сууну ташына.

Алай от не кыыздырмайды, не ёртен да салмайды.
От ачы жана эсе да, жалпакъдача, аллайды.

Тёгерекде къалын ёсген, къуругъан да къауданны
Къабындырмай, гур жанады сарыуек тили аны.

От – къаяда. Эгер бла Баппу – аны тюбюнде.
Бир кесекден от акъгъанды суу учхур киби кюнде.

Агъа келип, тохтагъанды къатында Балапанны,
Шекли болуп къарагъанды, кьолуна алып аны.

Къараса уа, ол от тьююл: биягъы чач эшмеле.
Ол ёртен жаннган жерде уа бир ариу кыыз сюеле.

Ай дингили, келе келип, тохтагъанча жылтырай,
Ол кыыз, уучу жашха къарап, жырлагъанды ма былай:

– Ол сен къуугъан кийик эдим, мен жалауда жатханда,
Эгеринг да нёгерингед, марап, садакъ атханда.

Сен – къуугъун, мен – учхан кийик: жокъ амалынг тутаргъа,
Алай сюек жаянг барды, марап, садакъ атаргъа.

Къулач жетмез жаянг атхан садакъ жетип, кюйдюрдю,
Кёк къууаты – танг жулдузча, кёзюнг кюлюп, сюйдюрдю.

Кел, кел энди, кел, кел, Баппу, бирге юйюр къурайыкъ,
Курму кьолда къалам барды, анда бирге турайыкъ.

Мени азмы арытханса, тик сыртладан адуруп,
Баппу, бакы бай этерме, акъ маралла саудуруп.

Ал да, жапсар; бек кыйнайды садагъынгы жарасы.
Тынчайыр ышыкъ излейди талгъан кийик баласы.

Алмаз болсанг, агъачлада сен ыз къалай табарса?
Садагъынга жукъ урунмай, итинги да къабарса!

Быллай жырны эшитгенде, сагъайгъанды мараучу,
Арсар болса, эгерини къулагъына къараучу.

Бир къулагъы кызыл жанып, бирси къулагъы уа акъ
Болгъанды да, сагъайтханды уучуну къуртакъулакъ.

«Чыгъайыммы, къалайыммы?» – дей, арсар эди уучу.
Сора былай сѐлешгенди кийик къызгъа мараучу:

– Къутулалгъан эсенг менден, чыгъайым да, барайым,
Толгъан айлай, нюр бетинге жууукъдан бир къарайым!

Алай къая тикди, дылгам, ары къалай чыкыгъанса?
Хауле жин а болурмуса: чыракъ кибик бир жанса? –

Дегенди ол, Апсатыны кызы Жумарукъ сѳююп
Таралады деп ийнанмай, башын сагъышха ийип.

Эгер ит да, къулакъ жумуп, Балапанны тыяды.
Алай кызыны ариулугъу жаш жюрегин кыяды.

– Кѳзюм санга ийнанмайды, керти эсенг, кесинг тюш. –
Дейд мараучу, – эн, этерме мен да жанымдан юлюш.

Къыз, жукъ айтмай мараучугъа, тынгылап тургъанды кѳп.
Жаш сѐлешгенд: – Ийнанырма, ит юрмесе, энчи, – деп.

Алай айтып, уучу Баппу кыздан таша болгъанды.
Уучу жашха кѳлю къалып, кийик жилип къалгъанды:

– Быгъынымдан къаным бара, санга къаргъыш этмедим,
Къан огъунгу мен атама – Апсатыгъа, элтмедим.

Сюек жаянг атхан огъунг окъ тѳюйюл эди манга.
От салгъанды жюрегиме, энди мадар эт анга.

Садагъынга кийик тыя, несими да маратдым,
Арыгъанма бу къачхандан, энди толсун муратым.

Мени алмаз болсанг а сен, аллында от ѳчюлсѳн,
Алгъа жолунг тик болсун да, артха жолунг кесилсин!

Кишиме деп таукел болсанг, санга басхыч салырма,
Атлауучла тизерме да, тартып, бери алырма!

Баппу, бир кюн туугъанымча, бир кюн да ѳллюкме деп,
Чубур тончугъун тешгенди, ѳрге чыгъаргъа тебреп.

Жетсе-Иймез къангсыгъанды, билмейин не этерге.
Аны тыяр адыргысы тил бергенди эгерге:

– Бош терилме, кийик къызгъа ийнанган узакъ бармаз.
Къыз дангылда атлауучла игиликге чыгъармаз.

Ол кёплени алдагъанды, – дегенд, – сени да жоар,
Адыл-Сууну къая ташын къызыл къанынга бояр.

Апсатыны ариу къызы чачын басхыч этгенди,
Эгерине тынгыламай, Баппу ёрлеп кетгенди.

Баппу аякъ алгъан сайын, чач алайдан къысхара,
Къыз чыгъаргъан атлаучла ызындан кетип бара,

Чыкыгъанды да, къызны кёрмей, терилгенин билгенди.
Къаяланы зынгырдата, къыз ташадан кюлгенди.

Да не этсин жарлы уучу, болур болгъандан сора?
Уучу кёрген тюш туююлду, не игиге да жора.

Айхай, батыр уучу кеси эркинине кълса уа!
Къая ташха байланыпды, бичакъгъа бош болса уа!

– Алан, кёкмю кюкюрейди, дауур нечик уллуду?
Угъай, угъай, кёк тазады, Жетсе-Иймез улуйду!

Алан, суху жауун жетип, сызгъанымы талайды?
Угъай, угъай, кёк ачыкъды – Жетсе-Иймез жилийды, –

Дей да, къангсый, жарлы эгер бир кесекни солуйду,
Солуйду да, къарыу алып, ол жангыдан улуйду:

– Ой Балапан, нек тураса, тюш, ызынга айланып?
Къызны чачы жибермеймид, санларынга байланып?

Доммай бугъа жыкыгъан кълунг чач эшмени юзмеймид?
Бичагъынг а, къая жонуп, атлаучла тизмеймид?

Къыйынлыкыгъа тюшсе, аны къуруда къутхарыучу
Эгерине ышанады палахха кългъан уучу.

Онг къулагъын агъартып, ол жарытыргъа кюрешгенд,
Сол къулагъын жандырып, ол жылытыргъа кюрешгенд.

Не болушлукъ этерге да хазыр эди биягъы.
Къаягъа чыгып баргъанды, кючден тута аягъы.

Баппу къая ташха къаты байланыпды, тепмезден,
Жумарукъдан ёзге бир жан аны эркин этмезден.

Жетсе-Иймез эшмелени юзюп башлагъанд, чайнап.
Алай ала, сюек кибик, къала эдиле къайнап.

Жетсе-Иймез кѡажымаздан, чач а тауусулмаздан,
Кѡыркѡ кюн бла кѡыркѡ кечени кюрешгенди не аздан.

Бугѡу болгѡан эшмелени ит юзюп бошагѡанлай,
Кѡыз жетгенди, сурх элия бутагѡы жашнагѡанлай.

«Энтга тутулуп кѡалама, Апсаты кѡызы жетип!» –
Жух артына ташайгѡанды уучу, гузаба этип.

Эгер итни тишлери уа чач тюклеге илинип,
Тутулгѡанды, Балапанча кѡутулалмай, силкинип.

Кѡая кѡызы жашны дертин эгер итден алгѡанды:
Аны ачы кѡаргѡышындан, ит таш болуп кѡалгѡанды.

Жан кѡоркѡуу кетип, артдан не этгенин билгенди,
Баппу ёмюр жашаса да, бек термилип ёлгенди.

Нарт аяз булут тарайды кѡаяла тарагѡында.
Кѡая барды Гемурух деп Адыр-Суу тамагѡында.

Бюгюн да кѡарап турады тюкжух эгер кѡаядан.
Заман а кетип барады, окѡ учханча жаядан.

ОН ЖЕТИНЧИ КЕСЕГИ

НАРТ БЁДЕНЕ БЛА НАРТ РАЧЫКЪАУ

*ТУУМА-МЕРГЕН БЛА РУМ КЪАЙСАРНЫ¹⁴
КЪЫЗЫ АЛЛЕМЕЛИ*

Эй, рай-тай да, рум кѡайсарны бийик эди кѡаласы,
Баред аны, мёлек кибик, бир ариу кѡыз баласы.

Туугѡанында, Аллемели атадыла атына,
Бети чыммакѡ, сыйдам чачы ушай сары алтыннга.

Болмагѡанча кѡаты эди Рум кѡайсарны кѡылыгѡы,
Анга кёре кѡыйын болду сабийини ылыгѡы.

Ол кѡызчыкѡны тута эди кѡайсар, кёзден букѡдуруп,
Бир айрыкам сарайында – жүрегин унукѡдуруп.

---

¹⁴ *Кѡайсар* – кесарь, кѡырал иеси.

Къызгъа къарап тура эди аны эмчек анасы,
Биргесине онтёрт къыз да – къарауашы-шапасы.

Къайсар къаты буйрукъ берди дигизасы къатыннга,
Бир улан да басмасын деп, къызчыгъымы къатына.

Къайсар къызы, ёсе, болду ариуланы ариуу,
Аз да жогъед айрыкамдан чыгъар онгу-къарыуу.

Рум къыралда болмаз эди андан жууаш, огъурлу,
Ариу халлы, ариу сёзлю, халал, чомарт да къоллу.

Бир жол къызчыкъ тюшге дери рахат жукълап тургъанды,
Терезеден жаланына кюн тиеги ургъанды.

Бир сейирлик иш болгъанды сора, бузула бели:
Айлы эди кюн тиекден ол ариу Аллемели.

Жашыралмай, шапа къызла атасына айтдыла,
Чамланнганын кёрюп, ала артха къоркъуп къайтдыла.

Рум къайсар а болмагъанча ачыуланды, къутурду:
– Намысымы жойду саякъ! – деп, къыстаргъа буюрду.

Биргесине тургъанланы жанларын сау къалдырды,
Бир учаннга ¹⁵ алтын ахча, аш да, суу да салдырды.

Шапаланы барысын да сора анга миндирип,
Къойдуламы хариплени Къара тенгизге берип?

Насыплары тутуп, тенгиз къопмады, къутурмады,
Сарыуек да откъус аузун ала таба бурмады.

Бир ыйыкъдан ол тенгизни тик жагъасы кёрюндю,
Умут этген хангошаны эси анга бёлюндю.

Ол жерлеге оноу этген Мажар хан эди; уллу
Патчахла да жасакъ бере, болду кючлю-къарыулу.

Мажар ханны жерлерини жогъед чеги-ахыры,
Уллу эди, ариу эди Мажарны тёр сахары.

Баред аны Туума-Мерген деген жигит уланы,
Субай санлы, бек чырайлы эди, таза да – къаны.

---

¹⁵ *Учан* – эки желтенли къайыкъ.

Бир маралны кѳуууп бара тенглери бла ууда,
Тик жагѳадан бир учанны кѳргенди тенгиз сууда.

Келе эди, байракѳчыгѳы аяз желде кѳагѳыла.
Рум кѳайсары кѳыстап ийген кѳызла эдиле была.

Ол желтенли кемечикни аяз жууукѳ сюргенди.
– Эй, болушлукѳ! – деп жиялган талай кѳызны кѳргенди.

Туума-Мерген чилле жибин кючсадагѳына байлап
Тартханды да, атханды, ол учан тирегин сайлап.

Кѳызла, жипни кѳаты кѳысып, кѳычырдыла жашлагѳа.
Жашла женгил чыгѳардыла ол учанны жагѳагѳа.

Шапа кѳызла бирем-бирем тюшгендиле учандан.
Хангошаны кѳрюп, хангуш кѳз алалмады андан.

Ариу кѳызгѳа кѳзю кѳарап, ол, болжалгѳа салыргѳа
Суймей, баргѳанд атасына, батиясын алыргѳа.

Ким болгѳанын билип кѳызны, кѳууаннганды атасы:
– Хангошады, ал, разыма, – деп бергенди батасын.

Заман ѳтюп, туугѳанды, дейд, кюнню алтын уланы,
Туугѳанынлай, жарытханды нюрю бла кѳаланы.

Андан сора эки улан туууп насыплылагѳа,
Бир биринден артыкѳ кѳрмей кѳарадыла былагѳа.

Не залим да ауушады, дуньяда жашай келип.
Туума-Мерген тахха кѳонду, атасы кѳартдан ѳлюп.

Туума-Мерген халкѳгѳа жарар кѳп оноула чыгѳарды,
Жашай бара, жылы келди, чачы-башы агѳарды.

Кѳп жашамай кетеригин энди ол биле эди,
Юч жашын да хан чакѳырып, алагѳа былай деди:

– Балаларым, кѳарт болгѳанма, мен жууукѳма ѳлюрге,
Арагѳызда жарашуулукѳ болуп турсун ѳмюрге.

Алай айтып, кѳп да бармай, Туума-Мерген ѳледи,
Аллемели жашларыны сурлукѳларын биледи.

Аны ючюн хан айтханнга угъай деди́ле жашла.
Деди́ле да, элли́к ¹⁶ уруш башлалла къарындашла.

Хангушланы кичилери эди къазауат ачхан,
Уллу Мажар кыралны да, сермеше кетип, чачхан.

Аллемели хангошаны кюнден тапхан баласы
Башха жерде салды уллу, бийик, ариу къаласын.

Ол жаш ханнга артда туугъан эди жангыз бир улан,
Заманында ол да болду огъурлу, кючлю да хан.

Къарай кетип төгерекге, сайлады бир бийчени.
Эмеген къанлы болса да, айы эди кечени.

Ол бийчеден анга тогъуз улан, дагъыда бир кыыз
Туудула да, бир ауукъну жашадыла къайгъысыз.

НАРТ ЧЮМЕДИЙ БЛА ХАНГОША МАРО

Созук бла нарт Чюмедий эки къарындаш элле,
Батыр элле, жигит элле, тири элле, баш элле.

Эдил бойну жайлыкълада тура элле, кьош болуп,
Хар жыл сайын ол сюрюуге минг кьой кьошуп, хош болуп.

Къойларына Созук ахшы, сакъ да къараучу эди,
Чюмедий да къардашына иги жараучу эди.

Бош заманы болса аны, дейди, чабакъ тутаргъа
Жюрюгенлей тура эди, суугъа къармакъ атаргъа.

Нарт Чюмедий: – Къарындашым, бу жерлеге байланып,
Эрикгенме, – дегенди ол, – кьой ызындан айланып.

Тынай суугъа барлыкъ эдим, ол сынау эди манга.
Чабакъ тутуп кёрлюк эдим, угъай демесенг анга.

– Да бар, кёлюнг тарта эсе, ёзюнге кесингсе бий...
Ат арбасын жекгенди да, атланнганды Чюмедий.

Жаратды да, Тынай сууну жагъасында орналды.
Элге кирмей, суу бойнунда нарт улан гыты салды.

¹⁶ Элли́к – бир халкъны арасында уруш.

Бир жашны да жалгъа алып, башлады кърмакъ атып,
Тюшге дери чабакъ тутуп, ингирге дери – сатып.

Ыргъайларын сата элле, элледэ этип базар,
Нарт Чюмедий, эл да разы – ахча бар, чабакъ да бар.

Ие эди ол жерлеге Мажар ханны туудугъу,
Жайылыбед, бѣдене деп, деу тайпаны урлугъу.

Баред ханны тогъуз батыр, тогъуз жигит уланы.
Токъсан тогъуз элде эди жашаулары аланы.

Уллу эди жылкылары, эркин да – сабанлары,
Жортууулгъа кызы элле аланы табанлары.

Жангыз болуп эгечлери, эркелетдиле аны,
Жанларыча эди Маро айтылгъан уланланы.

Къуууп жетип, маралланы сауа эдиле анга,
Тенг этмелле къарындашла аны жерде инсаннга.

Жигитлени кичилери – артыкъ багъалы ханнга.
Ол Бѣдене деп атагъан эди эсли уланнга.

Эмегенкъан анасы да, Къыйынлы деп атына,
Барындан да аны суйюп, олтургаед къатына.

Ханны кызы суу бойнунда таш къалада тургъанды,
Элде жангы хапарланы къарауашха соргъанды.

Нарт Чюмедий таш къалада кызыны кимлигин билди,
Кърмакъ ата, батыр улан бир кюн алайгъа келди.

Къарауашы айтды сора эригиулю олтургъан
Хангошагъа: – Чабакъ тута айланады бир улан.

Хангоша уа, сейир этип: – Ол оспарлыкъгъа къара!
Алып келчи! – деп ийгенди, Чюмедийни чакъыра.

Бир кесекден къарауаш кызы къалагъа кеси къайтад:
– Сыйлы бийче, кямарынгы берсенг, келирге айтад.

Ол адамны батырлыгъы аны сейирсиндирип,
Къайтаргъанды къарауашны, алтын кямарын берип.

Нарт Чюмедий келди сора, кюнча жарыкъ ышара:
– Кюнюнг ахшы болсун! – деди, кызыны аллына бара.

– Ахшылыкъ кёр, батыр улан, – деп алды ол саламын,
Нарт уланны ариулугъу кыя кызыны санларын.

Сора бийче, кючден-бутдан эс табып, сорду былай:
– Ахшы улан, айтчы, кьоркъмай, былайгъа келдинг къалай?

– Да кьоркъурча жукъ этмесем, кимни не дауу манга?
Келгеними хыйсабы уа – жүрегим тартад санга.

Ариулугъунг халкъ бичгенден кёп кере да багъады, –
Деп, бийчени жүрегине бал да, жау да жагъады.

– Бу иелик жерди, кьоркъмай, акъылынг къалайды, жаш? –
Дегенликге, ариу Маро энди – токълудан жууаш.

– Кьоркъакъ кьоркъсун! – дейди нарт а. – Неди аслыгъынг ¹⁷, атынг?
– Неми да унутдургъанды, бийче, ариу сыфатынг.

Чюмедийме, мен нартлыма, Дебетни кичи улу,
Дунья бийи Тейри-Ханны, кёзбаусуз, керти къулу!

Айтырымы, этерими энди иги билгенме,
Сени кибик бийче излей, мен узакъдан келгенме!

Сора была танышалла, ушакъ эте, сёлеше.
Чюмедий бир ай турады бийче бла тубеше.

Ахырында хангошаны жашырын алып кетед,
Тогъуз тулпар кьардашына кыыз кесин кёп излетед.

Нарт Чюмедий Тынай суудан Эдил суугъа къайтханды,
Нарт Чюмедий нарт Созукга кёп сейир зат айтханды.

Ол тийреде жигит улан жангы межам кьурады,
Аманлыкъгъа келгенлени, хорлап, артха бурады.

Биягъыча, ол Эдилге кьармакъла ата эди,
Базарлада балыкъларын ол иги сата эди.

БЕДЕНЕ БЛА ЖЕЛМАУУЗ

Мажар ханны, кючлю ханны тогъуз эди уланы,
Кичилери – бир да ариу эгечлери аланы.

Ол ариуну нарт Чюмедий къачыргъан эди эрге,
Кетген эди хан улула билмеген узакъ жерге.

¹⁷ Аслыкъ – миллетлик.

Бир ауукъдан хан къатыны айлы болду биягъы.
Билмедиле къаллай палах тууарыгъын дуньягъа.

Тёгерекден келе элле хан къалагъа алгъышха,
Бир киши да этмей эди ол сабийге гурушха.

Жаш Бёдене, къошда болуп, бир ауукъдан келгенди,
Къызчыкъ уллу къыйынлыкъла келтирлигин билгенди.

Жаш абзырап кёп тургъанды, сора, эс жыйып, былай
Сёлешгенди анасына, акъ, ариу къолун сылай:

– Анам, къанлы боллукъдула бу къызчыкъны ишлери,
Эки кёзю – жилинныча, киштикнича – тишлери.

Олсагъатдан анасыны ариу бети тюрленип:
– Неле-неле жаншайса, – деп чамланды, – кире келип?!

Терк къорагъын! Барыгъыз да бирге аны тырнагъын
Тутмайсыз, – деп чамланганды, – ол ышара тургъанын.

Кет, кёзюме кёрюнме! – деп урушханды жашына.
Къаллай къанла жаудурлугъун билялмады башына.

Ол кюн огънакъ кетип къалды бек кичи уланлары.
Бара эди, мудах болуп, хан улу чыгъыш жары.

Хан бауундан ол ингирде бир къозучукъ тас болду,
Экинчи кюн эчки сюрюу бир улакъгъа аз болду...

Жаш Бёдене кёп кюн бла кёп кечени ичинде
Къара тенгиз сууларындан чабакъ тута кечинди.

Бир кюн къармакъ атханды да, аны балыкъ къапханды,
Ичин жарып, анда эки къаплан кючюк тапханды.

Четенине салып хангуш гытысына жетерге,
Секиришип тюшгендиле къаплан кючюкле жерге.

Итле, ёсюп, женилаякъ эгерле болгъандыла,
Учхан къанатлыны да жетип туталгъандыла.

Ала бла жаш Бёдене уугъа жюрюп башлайды,
Энди, бир жукъдан къыйналмай, ол эт сатып жашайды.

Сейир къаплан эгерлени бар эди къанатлары,
Бири – Албарс, бири – Жулбарс, – алай эди атлары.

Тура келип, тансыкъ болгъанд сегиз къарындашына,
Анасына, атасына, топрагъына, ташына.

Ары тебреп, итлерине Бёдене былай деди:
– Атам, анам, сора сегиз къарындашым бар эди.

Мен аланы бир кёрюрге ажым этип турама,
Тамбладан кеч къалмайын, мен элиме барама.

Сиз а мени мында сакълап туругъуз, мен келгинчи,
Барып, ахлу-жууугъуму саулукъларын билгинчи.

– Тейри санга ийген эки къанатлы эгербиз биз,
Керек кюнде терк табыллыкъ эки да нёгербиз биз.

Бизден бирер тюкчюк алып, алай тебре жолунга,
Керек болсакъ, отха тут да, табылырбыз къолунга.

– Ахшы сора, – деп, Къыйынлы ханлыгъына тебрейди...
Жан да кёрмей бара элде, темирчиге тубейди.

Эки юйден сора, юйле бири къалмай оюлуп:
– Къырылгъанды, хангуш, халкъынг, уой, къой кибик союлуп, –

Дегенди ол Бёденеге, – эгечингди ашагъан,
Жюжегинден башлап, элни адамын да бошагъан.

Анасын да, атасын да, къарындашларын да ол
Аямады; къач, сени да сезип къояр, хайда, бол!

Биз тишлери сюек туююл, ётде къатхан болатды,
Ма аланы билер ючюн, адам керек болады.

Бусагъатда къачып кетсенг, къутулургъа болурса,
Жетип къалса, ой, хан улу, сен палахха къалырса.

Ол кезиуде Желмаууз къыз ары чабып келеди,
Къыйынлыны кёрюп, анга къууаннгандан ёледи:

– Къарындашым, тас эдинг да, къайдан чыкъдынг?! – дейди ол,
Къарындашын, жоргъасын да итча ийисгейди ол. –

Атынг да бар, кесинг да бар, экигиз да – семизле.
Мен а ач болуп турама, тишлерим – болат бизле.

Къыйынлыны юйлерине тартып-созуп баргъанды,
Хыны тюртюп, терезесиз тюп отоугъа ургъанды:

– Атынг болур эди дейме, бир кыраыйым мен анга, –
Деп чыкыгъанды да, кыайтханды, жуху боялып кыаннга.

– Эй, атынгы ючмю эди, төртмю эди аягы? –
Деп соргъанды. – Да төрт эди, нал урдура, туягы.

– Нек алдайса, юч аякылы ат эди атынг сени! –
Деп чыгъад да, чыкырдатад ол кыыз ат сюеклени.

– Кет, Бёдене! Бусагъатдан тишин билетип келир,
Шыты эте арыш¹⁸ аузу, ол юсюнге сюелир.

Къач, Бёдене! Ол юсюнге бирда арсарсыз чабар,
Санларынгы жырта, чача, сарыуек кибик къабар!

Муну айтхан чычхан эди: – Хайда, хангуш, турма, бар! –
Бугъуп, андан кыутулмазса, – дейд, – жыйынг бла табар.

Таша жолну къачханды ол, кыайнаса да сарыуу,
Да жетерик туююл эди Желмауузгъа кыарыуу.

Желмаууз а, тиш билетип, эрши-эрши кюлгенди,
Арыш аузун тили жалай, чабып-жортуп келгенди.

Келсе – келсин, туюсюзкыарын алынганды, кыутургъанд:
– Кыалай ары кетди ашым?! – деп, чычханчыкыгъа соргъанд.

– Ары жары! – деп чычханчыкы юч кере алдайд аны,
Кыыйынлыны болур кибик узайыргъа заманы.

Алай аны ол хамашхар, кыуууп, жете башлайды.
Уой, хан улу ахырына таяннганнга ушайды.

Желмаууз а келе эди, къабакъ лузгъасын ачып,
Кыусхан таудан башха болмай, кыайнар шытыла чачып.

Жаш къачалмай андан ары, эгечин кыууандыргъанд.
Ол, эскерип, эгерлени туюкчюклерин жандыргъанд.

Олсагъатдан итле, жетип, эмегеннге чапдыла,
Кыолун-бутун юзюп-юзюп, жан-жанына чачдыла.

Ол кюрешде Желмаууз кыыз хурттак-хурттак болады,
Хорлатмайын эгерлеге жангыз башы кыалады.

---

¹⁸ *Арыш* – арбаны атланы арба жегилген агъачы.

Азыуларын жылтыратып, ол арыш аузун ачад,
Тёнгерей да, секире да, бёрю кибик талашад.

Сора къачад, тёзалмайын, итле къуууп жетелле,
Къабып эки жаягъындан, жыртыр умут этелле.

Желмауузну баш токъмагъы, учуп кетед, чайкъала,
Эгерле да – биргесине: кёкню эдиле ала.

Къыз, төммеги кетгенликге, Желмаузлай къалады,
Айны, кюнню дертлеп тургъан душманлары болады.

Айны, кюнню жутар эди кьоркъмаса эгерледен.
Аланы сакълап туралла эгерле эмегенден.

Алай жылдан бир кере уа толгъан айны тутады,
Эгер итле къалкъып къалып, аны саулай жутады.

Аны ючюн тутулады ай, кёкде жюзе кетип.
Уяталла адамла уа итлени, дауур этип.

Къаплан итле Желмауузну талай, узакъ сюрелле,
Жети кёкню, жети жерни титирете юрелле.

МЫЗЫЛАНЫ Лейла

КАМПЕТ ЭЛДЕ

Ойнагъанла:

Вика – эшмечиклери бла кёзлюккю кызычыкь, жарыкь кийимле киеди.

Фина – Кампет элни бийчеси.

Эмеген – башха аты Дима, Виканы нёгери.

Обур.

Виканы анасы.

Биринчи сахна

Эрттенлик. Вика аш юйдеди, тепсини артында къашикь бла табакъны тубюн кырады. Анасы аш эте турады.

Вика. Анам, татлы ашдан небиз барды?

Анасы. Биринчи бастаны аша да, артда кёрюсе.

Вика. Алай тюз туююлдо. Мен билсем эди не болгъанын, бастамы терирек ашарыкь эдим.

Анасы. Сен аз сёлешсенг эди, терк ашап бошарыкь эдинг.

Вика кючден ашайды бастаны.

Вика. Мен ашап бошадым. Энди татлы затны да ашаргъа боллукъду.

Анасы тепсиге алмала бла табакъны салады.

Вика. Татлыгъа не берликсе?

Анасы. Олду сени татлынг.

Вика. Анам... Бу татлымыды да? Алмала ачыдыла, татлы угъай. Анам, кесингикин айтып нек тураса? Бу татлы зат туююлдо, была кёгетледиле. Аны бал тузу жокъду. Сен мени алдагъан этгенсе. Нек ашагъанма мен бастаны сора? Бу да эки кере бастаны ашагъандан башха туююлдо.

Анасы. Алмала бек татлыдыла.

Вика. Ала мен суйгенча татыулу туююлдоле. Анам, берчи манга мен суйген адам аш.

Анасы. Бу адам аш болмай, неди?

Вика. Кёгетле бла жаныуарла кечинедиле. Сёз ючюн, маймулла алмаланы бек суюдиле.

Анасы. Сен да гитче маймулчукъса. Алай тьююлмюдю?

Анасы Виканы чачларыны тарайды.

Вика. А-а-нам.

Анасы. Вика, керти айтама, алмаланы аша, алай тьююл эсе, бир зат да угъай.

Вика. Анам...

Анасы. Андан сора зат жокъду. Бананла бардыла, сьемисе?

Вика. Кампетле, кампетле, кампетле!!!

Анасы. Тишинг ауруп къыйналгъанынгы унутханмы этгенсе?

Вика. Кам-пет-ле!

Анасы. Санга да бир ыйыкъ низамда тургъанлыкъгъа, хата боллукъ тьююлмю.

Вика. Кампетле!

Анасы. Тынч турмасанг, азап сынарыкъса.

Вика. Кампетле!

Анасы. Мен роутерни сыйырама. Энди интернетде олтураллыкъ тьююлсе.

Анасы роутерни тождан чыгъарып, отоудан алып кетеди.

Вика. Алаймыса? Энди мен кампетден башха затда ашарыкъ тьююлме! Эшитдингми? Татлы голодовка боллукъду мындан арысында!

Анасы. Бир кёрейим, юйде татлы зат тапсанг.

Вика хуржунундан башланып тургъан сникерсни чыгъарады.

Анасы. Терк дерслеринги этерге бар!

Вика. Бюгюн солуу кюндю. Мен айланыргъа кетдим.

Анасы. Къайры дединг?

Вика. Таза хауагъа. Эрикгенме юйде олтургъандан.

Анасы. Викачыгъым, комендант сагъатны юсюнден билесе да? Абадансыз айланыргъа жарамайды.

Вика. Аны бир ай мындан алгъа кетергендиле. Бир жылдан артыкъ болады Дима тас болгъанлы. Манга зат боллукъ тьююлмю. Узакъда боллукъ тьююлме.

Анасы. Мен сени бла барама.

Вика. Сора мен бармайма.

Анасы. Вика-а-а.

Вика. Анам, мен орамда боллукъма, терезеден къараргъа боллукъса манга.

Анасы. Жаланда жарым сагъат, ангыладынгмы мени?

Вика. Жарым сагъат. Охо.

Анасы. Юсюнге бир зат кий. *(Викадан кампетни сыйырады.)* Бу уа менде къаллыкъды.

Вика. Анам!

Анасы. Асыры кёп татлы ашайса.

Вика. Угъай, кёп ашамайма. Сен манга бермейсе сора уа!

Вика эшиклени уруп кетеди.

Экинчи сахна

Вика ныгъыида олтурады. Бир кьолунда – сникерс, биринде – чупа-чупс, жанында татлы суу бла кампетле бардыла.

Вика. Къалай татылуду! Неге керекди сабийледен бу зауукълукъну сый-ырыргъа. Заманынг жетгенди, скитлс!

Скитлсны ачыл, саулай ууучуна къяяды, барын да бирден ашагъан сагъ-атда бир кампети жерге тюшеди.

Вика (*ауузу да кампетден толуп*). Беш такъыйкъаны буйругъу!

Кампетни ызындан узалады, алай ол андан къачып кетеди.

Эй! Къайрыса? Не бола турады?

Кампет суу быргъыгъа кетеди. Къызчыкъ анга къараргъа энишге ийиледи.

Вика. Оу, неди бу?

Быргъыны ичине тюшеди, анда уа – кампет къырал.

Вика. Кёр бу сейирни!!!

Жерде – скитлс. Вика, быргъыдан чыгъып, кампетни алады.

Вика (*къычырыкъ этеди, къууангандан ёрге секиреди*). А-а-а, бу мени жаннет жеримди!!!

Тегерекге кёз жетдирип башлайды. Терекле артындан огъурсуз эмеген чыгъады, ол къызгылдым тюрсюнлюдю, кеси да жерге жабышады. Хар къый-ын атламындан бекден-бек гъырылдайды.

Эмеген. А-а-ар, а-а-ар!

Вика. А-а-а!!!

Вика кёкенле артына бугъунады.

Эмеген. А-а-р-р-р!

Эмеген кетеди. Вика чырпыладан чыгъады.

Вика (*къоркъуп*). Не эди ол? Энтта къоркъуп турама.

Фина деген элден бир адам аны къатына келеди.

Фина. Не болгъанды? Бу не сейирди? Порталны жапхан ушай эдиле да!

Вика. Не? Къаллай портал?

Фина. Сен бери къалай тюшгенсе?

Вика. Ма андагъы... Ой, къайда быргъы?

Фина. Мен билип тура эдим! Кеслериникин айтхан болмаса...?!

Вика. Ким?

Фина. Кёп ангылатыргъа керекди.

Вика. Уллу эмеген къатышханмыды бу иште?

Фина. Эмеген? Былайда жууукъдамыды ол?

Вика. Хау, былайда эди кѣп болмай.

Фина. Къайры кетди?

Вика. Ары кетген болур дейме.

Фина. Мен аны тутама деп айланама. Кел мени бла, кесинг къалыргъа къоркъуулуду былайда. Юйге къачан тюшеригинг а белгисизди алыкъа.

Вика. Кечгинлик, биз а къайдабыз?

Фина. Бу Кампет элиди. Татлы затланы къыралы.

Вика. Кертими? Ийналмай турама, чимдичигиз мени.

Фина Виканы чимдийди.

Вика. Ай! Не этесе?

Фина. Кесинг тилединг да сен.

Вика. Мен аны ол магъанада айтмагъан эдим.

Фина. Сора неге керекди алай айтыргъа?

Вика. Аллай сѣз барды.

Фина. Ангыламайма. Къой, бизге къачаргъа керекди, къой жаншагъанны.

Фина, бурулуп кетип тебирейди. Вика, жеринден да тепмей, тѣгерекге къарайды. Фина, тохтап, артха къайтады.

Фина. Кел бери, шо!!!

Вика Финагъа бурулады.

Вика. А-а, барама!

Ючюнчю сахна

Вика бла Фина мармелад агъачда. Фина таукел алгъа къарайды, Вика андан бир кесек артха къалады, тѣгерекге къарайды.

Вика. Бу чапыракъланы ашаргъа жараймыды? Мармеладмыды ол?

Фина. Жарамай а. Ол соргъанынг неди?

Вика. Сора мында хар затны да ашаргъамы жарайды?

Фина. О Аллах! Бу соруула бошаллыкъ болмазла. Охо, айтайым. Сен бусагъатда Кампет элиндесе – ол бизни къыралыбызды. Мында кампетле бла татлы затла бардыла: терекле, къаяла, юйле – бары да кампетдендиле.

Вика. Аланы барын да ашаргъамы жарайды?

Фина. Андан башха не ашарыкъса?

Вика. Къуру кампетлеми бардыла?

Фина. Хау!

Вика. Ооо, бу манга жаннет жериди!!!

Фина. Зауукъ эт.

Вика. Ичигиз бал болмаймыды?

Фина. Не?!

Вика. Кѣп татлы ашасанг, бизде алай айтадыла.

Фина. Не магъанада?

Вика. Бизде алай айтадыла. Сабийле татлыны кёп ашамазча, аны бла кьоркьутадыла.

Фина. Ангыламайма. Сора сизде барысы да ачданмы ёлюп айланадыла?

Вика. Угъай, татлы болмагъан зат ашайбыз биз.

Фина. Ол айтханынг? Сора не барды андан сора?

Вика. Баста, шорпа, макарон.

Фина. Макарунму дейсе?

Вика. Угъай, макарон – ундан бал тузсуз этиледи.

Фина. Къой, мен ангыларыкъ зат тьойюлдо ол.

Узакъ болмай эмегени гъырылдагъаны эшитиледи.

Ол былайдады, къачдыкъ ол жанына!

Вика. Нек къууаса муну ызындан? Къоркъмаймыса андан?

Фина. Биреулен къоркъмазгъа керекди.

Вика. Къаллай жигитсе сен.

Фина. Алай болургъа керекди. Бу эмегенден бизни битеу адамларыбыз кьоркъадыла, аны себепли башха кьыраллагъа къачып кетедиле. Сенича бизге бир жашчыкъ келген эди, хар нени да билирге, кёрюрге сьуйген. Кесине жетмеген жерлеге дери кирип. Бир жол ол агъачха баргъанда, бу эмеген бла къайтханды артха. Ол заманда биз, кьоркъуп, бал туз томмакъланы юсюне атып тьуйген эдик. Ол а, кьоркъуп, бизге ачыуланып тура эди. Юйлени да сындырып, киритлени да ууатхан этген эди. Халкъ чачылып къалгъанды. Аны эмеген къарангы обурла этгендиле.

Вика. Къаллай къара обурла?

Фина. Ала Кампет элин алыргъа сюедиле. Эртте мен болгъунчу алыргъа кюрешген эдиле. Сизни кьыралны сабийлерин кампетле бла алдатып, аланы эмегенле этип, халкъны кьоркъутуп, оноу этип тургъандыла. Аргда уа, акъ обурла сизни кьыралдан бир кьызчыкъны хайырындан аланы хорлагъан этгендиле. Тынч, ырахат жашап тургъанбыз. Къара обурла энди болмазла деп тургъан эдик, ала уа къарт бийчени ёлюрюн сакълап тургъан кёреме. Къуллукъну бир кьызчыкъгъа берип, бу эмегенле бла кьоркъутуп, кьыралны къолгъа алыргъа сюедиле. Мен а эмегенледен кьоркъмайма. Эркин тьойюлме.

Вика. Тохта, сен бийчемисе?

Фина. Боллукъма, обурладан бла эмегенледен къутхарсам кьыралымы.

Вика. Мен болушайым санга? Не этерге кереклисин айт ансы!

Фина. Биз эмегени ызындан тюшерге керекбиз. Ол заманда мен обурланы табарыкъма.

Вика. Андан ары уа?

Фина. Алыкъа билмейме. Акъ обурла болушурла эмегени хыйнысын кетерирге.

Вика. Саутунг бармыды?

Фин: Неди ол а?

Вика. Аллай затла, кесинги кьорууларгъа, сора чабыууллукъ этерге. Сёз ючюн, чыбыкъны алып (*татлы терекден чыбыкъны сындырады*), анга созулгъан бир зат кьысаргъа керекди, къайдан табайыкъ?

Фина. Бал туз топуракъ тюбюнде къуртчукъла бардыла.

Вика. Иги болду! (*Къуртну къазады.*) Энди къуртчукъланы эки жанындан да къысаса, энтта бир чыбыкъ аласа, бир къыйыры жютю болургъа керекди. Кесинге тартхандан сора, жаубузгъа атдыраса. Анга садакъ дейдиле. Кертисин айтханда, бек татыулу садакъ болгъанды.

Фина. Ангыламайма, неге керекди бу. Ангылаялмайма. Охо, ашыгъайыкъ.

Вика. Охо. Кёп ашап ийген болурма дейме, ауурланганма, баралмайма.

Фина. Кёп къалмагъанды. Терк бол.

Фина бла Вика эшикге чыгъадыла, эмеген къайры эсе да къачып барады.

Хайда, терк бол, Вика! Жетерикбиз аны!

Тёртюнчю сахна

Агъач. Эмеген юйчюкню къатында жукълайды. Фина бла Вика терекле артларына бугъадыла. Къарт къатын чыгъады юйден. Эмегенни юсюнде бал туз къуяды.

Обур. Жукъла, жукъла. Суймеймисе татлы энди. Ма санга бал туз ун, кечеге ёсерсе. Уллу эм эриши боллукъса. Ол къызчыкъны туталмагъан эсек. Санга ёсерге керекди, кесинг жангызлай халкъны къоркъутурса. Жукъла да уллу бол.

Вика. Мынга чабыуллукъму этейик?

Фина. Кеси болмаса уа? Эмегенми болургъа сюесе?

Вика. Ой, мени тишим ауруйду.

Фина (*Викагъа рафинад береди*). Жангысын сал.

Вика. Не? Бу бал тузду да.

Фина. Билеме.

Вика. Тишлеригиз балтузданмыдыла?

Фина. Андан башха къаллай болургъа керекдиле?

Вика. Унут да къой. Дарман болурму?

Фина. Ма, ал.

Вика. Сау бол. (*Дарманны тишини бла жаягъыны ортасына салады.*) Ай! Бегирик ауругъанды! Неди бу? Кампетми?

Фина. Жюзюм бал туз.

Вика. Шашханмы этгенсе? Ой-ой-ой. Къалай бек аурутады.

Фина. Тынч тур. Бизни кёрюрге боллукъдула.

Вика. Ой! Энди уа битеу бир жаным аурутады. Бу неге баргъан ишди?

Фина. Болдунг, тынч тур!

Вика. Ай! Энди уа битеу тишлерим ауруйдула! Ой-ой-ой!

Фина. Не затха къычырыкъ этесе? Къачдыкъ мындан! Эшитип къоярыкъдыла бизни!

Вика. Тёзалмайма, бек аурутады!

Фина. Тёзген эт, бир зат къуарбыз. Элге дери бир жетейик да.

Вика бек къычырыкъ этип башлайды. Аны къычыргъаны гъырылдагъаннга ушайды.

Фина. Угъай! Эмеген болургъамы излейсе?

Вика гъырылдайды.

Акъыртын бол. Тынч тур.

Вика. Мени солууум кыйнайды. Мында хауа татлыды. Андан болур, тишлерим бек аурутадыла.

Ол сагъатда обур кесини ишин бардырады. Обур эмегенни аягъында бир зат табады. Къарап, кызычыкъла тургъан жаньына сызады.

Вика къолуна алады.

Вика. Угъай! Болур амалы жокъду! Мен билеме бу накъышны! Мен муну шуёхум Димагъа саугъагъа берген эдим. Татлы тенгиме. Олмуду сора? Мен тапдым аны! Дима, Дима!

Вика эмегенге чабады, ызындан Фина.

Обур. Аха. Мен а сени излейим деп тура эдим, сен а кесинг келдинг. Къуру кесинг угъай, бийче кызычыкъ Фина бла окъуна! Хош кел!

Фина. Сен не этериксе бизге? Эмегенлеми?

Обур. Сизни бийиклигигиз, сизге жукъ эталмам, къонагъыгъызыны уа бал туз мамукъдан этеме юсюн. Тиш ауруудан кыйналып, зат ашялмай турлукъду. Ачдан гъырылдап, аурууну тёзюп, алай башларыкъды ашап. Ким биледи, бу эмегенча, ачдан тёзюп, татлы хауа бла букъу жутуп, уллудан-уллу болуп барыrsa. Бир сагъатдан а порталдан жюзле бла сабийле келликдиле. Ол заманда къырал меники боллукъду!

Фина. Охо. Хорлатама мен санга.

Вика. Не дейсе?

Фина. Мен кесим жангыз бараллыкъ тюйюлма барысына да.

Вика. Мен а?

Фина. Сени мен аз-маздан тас этгенме.

Вика. Фина!

Фина. Табынлай айырылайыкъ. Ий мени, обур. Агъачда жашаргъа сёз береме. Андан чыкъмай турургъа сёз береме, сен оноу этген сагъатда.

Обур. Тюз оноуду.

Фина. Бир тилеригим барды.

Обур. Алайны уа жаратмадым.

Фина. Сени сейирлик бахчанг барды. Къамиш шекер эм татлы къуртла бла сыйласанг а. Эрттеден бери да ашамагъанма. Андан сора кетерикме.

Обур. О, аша, къаллай бир сюйсенг да.

Фина бахчагъа барады. Къамиш да алады, къуртланы да къзады. Артха да бурулмай кетеди. Бал туз мамукъну обур Виканы юсюне къяяды.

Сен а кесинги шуёхунгу къатында жукъла. Тамбла башха болуп уянырыкъса.

Вика жукълап тургъан монстрны къатына барады.

Вика. Димачыкъ... Не болуп къалгъанды санга? Къалай кетерейим сени хыйнынгы? Бибиди бобиди бум... абра кодабра... болмайды...

Эмеген. Арррр.

Вика. Салам, Дима. Менме, Вика. Эсингдемиди?

Эмеген шошаяды.

Мен билмейме санга къалай болушургъа. Мен кесим да эмеген бола тура-ма. Нек, нек болмайды? Бир затны терс этеме мен! Алай, не затны? Жомакълада айтханларын эсиме тюшюрюрге керекди, жүрекден, таза айтылгъан хорлаучу-ду... Дима, мен эсингдемими? Мен Викама, сени татлы нёгеринг! Сен а мени татлы нёгерим! Эсингдемиди, хар заманда да бирге боллукъбуз деген эдик?!

Эмеген эрийди. Жиялукълары агъадыла. Кёз жашларындан териси эрип башлайды. Вика аны кёрмейди, арыгъандан инбашына таянып турады. Эмеген артха Дима деген жашчыкъ болады.

Дима. Вика, мен къайтдым!

Вика. Дима! Къалай къууандым! Алай тансыкъ болгъан эдим санга!

Обур чыгъады.

Обур. Ким жиялгъанды былайда? Сизни жиялгъаныгъыздан палахла келедиле! Охо да! Мени башха амалларым бардыла, башха сабийлерим! Сиз бузаллыкъ туююлсюз мени муратымы!

Фина чыгъады. Къолунда кеси ишлеген садакъ.

Фина. Аны бла ёчеширге боллукъду!

Фина обургъа атдырады. Алай анга зат болмайды.

Обур. Сен аны бла мени ёлтюраллыкъмы сунаса? Ким юйретгенди санга аны? Бу адамчыкъламы? Бизде ол ишлемейди!

Вика экинчисин чыгъарады.

Аны къыйырын, жиялукъ тюшген жаякъларына ышып, Финагъа береди.

Вика. Ма бу уа болушургъа боллукъду!

Обур. Не этеме дейсе, Фина? Сизни бийиклигигиз! Ол ишлемейди бизде, жүрешеме айтып. Керекмейди!

Фина. Да кёрейик!

Обургъа атдырады, олсагъат эрип башлайды ол.

Фина. Биз хорладыкъ! Ийнаналмайма!

Вика, Дима. Къалай игиди!

Фина. Сау болугъуз! Артыкъда сен, Вика! Сен болмасанг эди, зат эталлыкъ туйюл эдим. Заманыгъыз жете турады, барыргъа керексиз. Он минутдан портал ачыллыкъды. Ары дери сизни саугъаларгъа сюе эдим. Была Кампет элини бийчесине болушханыгъыз ючюн майдалладыла.

Юслерине тагъады майдалланы.

Татлы ашаргъа суйсегиз, къонакъгъа келе туругъуз!

Дима. О-о! Мен алай терк суймем энди.

Вика. Тишлерим бир бек ауруйдула, татлыны къой да!

Фина. Ол бек уллу къоркъуу туйюлдю да? Бек башы – чегилеринг бал болмазча?

Барысы да кюледиле.

Мен терк окъуна юйренеме да?

Барысы да къучакълашадыла.

Бешинчи сахна

Эрттенлик. Викалада аш юйде. Вика тепсини артында суйюп баста ашайды.

Анасы. Татлыгъа уа бизде...

Вика. Угъай. Мен ашарыкъ туйюлме.

Анасы. Энтта тишлерингми ауруйдула?

Вика. Угъай, жангъидан аурусала суймейме.

Анасы. Къалайды Дима? Зат тношюрдюмю эсине?

Вика. Угъай. Бир зат да билмейди.

Анасы. Охо да, бек башы, табылгъанды.

Вика анасыны кёлегинде тюз кесиндеча майдалны эслейди.

Вика. Анам, къайдан чыкъгъанды санга бу ... бу белги?

Анасы. Эсимде туйюлдю. Сабий заманымда ким эсе да берген эди.

Вика. Андан бери сора татлы ашамаймыса?

Анасы. Эсимде туйюлдю, не эди?

Вика. Угъай, бош-бош. Баста берсенг а? Бек алапат!

Анасы. Бермей а, татлычыгъым мени.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
кёчюргенди.

Мен бюгюн сизге хапарын айтырыкъ кыыз Шауаланы Мадина Кенделен элде Шауаланы Камалны бла Атмырзаланы Мариямны юйюрюнде туугъанды.

Кенделен элде экинчи номерли школда окъугъанды, аны 2000 жылда айырма-лы тауусханды. Андан ары Мадинаны жашау жолу окъуу бла байламлы болады. Ол жыллада окъуна КъМКъУ-ну башланган классланы устазларын хазырлагъан колледжге киреди. Конкурс уллу болгъанына да къарамай, жюрегине къоркъуу сингдирмей, ары киреди. Колледжде студент тенглерини арасында окъууу бла низамлы, кыылыгъы бла да юлгюлю болгъанды. Мадина анасы Мариямны насийхат сёзлерин бир заманда да унутмагъанды.

Анасы анга тутхан ишинге къаты бол, ахырына жетдиргинчи къойма, болушлукъ сурагъаннга себеплик эт, эринчеклик, менсиниу деген затладан кенгде бол дегенди.

Колледжни жашауна да тири къатышханды, ансамбльде тепсегенди. Окъуугъа кесин берип, къадалып кюрешгени ючюн, Мадинаны устазла бек суйгендиле, не заманда да тенглерине юлгюге келтирип тургъандыла. Ол, 2002 жылда окъууну бошاپ, туугъан эли Кенделенге, кеси окъугъан мектепде практиканы ётеди, ызы бла секретарь болуп ишлейди эм географиядан устаз болады. «Мен сабийлени бек суюме, – дейди ушагъыбызда Мадина, – ала бла ишлеген бек сейирликди, иги ышанлап, эс буруп къарасанг, абаданлада сабийледен бир къауум затха юйренирге боллукъдула. Анам да сабий садда малкъар тилден окъутуп тургъанды, манга да андан бир зат ётген болур».

Мен Мадинагъа: «Эгчинг, къарындашынг бармыды?» – деп сорама. Ол бетин менден бир жанына бурады, мудах болады. Мени сорууум эсине иги зат келтирмегенин ангылайма. Бираздан, ёню да тюрленип: «Мухтар деп жанымдан суйген къарындашым бар эди, жарсыугъа, замансыз жашаудан кетгенди», – дейди ол.

Мадина бир жаш бла кыыз ёсдюреди. «Палах жангызлай жюрюмейди» деген, баям, керти болур. Тогъузжыллыкъ жашы Динисламны, Тырныаууз шахарда жолну ётюп бара тургъанлай, машина урады. Ючкюн комада туруп, аязады. «Докторла, сау болсунла, кече-кюн демей, къарыуларын, билимлерин аямай, жашчыкъны аягъы юсюне саладыла», – дейди Мадина. – Жаш игиге айланып башлайды, анам, не жумушун да къоюп, туудугъуна къарап башлайды. Жаным къурман болсун анама, чексиз уллу кыйыны барды Динисламгъа, – дейди Мадина. – Бир Аллахдан сора, анамы къайгъырыуу бла къайтханды жашаугъа».

Бююнлюкде Динислам КъМКЪУ-ну медицина колледжинде окъуйду. Окъугъан да айырмалы этеди. Къызчыгы Альфия экинчи номерли лицейни 6-чы классыны окъуучусуду. Альфия миллет тепсеулени аламат тепсейди. Ол хунери ючюн уллу жетишимлеге да тийишли болгъанды.

Мадина 2007 жылда Кенделенден Тырныаууз шахаргъа кечеди, анда алтынчы номерли сабий садда жети жыл ишлеп, Нальчик шахарда онбешинчи номерли сабий садха ишге тохтайды. Бююнлюкде Мадина анда ишин тынгылы толтурады. 2018 жылда «Биринчи категориялы воспитатель» деген бийик даражалы атха тийишли болады.

Бююнлюкде Мадинаны иш хатына, сабийлеге берген жылыууна, алагъа анача суймеклиги ючюн сабий садны оноучулары анга жүрек ыразылыкъларын билдиредиле. Ишчи нёгерлерини араларында намысы-сыйы жүрюген воспитательди. Таулу къыз урунган жылларында кёп сыйлы грамоталагъа, махтау къагъытлагъа эм саугъалагъа да ие болгъанды.

Мени бла ушагъында Мадина анасы Мариямгъа чексиз ыразылыгъын, энчи суймеклигин чертип айтханды, анга саулукъ, мамыр жашау тилегенин билдиргенди.

«Жолну тиклигинден къоркъмагъан таудан ауар», – дегендиле таулу акъылманла. Мураты узакъда болгъанына къарамай, анга элтген жолну тырхыклыгъындан артха турмагъан муратына жетеди. Мадина да аллай къызды, ол Армавир шахарда институтну юристле хазырлагъан факультетин айырмалы бошайды,

Къаллай бир къарыу, акъыл, жашауда алгъа барыргъа, муратына жетерге итинилюк керекди тиширыугъа эки сабийни да, ана болушлугъундан сора билеклик этер адамы болмай, бу къыйын жашау болумлада аякъ юслерине салыргъа. Къыйынды... Манга къыйынды Мадинача адамны юсюнден толу жазгъан.

Ушагъыбызны ахырында Мадинагъа: «Мындан ары жашауундан не умутунг, муратынг барды?» – деп сорама.

– Бек алгъа жашны бла къызны жашауда аякъ юслерине салыргъа, андан сора, окъууума кёре, юриспруденция ишде сынарыкъ эдим кесими, – дейди.

Ма аллай тишириуду Мадина – жашау сынатхан палахла, къыйынлыкъла да бюкмеген, баш иймеген, аланы барын да хорлап, муратына ёхтем атлап жол салгъан къыз.

Мен да ушагъыбызны ахырында Мадинагъа: «Жашауунда энди бушуу, къыйынлыкъ да сынамай, кёрмей, башынгы ёхтем кётюрюп, муратларынга алай жет!» – дейме. Аллай бир уллу суймеклик бла сагъынган анасы Мариямгъа саулукъ, эсенлик тилейме, Мадинача къызны ёсдюргени ючюн, сау бол деп, баш урама.

Мадинача къызыбыз бла, Шауалары бла Атмырзалары угъай да, битеу миллетибиз ёхтемленирге боллукъду!

РАЧЫКЪАУЛАНЫ Борис

«ИЙМАНСЫЗ» ЖАШАУУМУ КЁРМЕЙМЕ

«Ийман» жырчы кѳауум 90-чы жылланы ахырында кѳуралганды, бюгюнлюкде халкѳ суйген кѳп жырчыла аны санында сахнагѳа чыкѳгандыла. Аланы араларында жаш жырчы Жаболаны Арсен да болганды.

Арсен Кѳара-Суу элде 14 августда 1982 жылда Хасан бла Зухраны юйюрлеринде тууганды, аны юч эгечи барды: Алина, Аминат, Фатима. Школну тууган элинде бошаганды, иги окѳуганды, анда бардырылгѳан «Туугѳан журтум», «Ана тилим» дегенча тюрлю-тюрлю байрамлагѳа тири кѳатышханды. Гитче заманында футбол, волейбол ойнарѳа, тепсерге, жырларѳа да суйгенди. Арсен школуну устазлары Мѳчюланы Сулеменни кѳызы Лиза, Толгѳурланы Далхатны кѳызы Людмила кѳачан да уллу жылыулукѳ бла эгередди. Бюгюн ол бизни ушакѳ нѳгерибизди.

– Арсен, кѳп жашчыкѳла сахнагѳа чыгѳаргѳа уялгѳан этиучюдюле. Сен болгѳанмыса алай?

– Ал заманлада алай да болуучу эдим. Алай школда жырлагѳан манга тынч эди, жунчугѳанма деп билмейме. Алай бир зат а эсимде кѳалгѳанды – 8-чи классда окѳугѳанымда, Кѳашхатауда район эришиу бардырыла эди. Анда эки жырны жырларѳа керек эдим – «Айран» эм урушха аталгѳан «Дон суу» деген жырланы. Биринчисин жырлай келип, сѳзлерин унутуп кѳояма. Зал а – топша-толу, сызгѳыргѳан тауушла да эшитиледиле, уялгѳан, абызырагѳан да этеме. Экинчисин тап жырлайма, аны жюриде олтургѳанла да жаратып, конкурсну республикалы кезиюуне ѳтдюредиле. Жырларѳа Геляхланы Аскербий юйретгенди, бусагѳатда ол клубубузну таматасыды. Алийланы Салих (жаннетли болсун), Толгѳурланы Ибрагим бла Ёлмезланы Арсен да уллу кѳыйын салгѳандыла. Конкурслагѳа кѳатыша, кесим да юйреннгенме.

– Сен жыр эришиuledе алчы жерлеге чыкѳгѳанса, грамоталарынг да аз тнойюдюле. Алай музыка жаны бла уа билим алыргѳа суймегенсе.

– Атам айтханнга тынгылап, усталыкѳны экономика жаны бла алгѳанма. Аны ючюн сокѳуранмайма. Жырлагѳан ол кѳалайды – насыбынг тутса, жетишимли болурса, алай белгисиз-

лей кълалыргъа да къркъуу барды. Академияда окъуй, жаныбызда Искусстволаны Север-Кавказ институтуна терк-терк бара тургъанма. Кълалай-алай болса да, жыргъа тартылгъанма.

– **«Ийман» жырчы кълауумгъа уа сора кълалай тюшгенсе?**

– Ары школну бошагъанымлай, 2000-чи жыллада Этчеланы Музафар чакътыргъан эди. Анда жырлагъанла бла танышхан кюнюм бюгюнча эсимдеди, ала – Кючюкланы Аслан, Хасайытланы Руслан, Кълазийланы Аздор, Кълурманланы Рустам, Газаланы Руслан, Тёппеланы Алим, Габаланы Тенгиз, Тюменланы Жаннет – манга бек жарыкъл тюбеген эдиле, кёп затха юйретгендиле. Ол кезиуде устазым Таукенланы Галина болгъанды. Алай кесинг жырлагъан – бир, коллектив бла ишлеген а – башха, анда нёгерлеринги эшитирге керексе. Биринчи концерт бла Малкъларгъа баргъан эдик, ол мени сынау ишим болгъанды. Бюгюн-бюгече да Таукенланы Галинагъа, Этчеланы Музафаргъа бла Геляхланы Аскербийге манга салгъан кълыйыналары ючюу ыразылыкълымы билдирирге сюеме.

– **«Ийманнга» киргенлени кёбюсю бусагъатда кеслери аллына жырлайдыла. Кесим болайым, кетейим андан дегенча сагълышла санга уа келгенмидиле?**

– Мен анга былай айтыргъа боллукълма – энчи болама дегенге бир киши чырмау этмейди. Сора, кълауумда жырлай, кесинг да жырла жаздырыргъа эркинсе. Бусагъатда асламысында Кючюкланы Аслан бла жырлайбыз, бирде Аппайланы Алим да кълошулуучуду. «Ийманда» алгъа болгъанла бла байламлыкъла юзмегенбиз, керек заманда жълыйылгъан да этерикбиз. Кесими юсюмден айтханда, хау, мен кесим аллыма да жырлаяллыкълма, алай «Иймансыз» жашаууму кёрмейме.

– **Арсен, бусагъатда сени не уллу сахна бла да сейирсиндирирча болмаз, кълараучуланы алларына чыкългъанда бир кесек окълуна жунчуймуса, жарсыймыса, огълесе юйренген ишнича бардырышмы кълояса?**

– Угълай, сахнагъа чыгълардан алгъа, не бек юйренсенг да, абызырагъан такълыйкълала бардыла, ала хычыуун окълунадыла. Алай сахнагъа биринчи атлам этгенлей а, аны унутуп, жырлагъанынгдан, кълараучуланы къларсларындан зауукълукъл аласа. Адамла санга жарыкъл тюбегенлеринде, жырынгы айтып бошагъанынгда ыразылыкъларын билдиргенлеринде сынагъан сезимлеринги бир башха зат бла тенгleshдирирча тълуйюлдю. Хар артист да кълараучула кёп болгъан концертледе жырларгъа сюеди, алай залда жангыз да 1–2 адам бар эсе да, сен борчунгу толу залдача толтурургъа керексе. Жашауларын сахнада ётдюрюрге сълйген адамла да бардыла, алай мен ол кълауумгъа, баям, кире болмам.

– **Арсен, бютюнда уа кълаллай жырланы сюесе жырларгъа?**

– Суймеклик, халкъ, уруш, кѣчгюнчюлюк, эжиу жырланы бек сюеме. Аланы да терен магъаналары болгъанларын. Анда баш жигитни жюреги къыйналгъанмы, къууанганмы этеди – аны сезимлери толу, керекли сѣзле табылып берилрге керекдиле.

– Къаллай жырлагъа уа арталыда тынгылаялыкъ туююлсе?

– Насыпха, бизде аллайла жокъдула – огъурсузлукъну жайгъан жырлагъа. Аман сѣзлери болгъан жырланы, аланы макъамлары не ариу да болсун, жаратмайма. Хар инсан да, сѣзсюз, кесини миллетин сюерге, багъаларгъа тийишлиди. Алай, тарых ишлени чюйре буруп, кесине табынлай къурашдырып, жыр тизгенлени ангыламайма. Хау, сен миллетинги кѣтюрюрге керексе, алай башхаланы эниш этмегенлей.

Сора бир артистни жырын башхала жырлап башлагъанларыны юсюнден да айтайым. Ол аман туююлдо. Алай, сѣз ючюн, сен бир жыр жаза эсенг, аны алыкъа жырлап, адамлагъа билдиргинчиге дери, башха адам кесича жырлап тебирейди. Аны жаратмайма, арада, орусча айтханда, этика болургъа керекди. Унутула баргъан жырлагъа жангыдан жашау бергенни уа хатасы болмаз.

– Кесинги суйген жырчыларынг а бармыдыла?

– Адам абадан бола баргъаны бла тынгылагъан жырлары да тюрленедиле. Мен Валерий Меладзени, Сосо Павлиашвилини, Григорий Лепсни эм башхаланы жырларын жаратама. Сора ариу тепсеулеге къараргъа да бек сюеме, бегирекда гюржю тепсеулеге. Бир амал болса, мындан ары барып, аланы тепсеулерине къарап турлукъ эдим. Китап окъургъа да бек сюеме, бир сейир китапны алсам, аны окъуй, тангны атдырлыкъма.

– Бир шартха эс бурмай къоялмайма – сахнагъа чыкъгъан артистлени кийингенлерине. Бусагъатда бизни жырчыларыбызны юсюнден айтмайма, болсада, сени оюмунга кѣре, къараучулары алларына чыкъгъан адамны сыфаты къаллай болургъа тийишлиди?

– Хар инсан да, къайры баргъанына кѣре, тизгинин жыяргъа борчлуду. Къаллай концерт болгъанына кѣре, костюм, эркинирек кийимле киерге да болады – не да ариуду, мардадан чыкъмай эсе. Сора биз кавказлыла болгъаныбызны, адетнамысны унутмазгъа керекбиз.

– Адет-тѣреге жетген эсек, тойланы юсюнден да сагъынайыкъ. Сен алада жырлаучуса, бусагъатда аланы къалай ѳтдюрюлгенлерин жаратамыса?

– Бир-бир жангы къурала тургъан адетлени тюзге санамайма, сѣз ючюн, тортну кесдириуню, келин бла киеуню бир ашкъангагъа олтуртууну. Ресторанда ариу да болур, алай къууанч,

онг бар эсе, ата арбазда этилсе, анга жетген жокъду деп, мени сагъышым алайды. Гитче заманымдан эсимде кълалгъанды, бу-сагъатдача аппаратурала да болмай, бир кълбуз, дауурбасла бла кълалай зауукълу ёте эди той.

– Арсен, сен артист болгъанынг себепли, кюн сайын кёп адамла бла тубешесе, танышларынг да аслам болурла. Алай чынтты, керти тенглеринг а кёпмюдоле, сора санга «шуёх, тенг» деген сёзле кълалай магъананы тутадыла?

– Жырда айтылгъаныча, шуёхла кёп болмаидыла. Мен оюм этгенден, чынтты тенг ол алдатмазлыкъ, онгуна кёре, жанынг-да сюелирик, не тюрлю болумда да билеклик этерик адамды. Шуёхлукъ – ол бек алгъа башха адамны аллында жууаплылыгъынгы сезиудю. Мен анга игилик этдим да, энди ол манга аны не бла кълайтары деп сакъланмагъанлай. Шуёх сакъларгъа керек туйюлдю сен андан болушлукъ тилеригинги. Ким керти тенг болгъанын а жашау кеси кёргюзтеди.

– Бюгюнлюкде жангыз артистле угъай, кёп жаш адамла битеу жашаулары, бир затлары жашырмай, Интернетде суратлайдыла. Сен анга кълалай къларайса?

– Артист не бир башха адам кесини ишин Интернетни юсю бла айныта эсе, хатасы жокъду. Анда-мында шуёхлары бла солугъан жеринден бир сурат салгъанлыкъгъа да, жукъ болмаз. Алай мен не ашагъанымы, не этгеними, хар атламымы, бюгюнда юйюр жашаууму алай ачыкъ этерге, битеу халкъгъа кёргюз-тюрге сюерик туйюлме. «Насып шошлукъну сюеди» дейдиле – ол тюздю. Манга жашауумда эм магъаналы мени юйюрюмдю, жууукъ-тенглеримдиле. Халкъыма уа дайымда игилик, ахшы кюнлери кёп болурун тилейме.

*Ушакъны
КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия
бардыргъанды.*

Жашуулань Токъмакъны жашы Муталиф

Жашуулань Аммежни жашы Хасан

Жашуулань Аммежни жашы Ахмат

Жашуулань Добрань жашы Мазан

Жашуулань Исмайылны жашы Мажит

Жашуулань Исмайылны жашы Ахмат

Жашуулань Оттону жашы Азрам

Жашуулань Таукъан

Жашуулань Абукну жашы Ахмат

Жашуулань Абукну жашы Махмут

Яникой элни ветеранлары

*Жашуулары Кесуанны жашы
Омар*

*Жашуулары Омарны жашы
Магомет*

*Жашуулары Кесуанны жашы
Исхакъ*

*Жашуулары Биясланны жашы
Хусей*

*Жашуулары Жанхотну жашы
Исмайыл*

*Жашуулары Аммекни жашы
Махмут*

*Жашуулары Аммекни жашы
Мустафа*

*Жашуулары Аммекни жашы
Хусей*

*Жашуулары Жунканы жашы
Хамит*

*Жашуулары Исмайылны жашы
Магомет*

*Жашуулары Исмайылны жашы
Муталиф*

*Бечелланы
Хусинни жашы Ражап*

*Гелястанланы Османны жашы
Сейфуллах*

*Деуаланы Муссаны жашы
Махмут*

*Гюрғокъланы Азнорну жашы
Татыука*

*Шауталаны Зашануну жашы
Мазан*

БАШЛАРЫ

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИДГЕ – 135 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын. Къыйын жол. <i>Статья</i>	2
ШАХМЫРЗАЛАНЫ Саид. Назмула	12
ШАХМЫРЗАЛАНЫ Саид. Танг аласында. <i>Повесть</i>	20

ЮБИЛЕЙ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Суймеклик – насып да, къыйынлык да... <i>Статья</i>	74
АХМАТЛАНЫ Люба. Назмула	80

ПРОЗА

Канта ИБРАГИМОВ. Аврора. <i>Роман</i>	90
БЕРБЕРЛАНЫ Бурхан. Китапланы акъ оту. <i>Хапар</i>	138
ТЕМУККУЛАНЫ Адил. Хапарла	150

ПОЭЗИЯ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Назмула	155
АППАЙЛАНЫ Алий. Назмула	169

АЛАН МИФЛЕ

Мифле	171
-----------------	-----

БИЛЛЯЧА

МЫЗЫЛАНЫ Лейла. Кампет элде. <i>Пьеса</i>	202
---	-----

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

РАЧЫКЪАУЛАНЫ Борис. Фахмулу, хунерли таулу тиширыу. <i>Ушакъ</i>	211
КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. «Иймансыз» жашаууму кёрмейме. <i>Ушакъ</i>	213
АТА ЖУРТУБУЗНУ КЪОРУУЛАГЪАНЛА. Суратла	217

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (217)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*
Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 08.06. 2021.

Выход в свет 30.06. 2021. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 685 экз. Заказ № 1239.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ЭСКИ СУРАТ (1958 ж.)

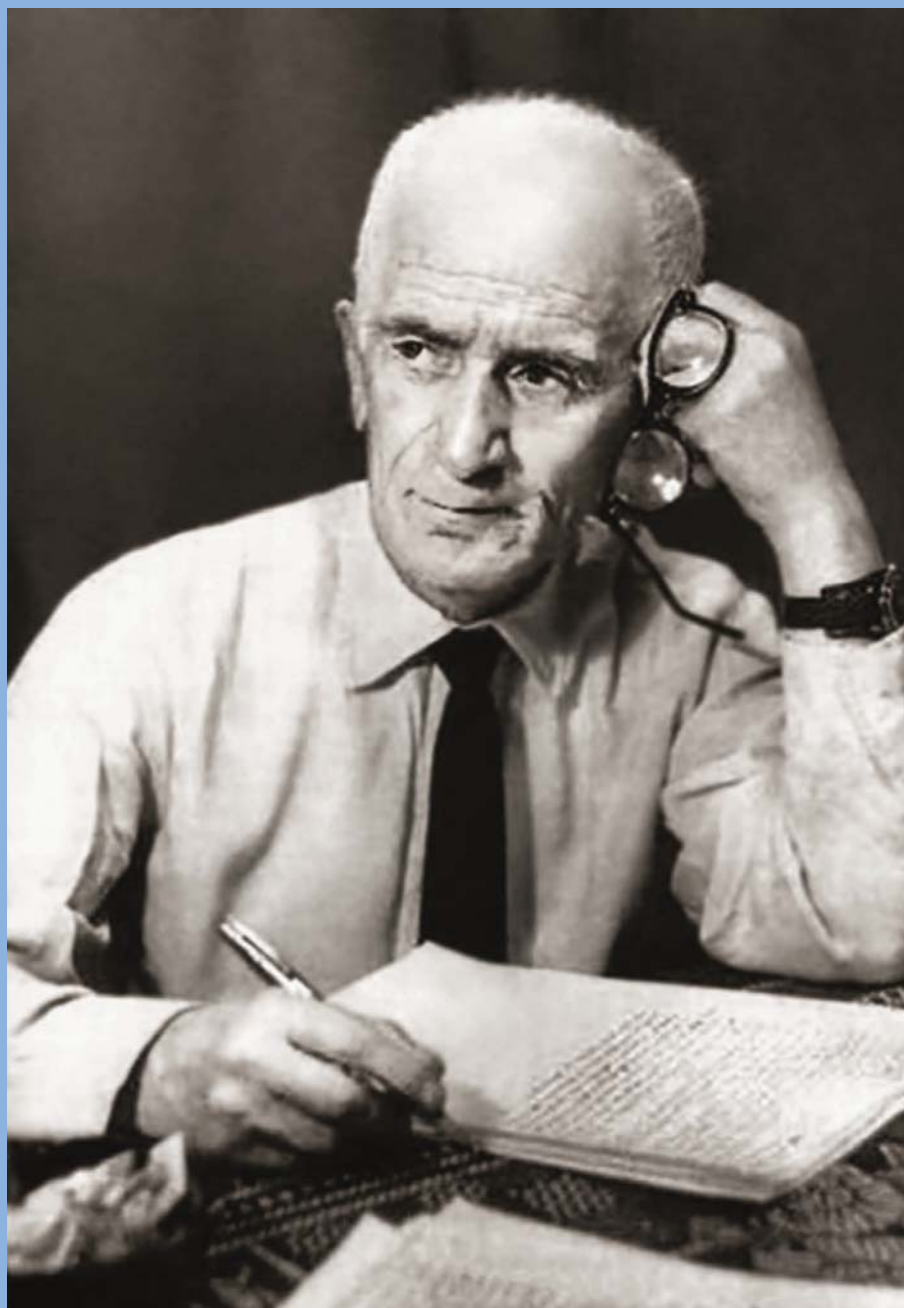
Солдан онгга: МЁЧЮЛАНЫ ТАУКА бла ГАЙЫЛАНЫ АСКЕРБҢЙ

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД